

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

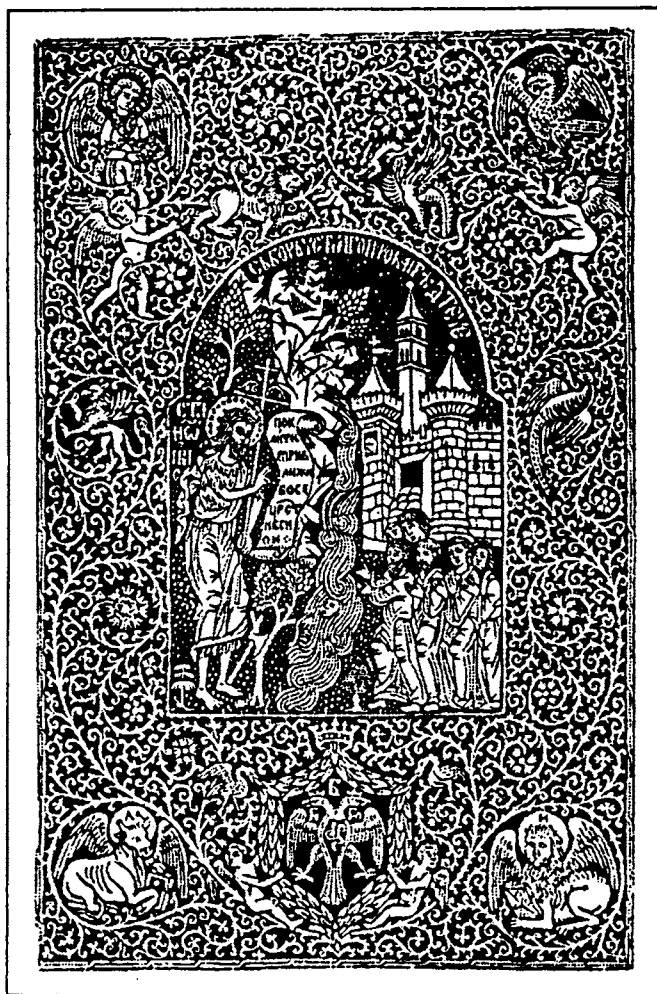
ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ECRITS HISTORIQUES

ПОДГОРИЦА

ГОДИНА LXXVI

Бр.1-4/2003.

НАЈНОВИЈА ИЗДАЊА
ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
ЦРНЕ ГОРЕ

ЦРНОГОРСКИ ЗАКОНИЦИ
1796 - 1916.

Зборник докумената - књига I - V
Приредили
Др Бранко Павићевић
Др Радослав Распоповић

УЈЕДИЊЕЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ И БОКЕ
1813 - 1814.

Зборник докумената књ. I - II

MONUMENTA MONTENEGRINA

Књ. I - X

Приредио и предговор написао
Vojislav D. Nikčević

Радоица Лубурић

ПОМИРЕЊЕ

Југославије и СССР-а
1953 - 1955

Др Момчило Д. Пејовић
ШКОЛОВАЊЕ ЦРНОГОРАЦА
У ИНОСТРАНСТВУ 1848 - 1918

Монах Гаврило Тројичанин
ВРХОБРЕЗНИЧКИ ЛЕТОПИС
књига староставна из 1650

Приредили:
Владета Цвијовић
Бранислав Ковачевић

Звездан Фолић
ВЈЕРСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У ЦРНОЈ ГОРИ
1918 - 1953

Сенка Бабовић-Распоповић
КУЛТУРНА ПОЛИТИКА
У ЗЕТСКОЈ БАНОВИНИ
1929 - 1941

*На насловној сџрани:
Илусџрација из Окџоиха,
џрве шџамџане књиџе на словенском јуџу (1494).*

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXVI

Бр. 1-4/2003.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац од 2002. године

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXVI

1 - 4

ПОДГОРИЦА
2003.

Р е д а к ц и ј а :

Jean-Paul Bled (Француска), Андреј Николаевич Сахаров (Русија), Gabriella Schubert (Њемачка), Arduino Agnelli (Италија),
John D. Rreadway (САД), Ђорђе Борозан, Божидар Шекуларац, Шербо Растодер, Бранислав Ковачевић, Радоица Лубурић, Рајко Вујичић, Љубомир Димић, Милан Ристовић, Драгана Кујовић

Главни уредник
Ђорђе Борозан

Одговорни уредник
Божидар Шекуларац

Секретар Редакције
Вукајло Глушчевић

„Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач: Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији „Историјских записа”, Историјских институт Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар Револуције 3, пошт. фах 96, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за СЦГ 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју у продаји за СЦГ је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље у корист Историјског института Црне Горе - Подгорица на рачун 55105-632-5-1034 код Централне банке Црне Горе Подгорица.

За истакнути допринос изучавању историје, „Историјски записи” су, поводом педесете годишнице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

Рјешењем Министарства културе бр.03-963/2 од 27. јуна 1997. године часопис „Историјски записи” ослобођен је оштријег пореза на промет производа.

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXVI

1 - 4

PODGORICA
2003.

Rédaction:

Jean-Paul Bled (France), Andrej Nikolaevic Saharov (Russie),
Gabiella Shubert (Allemagne), Arduino Agnelli (Italie), John D. Treadway
(Etats-Unis) Đorđe Borozan, Božidar Šekularac, Šerbo Rastoder, Branislav
Kovačević, Radoica Luburić, Rajko Vujičić,
Ljubodrag Dimić, Milan Ristović, Dragana Kujović

Rédacteur en chef

Đorđe Borozan

Rédacteur responsable

Božidar Šekularac

Sekrétaire de la rédaction

Vukajlo Gluščević

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur:
Institut Historique du Monténégro : Podgorica. Les manuscrits doivent être adressés
à: Istorijски zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Yu, Bulevar
revolucije 3, boîte postale 96, téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits.
L'abonnement d'un an est de 15 € pour la RF de Serbia et Montenegro et de 30 € pour
l'étranger. Le prix de numéro vendu en SCG est de 4 € et la prix de double numéro
est de 8 €. Le règlement de l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut
Historique; Podgorica, N° 55105-632-5-1034 chez de la banque Centrale après l'Hotel
Montenegro Podgorica.

ЧЛАНЦИ

Живко М. Андријашевић*

НЕКИ ПОДАЦИ О ЗАГРАНИЧНОЈ ПОЛИТИЦИ ЦРНЕ ГОРЕ (1878-1912)

Од када се почетком 18. вијека државно конституисала, па до губитка државности 1918, Црна Гора је непрекидно имала територијалне аспирације према областима у свом окружењу. Истина, њене територијалне аспирације су током ова два вијека мијењале свој опсег и правац, али су као политички циљ биле константа у државној политици Црне Горе. Тај политички циљ, идеолошки утемељен на принципу историјског права, историчари су условно назвали - стварање „велике” Црне Горе.¹

Од средине 19. вијека Црна Гора је снажније почела да ради на успостављању свог политичког утицаја у областима на које је претендовала, градећи мрежу политичких повјереника и приврженика. Преко те мреже Цетиње је могло да утиче на национално-политичке покрете и дешавања у овим областима, односно, да даје правац политичким збивањима у окружењу који у потпуности одговара црногорским државним интересима. До 1878. политички утицај Црне Горе доминантно је био усмјерен према Херцеговини, а после 1878. године тај утицај био је углавном усмјерен према Полимљу, Новопа-

* Аутор је доцент на Филозофском факултету у Никшићу

¹ Ојшириџије: Ж. М. Андријашевић, *О црногорској државној идеји (од владике Данила до књаза Данила)*, *Мајница*, 2, 2000, 105-127; *Исти*, *Црногорска државна идеја у вријеме Николе I Петровића Њеџоша (1)*, *Мајница*, 3, 2000, стр. 145-158; *Црногорска државна идеја у вријеме Николе I Петровића Њеџоша (2)*, *Мајница*, 7-8, 2001, 123-140.

зарском санџаку и Сјеверној Албанији, тј. областима које су након Берлинског конгреса остале у саставу Турског царства. То је било и разумљиво, будући да је вршење такве дјелатности према Херцеговини, која је окупирана од стране Аустро-Угарске, било политички недјелотворно и опасно. Монархија, наравно, није дозвољавала било какво мијешање у херцеговачке ствари, а одрицала је и право Црној Гори да наступа као заштитник православног становништва у областима које је она окупирала. Налазећи се у полузависном и незавидном положају према Аустро-Угарској, Црна Гора је морала извршити корекцију своје националне политике према Херцеговини. Једино се, и то доста обазриво, спроводила обавјештајна активност. Власти у пограничним областима према Херцеговини имале су обавезу да редовно достављају извјештаје о свим догађањима у овој области.² Поред црногорских дојављивача у Херцеговини, који су то радили за новац, локалне власти су информације добијале и од сељака из Херцеговине који су због трговине долазили у Црну Гору.³

Као што је већ речено, своју, национално-политичку дјелатност, Црна Гора је за разлику од области које су биле у саставу Аустро-Угарске, је спроводила у крајевима који су и даље остали дио Турске. Користећи се слабостима међународне позиције Турске и имајући као повод честа угрожавања имовинских и личних права православаца који су живјели у турским областима, Црна Гора је успјела да добије неформални статус заштитнице овог дијела турских поданика у пограничним областима. То јој је отварало широко поље националног рада у овим областима, и она је ту активност на различите начине спроводила. Национална политика Црне Горе према „турским областима”, осамдесетих година 19. вијека, била је углавном усмјерена на пљеваљску, бјелопољску, беранску и гусињску казу.⁴ Свој утицај у овим областима Црна Гора је, у првом реду, вршила преко локалних власти

² Н. Таџар, *погранични политички комесар - кайетану Ј. Мемедовићу, 04. 07. 1896, Државни архив Црне Горе (ДАЦГ), Политички погранични комесаријати, ф. 2.*

³ Н. Таџар, *погранични политички комесар у Грахову - војводи Г. Вуковићу, министру иностраних дјела, 01. 05. 1896, ДАЦГ, Погранични политички комесаријати, ф. 2.*

⁴ У административном погледу неке од ових каза су једно вријеме припадале Новојозарском санџаку, да би касније добиле дружачији статус. Почетком 1880. године формиран је Пљеваљски санџак, а 1881. беранска и гусињска каза припојене су Пећком мушесарифлуку; О томе видјети: М. Костић, *Из историје Срба у Новојозарском санџаку после Берлинског конгреса 1878, Гласник Скојског научног друштва, XXI, 1940, 96-99; М. Ђ. Неђић, Новојозарски санџак, Рајник, III, 1910, 376-380.*

у пограничним крајевима, који су, наравно, имали чврсте веза са православним (српским) становништвом с друге стране границе. Средиште одакле се вршила политичко-пропагандна активност према беранској, бјелопољској и гусињској кази била је Андријевица, док су за политичку дјелатност према пљеваљској кази, касније санцаку, биле надлежне власти у Никшићу. Половином деведесетих година (1895) установљени су Погранични политички комесаријати - у Андријевици за Новопазарски сандак и Косовски вилајет; у Грахову за Босну и Херцеговину; и у Подгорици за Албанију.⁵

Почетком осамдесетих година црногорска власт је настојала да има потпуни увид у дешавања у пограничним областима, али и да има потпуни утицај на тамошње православно становништво. У томе је, колико је познато, у доброј мјери и успјела. Уколико се има у виду да је за Србе из ових области Црна Гора била једина држава која их ефикасно може заштитити од турског угрожавања, онда је сасвим разумљиво због чега је остварен висок степен црногорске политичке доминације у овим областима. То се посебно уочава у одређеним кризним моментима, када дође до сукоба између православног становништва и турске власти. Како је интерес Црне Горе био да се одржи мир у овим областима, одмах би, са појавом било какве напетости или немира, са Цетиња стизала наређења да се избјегавају сукоби и да се локално становништво споразумије са турским властима.⁶

Иначе, на Цетињу су редовно добијали извјештаје о стању Срба под Турцима у овим областима и извјештаје о односу турских власти према њима. С друге стране, погранично православно становништво се редовно обраћало црногорској влади за помоћ, посебно када су локалне турске власти поступале незаконито.⁷ Повремени успјеси црногорске владе у рјешавању проблема овакве врсте још више су

⁵ Грлица (Државни календар Књажевине Црне Горе), 1897, 24.

⁶ Војвода Б. Петровић - окружном каетану Ј. Бакићу, 04. 05. 1883, ДАЦГ, Министарство унутрашњих дјела (МУД), ф. 34, бр. 934.

⁷ „Нечује се да Турци чине велике зулуме србском народу у оближње вароши изузимајући Беранског кајмакана, који је велики ширјанин народу јосџао. Народ србски у каза Берански налази се у врло тешким околностима. Турци зајмише Панџа Цемовића и Васа Саичића у сурџун, па још пријетје да ће млође васојевити охерати. Народ се збунио и ипак рећи незна шта да ради, од како су остали без Панџа и Васа, - стоји као и јесте без главе. Боје се да их Турци не обесирежају, иак неирестано долазе молећи Вас да се обратишје да нејоину код Турака ова два човјека. Залуду их увјеравам да ће Господар и Ви се обратишји и избавишји њих из ројства Панџа и Васа...”; Окружни каетан андријевички Ј. Бакић - војводи Б. Петровићу, 20. 04. 1883, ДАЦГ, МУД, ф.34, бр. 727.

јачали углед Црне Горе код овог становништва и учвршћивали свијест о њеној заштитничкој улози.⁸ Цетиње је тако за ове Србе постајало једино мјесто одакле им може доћи помоћ.⁹ Оваква зависност пограничног православног становништва од Црне Горе давала је за право црногорским властима да им редовно доставља инструкције о држању према турским властима.¹⁰

Црногорске су власти предузимале веома конкретне мјере да би се погранично становништво заштитило од турског или арбанашког насиља. Тако је почетком 1886. године окружни капетан андријевички, Јеврем Бакић, посетио беранског кајмакама како би утицао на њега да спријечи нападе неких Арбанаса на православно становништво беранске казе. Истовремено, капетан Бакић је разговарао и са представницима српских села, препоручујући им да се поковавају турским властима. Како га неки од сеоских првака нијесу хтјели послушати, Бакић претпоставља да ће они прихватити његова упутства тек када их на то силом натјера, јер је, како каже, „народ прекогранични покварен до краја”. С тим у вези, он признаје да има спремне људе који ће их натјерати да прихвате оно што им се са Цетиња наређује.¹¹ Проблема ове врсте било је и наредних година, па су у појединим случајевима у Васојевиће упућивани посебни изасланици.¹² Иначе, на превазилажењу спорова између православног и неправославног становништва у овој области, радио је и црногорски посланик у Цариграду.¹³

⁸ У једном телеграму војвода Б. Петровић, предсједник Државног савјета и министар унутрашњих дјела, поручује прекограничном становништву: „Султан је обећао Господару да ће Мехмед-беџ остварити за забића у Беране, немојте дакле, да вас долазак Пиводинца што смејне ништа ништо зборите, а обећање ће се султаново остварити и јућрос је на то цел телеграфисано у Цариград, само гледајте да ви што с вашијем јонашањем не покварише...”; Војвода Б. Петровић - Ј. Бакић, 13. 04. 1888, ДАЦГ, МУД, ф. 51, бр. 378.

⁹ Окружни кайетан андријевички Ј. Бакић - војводи Б. Петровићу, 15. 11. 1884, ДАЦГ, МУД, ф. 39, бр. 1355.

¹⁰ Окружни кайетан андријевички Ј. Бакић - војводи Б. Петровићу, 21. 05. 1884, ДАЦГ, МУД, ф. 37, бр. 492.

¹¹ Окружни кайетан андријевички Ј. Бакић - војводи Б. Петровићу, 15. 02. 1886, ДАЦГ, МУД, ф. 45, бр. 1385.

¹² Г. Вуковић - војводи С. Радоњићу, министру иностранних дјела, 13. 07. 1887, ДАЦГ, Министарство иностранних дјела (МИД), 1887, бр. 700; Г. Вуковић - војводи С. Радоњићу, 14. 07. 1887, ДАЦГ, МИД, бр. 710; М. Вуковић - војводи Б. Петровићу, 12. 04. 1888, ДАЦГ, МУД, ф. 51, бр. 873.

¹³ М. Бакић - војводи С. Радоњићу, министру иностранних дјела, 20. 05. 1886, ДАЦГ, МИД, 1886, бр. 428.

Поред акција црногорских власти које су се тицале рјешавања спорова у Беранској кази, знатна пажња била је посвећена очувању апсолутног политичког утицаја Црне Горе у овој области важној за њене државне аспирације. Пограничне црногорске власти имале су овдје своје повјеренике од којих су добијали извјештаје, и који су спроводили политику која се на Цетињу креирала. Но, остварити тај утицај преко ових повјереника није увијек било једноставно. Дешавало се да турске власти открију и ухапсе ове људе, али и да придобију неке Васојевиће за сарадњу. У оваквим случајевима, када је православно становништво пактирало с турским властима, разматрана је и могућност да се са црногорске стране употреби сила. Пограничне власти су имале оружане групе које су биле намијењене за сузбијање оваквих појава међу православним становништвом у Беранској кази.¹⁴ Политичким или неким другим средствима, тек црногорске власти су углавном успијевале да овдје одрже свој апсолутни утицај и да натјерају прекогранично становништво да извршава наредбе које долазе са Цетиња. У једном извјештају војвода Лакић Војводић, црногорски погранични комесар, наводи да је успио да одржи ред међу прекограничним становништвом и да спроведе наредбе које му је доставио војвода Божо Петровић, министар унутрашњих дјела.¹⁵

Поред проблема ове врсте, црногорска власт се повремено борила и против покушаја српске владе да у овим областима успостави свој политички утицај. На Цетињу су били веома забринути када су од једног повјереника добили списак људи из ових крајева који су примали годишњу плату од српске владе. Посебно су били бројни трговци, свештена лица и учитељи, који су, будући да су помагани с Цетиња, управо требали да буду главни агитатори црногорске заграничне политике.¹⁶ Такође, на Цетињу су имали и сазнања о доласцима агената српске владе у ове области. Према једном извјештају, српска влада је почетком 1899. године послала своје агенте у рожајски и митровачки крај, и то са повећом свотом новца. Њихов је циљ био да села око Рожаја и Сјенице, са око 1.200 кућа, прихвате покровитељство српске

¹⁴ Т. Вуковић, *Предсједник окружног суда Васојевићке нахије - војводи Г. Вуковићу, министру иностраних дјела*, 10. 03. 1891, ДАЦГ, МИД, 1891, бр. 255.

¹⁵ Војвода Л. Војводић - војводи Б. Петровићу, 07. 06. 1898, ДАЦГ, Погранични политички комесаријат, ф. 1.

¹⁶ *Казивање Петра Каспратовића и још неких лица о примању новца из Србије*, 24. 05. 1893, ДАЦГ, МИД, 1894, бр. 734.

владе. Међутим, захваљујући чињеници да су неке старјешине ових села - или били у дослуху са црногорском владом или су гајили посебне емоције према Црној Гори и књазу Николи, ова мисија српских изасланика није успјела. Како су изјавили неки од старјешина ових села, они знају да „будућност српског напретка и среће зависи од Господара и Црне Горе”, те су зато одбили све понуде српских агената.¹⁷

Свој политички утицај у Полимљу Црна Гора је у доброј мјери остваривала и преко просвјетних институција. Школе и учитељи били су веома дјелотворан чинилац црногорског уплива у овој области. Половином осамдесетих година (1885) започело се са слањем књига за учитеље и школу у Ђурђевим Ступовима, што је чињено и касније. Школа у манастиру Ђурђеви Ступови била је, како је написао учитељ Јосиф Лекић, „једина црногорска школа која постоји изван наше домовине”. Ова школа је 1885. године имала око 100 ученика. Наредбом министра просвјете, због тешких прилика у којима се налазила, добијала је помоћ у училима, а пограничне власти биле су обавезне да се брину за њено одржавање.¹⁸ Касније је школа у Ђурђевим Ступовима добијала годишњу помоћ од 100 златних талира, док су школе у Полици, Горњем Селу и Плаву добијале по 100 фиорина. Редовну су помоћ добијали и учитељи у овим школама, који су, на одређени начин, сматрани за црногорске државне чиновнике. Право Црне Горе да поставља учитеље и контролише њихов рад сматрано је, изгледа, за неспорно. Према једном извјештају, у Полимљу је од 1902. до 1906. године Црна Гора поставила 18 учитеља.¹⁹ Сви они су били контролисани од Главног школског надзорништва за стручни дио посла, док су о њиховој политичкој дјелатности бригу водиле пограничне власти и Министарство иностраних дјела.

Са Цетиња су такође помно праћена дешавања и у Пљеваљском санцаку, посебно сукоби до којих је долазило између православног становништва и Турака. Када би до тих сукоба дошло, са Цетиња су упућиване инструкције о начину на који ће се превазићи.²⁰ Тамошњем

¹⁷ Поручник Л. Лабовић - војводи Г. Вуковићу, министру иностраних дјела, ДАЦГ, МИД, 1899, бр. 654.

¹⁸ Ј. Лекић - Ј. Павловићу, министру просвјете, 09. 09. 1885; Наредба Ј. Павловића окружним властима, 10. 09. 1885, ДАЦГ, Министарство просвјете и црквених послова (МПЦП), ф. 1, бр. 112.

¹⁹ Описнице: Ђ. Пејовић, Политика Црне Горе у Зајарју и Горњем Полимљу 1878-1912, Тишоград, 1973, 140, 163-164.

²⁰ Војвода Ш. Петровић - Министру унутрашњих дјела, 03. 04. 1886, ДАЦГ, МУД, ф. 44, бр. 210.

становништву углавном се поручивало да изнађе начина да се споразумије с турским властима и да прихвати да су оне једино надлежне за рјешавање њихових проблема. Такво упутство објашњавано је чињеницом да би мијешање у турске унутрашње ствари дало исто такво право Турској када је ријеч о муслиманима у Црној Гори.²¹ Наравно, Срби из Пљеваљског округа морали су прихватити овакву препоруку с Цетиња.

Турских зулума било је у пљеваљском крају и касније, и то у толикој мјери да су главари двадесет села били донијели одлуку да се сва ова села иселе.²² Када су на Цетињу дознали за њихову намјеру, препоручено им је да то не чине, већ да издрже још неко вријеме, тачније, док књаз Никола преко турског посланства на Цетињу не ријеша њихов проблем.²³ Према препоруци коју су добили од Министарства унутрашњих дјела, двојица Срба из Пљеваљског округа били су дошли на Цетиње да саопште „муке зулуме и свакојаке невоље које трпе“.²⁴ О приликама у Пљеваљском крају и положају српског народа, црногорски повјереници из ове области и касније су слали извјештаје на Цетиње.²⁵ Сходно уобичајеном реду, са Цетиња су затим стизала упутства како да се држе према турским властима и шта да предузму у случају да дође до сукоба.²⁶

Политичко-пропагандну активност према заграничним областима, посебно у Полимљу и Новопазарском санџаку, црногорска влада је спроводила једнаким интензитетом и почетком 20. вијека. Тако децембра 1905. обласни управитељ у Колашину тражи од предсједника Министарског савјета да се за прекограничне послове одреди извјесна сума новца, подсјећајући га да за то већ има књажево одобрење. Обласни управитељ Мартиновић сматра да би највећи дио тог новца

²¹ Војвода Б. Петровић, министар унутрашњих дјела - војводи Ш. Петровићу, 03. 04. 1886, ДАЦГ, МУД, ф. 44, бр. 283.

²² Војвода Ш. Петровић - Министру унутрашњих дјела, 15. 03. 1888, ДАЦГ, МУД, ф. 50, бр. 538.

²³ Војвода Б. Петровић, министар унутрашњих дјела - војводи Ш. Петровићу, 16. 03. 1888, ДАЦГ, МУД, ф. 50, бр. 737.

²⁴ Војвода Ш. Петровић - Министру унутрашњих дјела, 23. 06. 1888, ДАЦГ, МУД, ф. 51, бр. 1467.

²⁵ Командир М. Кнежеввић - војводи Б. Петровићу, министру унутрашњих дјела, 02. 04. 1898, ДАЦГ, МУД, ф. 91, бр. 442.

²⁶ Кајетан У. Шаулић - војводи Г. Вуковићу, министру иностраних дјела, 29. 04. 1898, ДАЦГ, МИД, 1898, бр. 444.

требало подијелити главарима из Беранског округа, Бијелог Поља и Пљеваља. Као разлог због којег црногорска влада не би требало да шкртари када су погранични послови у питању, наводи се то што се у овим областима укрштају јаке пропагандне струје које могу отуђити тамошњи народ од Црне Горе.²⁷ Оваквим и сличним захтјевима црногорска влада је редовно излазила у сусрет, па је новац за прекограничне послове, преко Министарства иностраних дјела, редовно достављан пограничним комесарима.²⁸ Црногорски новац је најдаље стизао до Пећког округа.²⁹

Поред политичке наклоности, новцем су плаћани и извјештаји о приликама у овим областима.³⁰ У овим извјештајима било је података о стању српског народа, њиховом односу с турским властима, држању муслиманског становништва према православцима, сукобима, наоружавању...³¹ Наклоност заграничног становништва црногорска влада је задобијала и пружањем помоћи у новцу, углавном за рјешавање економских потреба. У појединим случајевима та помоћ је редовно исплаћивана сваке године, док су нека села новац добијала повремено. Редовна годишња помоћ додјелјивана је Величанима, „сиромашним и увијек на мртвој стражи граничарима”. Велика је, иначе, погранично село, недалеко од Плава, насељено православним живљем.³²

Послије анексионе кризе посебна је пажња поклањана политичко-пропагандном раду у Новопазарском санцаку, јер је његова подјела између Црне Горе и Србије сматрана за кључни потез у заустављању аустроугарског продора на исток. Читава политичко-пропагандна дјелатност одвијала се преко Пограничног политичког комесаријата

²⁷ *Ј. Мартиновић, обласни ујравитељ у Колашину - Л. Томановићу, предсједнику Министарског савјешта, 09. 12. 1905, ДАЦГ, МИД, 1905, бр. 2795.*

²⁸ *Признанице за Н.Н. лица „на име прекограничних џајних послова”, ДАЦГ, МИД, Тајни фонд, ф. 130.*

²⁹ *Рачун за С. Божићевића и С. Николића из Пећи, 09. 05. 1912, ДАЦГ, МИД, Тајни фонд, 1912, бр. 105.*

³⁰ *Р. Вешовић, ујравитељ Васојевићке области - Министру унутрашњих дјела, 15. 06. 1912, ДАЦГ, МУД, 1912, бр. 499.*

³¹ *Командир Р. Вешовић, погранични комесар у Андријевици - Л. Томановићу, предсједнику Министарског савјешта, 01. 06. 1907, ДАЦГ, МИД, 1907, бр. 1876; Извјешће „Мирона” из Пећи, 12. 07. 1907, ДАЦГ, МИД, 1907, бр. 2267.*

³² *Министарски савјешти о помоћи становницима Велике, 19. 06. 1909; Одлука Државног савјешта о помоћи становницима Велике, 03. 06. 1911; Државни савјешти Књажевине /Краљевине/ Црне Горе 1879-1915, Зборник докумената, приредили Б. Ковачевић и Ж. М. Андријашевић, Цетиње, 2001, 432, 530.*

са сједиштем на Жабљаку. Почетком 1909. године погранични комесар В. Кнежевић обавјештава Министарство иностраних дјела да се тајно састао са учитељем Џабасановићем из пограничног села Тепци, ради давања усмених инструкција. Инструкције су се тицале прикупљања података о приликама у Санцаку и на турско-аустријској граници. За овај посао Џабасановић је унапријед добио 100 круна. Да би у Новопазарском санцаку оснажио углед Црне Горе и њеног владара, погранични комесар тражи од Министарства да му редовно доставља и 12 примјерака *Цейтунског вјесника* „за раздавање вјерним личностима ради читања и моралисања нашег српског народа”.³³

Важност политичко-пропагандног рада Црне Горе у Новопазарском санцаку била је тим већа зато што су се истом дјелатношћу овдје бавиле Србија, Турска и Аустро-Угарска. Црногорски погранични комесар примјећује да у Санцаку јача утицај ових држава, које раде „против наше величине и угледа”, те тако Црна Гора губи позиције које је овдје имала. И турски и аустријски агенти разносе гласове да Црна Гора неће имати никаквог удјела у Санцаку, нити ће икада доћи до његове подјеле, док српски агенти новцем купују вјерност учитеља и професора. Комесар Кнежевић је посебно забринут због утицаја који српска влада има над просвјетним кадром, јер многи становници Санцака шаљу своју дјецу у Пљеваљску гимназију. У Гимназији, сматра Кнежевић, дјеца могу доћи под утицај професора који слиједе „неваљале Пашићеве смјерове”.³⁴

Црногорски погранични комесаријат, који је пратио прилике у Новопазарском санцаку, тражио је октобра 1910. од Министарства иностраних дјела да повећа новчана средства за пропаганду, јер Аустро-Угарска, турске власти и Пашићеве повјереници заједнички раде на томе да умање углед Црне Горе међу православним становништвом.³⁵

³³ В. Кнежевић, погранични комесар у Жабљаку - Л. Томановићу, предсједнику Министарског савјешта, 18. 02. 1909, ДАЦГ, МИД, 1909, бр. 203.

³⁴ В. Кнежевић, погранични комесар у Жабљаку - Л. Томановићу, предсједнику Министарског савјешта, 11. 09. 1910, ДАЦГ, МИД, 1910, бр. 1081.

³⁵ „Дойиси из Турске као ови и слични тврде, да је ојасна аустријска пробајанда која посредством Бајровића уливише на Новой. Санцак, са овјем квари и србијанско нерасположење према нама, Турска најнерасположеније изражава своје бојазни од Црне Горе, њихово је највише нерасположење уважавање њихоих поданика у Црну Гору које им убија углед у страном свијету. Сваког дана одвраћају народ од расположења Црној Гори све три државе служе се вјештинама...”; В. Кнежевић, погранични комесар - Л. Томановићу, министру иностраних дјела, 09. 10. 1910, ДАЦГ, МИД, 1910, бр. 1776.

Аустријски агенти су, рецимо, заједно с младотурцима, почетком 1911. године, ширили гласине да Црна Гора уопште није проглашена за краљевину, а књаз Никола за краља. Како се констатује, све су то чинили да би код тамошњег православног народа створили сумњу у моћ Црне Горе. С обзиром на изузетно јаку турску и аустријску пропаганду, те на чињеницу да српска влада већ 20 година плаћа учитеље у Санцаку, закључује се да је обавеза црногорске владе да са много више материјалног и моралног пожртвовања води своју политичко-пропагандну акцију у Новопазарском санцаку.³⁶

Политичко-пропагандну акцију у заграничним областима црногорска власт је почетком 20. вијека спроводила и преко школа. Црногорска влада је, примјера ради, вршила надзор над три српске школе у скадарском крају. Црногорско министарство просвјете је постављало учитеље и одређивало школски програм. Све три школе користиле су црногорски наставни програм и црногорске уџбенике.³⁷ Истовремено, при Министарству просвјете постојало је Надзорништво за „Беранско-затарске српске основне школе”, које је организовало и надгледало њихов рад. Непосредно прије почетка Балканских ратова у Полимљу је било 20 основних школа које је издржавала црногорска влада.³⁸ Сви учитељи у овим школама имали су статус државних чиновника Црне Горе.³⁹ Да би ојачала свој утицај у овим областима, црногорска влада је 1911. отворила у Беранама и књижару, која је формално била у приватном власништву.⁴⁰ Наравно, није било спорно да ове школе треба да имају и политички и просвјетни значај. У једном

³⁶ М. Цабасановић - Л. Томановићу, *Предсједнику Министарског савјеша*, 23. 02. 1911, ДАЦГ, МИД, 1911, бр. 635.

³⁷ *Српско-православна црквено-школска оштина у Скадру - Министарству просвјете и црквених послова*, 04. 11. 1909, ДАЦГ, МПЦП, ф. 56, бр. 2852; *Управа српске школе у Скадру - Министарству просвјете и црквених послова*, 04. 11. 1909, ДАЦГ, МПЦП, ф. 56, бр. 2853; *Управа српске школе у Скадру - Министарству просвјете и црквених послова*, 13. 08. 1909, ДАЦГ, МПЦП, ф. 55, бр. 2980.

³⁸ *Стајинистика прекограничних основних школа за 1910/1911. школску годину*, ДАЦГ, МПЦП, ф. 77, бр. 290.

³⁹ А. Бојовић, *учитељ из Берана - Министарству просвјете и црквених послова*, 10. 08. 1911, ДАЦГ, МПЦП, ф. 77, бр. 1919; М. Дожић, *заступник министра просвјете - Министарском савјешу*, 27. 08. 1911, ДАЦГ, МПЦП, ф. 73, бр. 1996; Р. Вешовић, *обласни управитељ у Андријевици - Министарству просвјете и црквених послова*, 05. 10. 1911, ДАЦГ, МПЦП, ф. 77, бр. 292.

⁴⁰ М. Цемовић, *надзорник Беранско-затарских српских основних школа*, 08. 10. 1911, ДАЦГ, МПЦП, ф. 75, бр. 2547.

се допису надзорника беранских школа наводи да учитељи у заграничним школама морају радити више ван школе него у самој школи. Учитељи дакле имају политички задатак, и они у мјестима у којима раде морају агитовати против туђинске власти, снажити национални дух, и посебно, они морају водити црногорску политику. Објашњава се да у заграничним крајевима, осим у гусињској и скадарској области, живи српски етнички елемент, који је по свим својим особинама истовјетан Црногорцима, те зато учитељи морају утицати на овај народ да „дише душом црногорском”.⁴¹

У својој заграничној политици црногорска власт је посебну пажњу посвећивала и агитацији међу католичким Арбанасима, који су насељавали области између Скадарског језера и горњег тока Цијевне. Овакво интересовање за дјеловање међу католичким Арбанасима подстакнуто је било чињеницом да их њихова конфесионална припадност природно опредјељује против Турске, или да их барем чини незаинтересованим за очување територијалне цјеловитости Царства. На Цетињу су препознали да је свеза између њих и Турака интересне, а не емоционалне природе, те да се она најбрже може прекинути ако им Црна Гора буде гарантовала очување тих интереса уколико постану њен дио. Црногорско искуство са католичким Арбанасима, још од прије рата 1876-1878, упућивало је да рад на њиховом придобијању треба заснивати на задовољењу њихових конкретних потреба, посебно оних материјалне природе, а не на мјешавини емоција и идеологије.⁴² Арбанашка везаност за Турско царство у великој се мјери управо заснивала на задовољењу тих интереса, тако да је и њихово благонаклоно политичко држање према Царству било веома условно и промјенљиво.⁴³ Непријатељско држање и сукоби Арбанаса-католика с Турцима нијесу били ријетки у вријеме рата 1876-1878. године, тако да су они веома брзо склапали савезништво с Црном Гором. Поједини арбанаш-

⁴¹ М. Цемовић, *надзорник Беранско-зајтарских српских школа - С. Дрљевићу, заступнику министра просвјете и црквених послова*, 01. 07. 1909, ДАЦГ, МПЦП, ф. 53, бр. 1707.

⁴² *О шоме ошширнје: Ђ. Борозан, Сјеверноалбанска племена у плановима и политици династије Петровић Њеџош, Династија Петровић Њеџош, Зборник радова, књ. 2, Подгорица, 2002, 69-88; Ђ. Борозан, Сјеверна Албанија и Албанци у политичким плановима краља Николе, Краљ Никола личности, дјело и вријеме, Зборник радова, књ. 1, Подгорица, 1998, 299-324.*

⁴³ Б. Храбак, *Арбанаси католици и Призренска лига (1878-1881), Србија у завршној фази Велике источне кризе (1877-1878)*, књ. 2, Београд, 1980, 379-415.

ки прваци имали су и одраније тајне политичке везе с Цетињем.⁴⁴ Исправност основног полазишта црногорске политике према Арбанасима-католицима - да је задовољење њихових интереса најважнији чинилац за стицање њихове политичке наклоности, потврђена је и након завршетка рата. Почетком 1883. представници пет грудских села, која су остала у саставу Турске, упутили су писмо црногорском капетану из Орахова, Нову Спасојеву, у којем изражавају жељу да постану црногорски поданици. Како је у то вријеме трајао процес црногорско-турског разграничења, ови арбанашки прваци изјављују да би они радо постали поданици Књажевине уколико би након повлачења нове границе већина њихових имања остала у Црној Гори. Ораховски капетан није у први мах повјеровао њиховој изјави, али су му они у наредном писму још једном потврдили да би радије били поданици црногорски него турски, наравно, „у случају ако би их притиснула граница, т.ј. ако би им много земаља остало при Црној Гори”. Уз то, своју ријешеност да постану црногорски држављани они су спремни исказати и доласком неколицине њихових представника на Цетиње или примањем црногорске војске на својој територији.⁴⁵

Захваљујући сретном подударању политичких и материјалних интереса, црногорска власт је успјела да у доброј мјери стекне толико жељени уплив код католичких Арбанаса и да развије мрежу својих повјереника преко којих се тај уплив углавном и вршио. Од 1880. године главни црногорски повјереник међу Арбанасима-католицима постаје Сокол Бацо Ивезај. Сарадњу с њим успоставио је војвода Машо Врбица, министар унутрашњих дјела. Војводу Врбицу Сокол Бацо је најпрвије обавјештавао о политичком опредјељењу Арбанаса и о покретима турске војске у Малесији. Пратио је Сокол Бацо и скупове арбанашких првака, и о томе преко тајног курира достављао информације на Цетиње. Војвода Машо Врбица је био веома задовољан што је успио придобити за сарадњу човјека из малисорског главарског слоја, па у писму књазу истиче: „Ја сам шњим углавио и он се обећао да ће ми сваки придолазак војске у Тузе јавити... Ја се надам да ћемо од сад

⁴⁴ *Ойшцирније: Б. Храбак, Католички Арбанаси за време Источне кризе (1875-1878), Историјски записи, 1-2, 1978, 5-59; Б. Храбак, Арбанашка лига и Црна Гора 1878-1880, Међународно признање Црне Горе, Подгорица, 1999, 207-241.*

⁴⁵ *Кайејан Н. Спасојев - Министру унутрашњих дјела, 20. 01. 1883, ДАЦГ, МУД, ф. 33, бр. 55.*

бити добро извјештавани о стању непријатеља у Тузе.⁴⁶ Касније, Сокол Бацо је међу својим сународницима ширио мрежу црногорских приврженика, који су поред политичко-пропагандне дјелатности обављали и обавјештајну. На Цетињу су, наиме, редовно добијали извјештаје о политичким приликама и најважнијим догађајима код Арбанаса.⁴⁷ Сокол Бацо је повремено, у највећој тајности, долазио у Црну Гору да би подносио извјештаје или примао усмене инструкције.⁴⁸ Као главни црногорски повјереник међу католичким Арбанасима, Сокол Бацо је примао редовну новчану надокнаду од књажевског министарства финансија.⁴⁹ Исплаћивана му је мјесечна плата, закуп куће, а добијао је и брашно за годишњу прехрану.⁵⁰ Сокол Бацо је добијао и новац од књаза Николе да би подстицао наклоност својих сународника према Црној Гори. Према књажевом налогу, даривао је различитим новчаним свотама 133 Арбанаса, а за ту сврху је потрошио 1.190 фиорина.⁵¹ Од књаза је добијао и посебне инструкције, које су се тичале држања арбанашких племена према турској власти или њиховог односа према Црној Гори. Инструкције које је добијао од црногорске стране, требало је да прослиједи својим присташама међу Хотима, Грудима и осталим Малисорима.⁵² Сокол Бацо је организовао и сусрете арбанашких првака са црногорским властима, а за вријеме буна у Албанији, почетком 20. вијека, водио је послове око војничког организовања арбанашких племена.⁵³ Преко разгранате повјереничке мреже коју је створио Сокол Бацо Ивезај, црногорска влада је била тако упозната

⁴⁶ Војвода М. Врбица - књазу Николи, 31. 08. 1880, ДАЦГ, МУД, ф. 18, бр. 188.

⁴⁷ Кайеџан Ј. Лазовић - Министру унутрашњих ајела, 18. 02. 1893, ДАЦГ, МУД, ф. 70, бр. 176.

⁴⁸ Војвода Б. Пејтровић - кайеџану М. Цаковићу, 09. 07. 1896, ДАЦГ, МУД, ф. 81, бр. 826.

⁴⁹ Кайеџан К. Лаинович - министарству унутрашњих ајела, 09. 11. 1891, ДАЦГ, МУД, ф. 65, бр. 2031.

⁵⁰ Сјисак разних давања, 02. 11. 1891, Архивско-библиотечко одјељење Државног музеја Цетиње (АБО ДМЦ), Несрећена зраћа, ф. 3.

⁵¹ Сокол Бацо - књазу Николи, 30. 06. 1902, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1902, бр. 120.

⁵² Књаз Никола - Сокол Бацу, 23. 04. 1902, АБО ДМЦ, фонд Никола I, 1902, бр. 76.

⁵³ Војвода Дед Ђон Хоџ - бриџадиру Ј. Вуковићу, 13. 11. 1910, ДАЦГ, МУД, 1910, бр. 4332; Сокол Бацо - бриџадиру М. Марџиновићу, 07. 12. 1910, ДАЦГ, МУД, 1910, бр. 4894.

са политичким расположењем пограничних арбанашких племена, њиховим односом према Црној Гори, држањем према турској власти, њиховим наоружањем.⁵⁴

Извјештаји о приликама међу Арбанасима били су понекад веома детаљни. Један „поуздани извјестилац у свим прекограничним пословима”, како га назива секретар Обласне управе у Подгорици, доставља Управи да су два Хота, иначе црногорска подофицира, дошли у Скадар и да су шетали скоро читав дан по граду, а онда су изненада ушли у аустријски конзулат. У конзулату су, како биљежи њихов упорни пратилац, остали преко два сата. Напомињући да су примјетна сплеткарења против црногорских интереса у Албанији, овај „извјестилац” предлаже да се појача рад преко повјереника, јер се ова сплеткарења једино тако могу пресјећи. За ту сврху он је затражио и извјесну новчану суму, коју је министар унутрашњих дјела одмах одобрио.⁵⁵

Повећи број Арбанаса који је имао тајне везе с аустроугарском тајном службом откривен је средином 1906. године, заслугом затријебачког свештеника Марка Гојанија. Гојани је, иначе, био у вези са принцом Алодром Кастриотом, претендентом на албански престо. Самозвани принц Кастриоти је с прољећа 1906. допутовао на Цетиње, намјеран да продужи за Албанију, гдје је уз помоћ Аустрије требало да организује устанак арбанашких племена. Циљ устанка био је проглашење независне албанске државе. Откривши да је претендент на албански престо ступио у везу са свештеником Гојанијем, црногорске власти су Гојанија ухапсиле. Током исљеђења испоставило се да је везу с Кастриотом Гојани одржавао уз одобрење књаза Николе, којему је требало да лично достави све што самозвани принц предузима. Поред његових политичких планова, Гојани је црногорској полицији саопштио и имена Арбанаса који су, као сарадници аустријске тајне службе, ненаклоњени Црној Гори.⁵⁶

⁵⁴ М. Рамадановић, секретар Обласне управе у Подгорици - Министру унутрашњих дјела, 04. 09. 1906, ДАЦГ, МУД, 1906, бр. 4566; П. Пламенац, црногорски конзул у Скадару - Министру иностраних дјела, 16. 01. 1908, ДАЦГ, МИД, 1908, бр. 253.

⁵⁵ Ш. Пойовић, обласни ујравитељ у Подгорици - Л. Гојнићу, министру унутрашњих дјела, 19. 06. 1906, ДАЦГ, МУД, 1906, бр. 3196.

⁵⁶ Л. Гојнић, министар унутрашњих дјела - Ш. Пойовићу, обласном ујравитељу у Подгорици, 13. 06. 1906, ДАЦГ, МУД, 1906, бр. 3113; М. Рамадановић, заступник обласног ујравитеља у Подгорици - Министру унутрашњих дјела, 18. 06. 1906, ДАЦГ, МУД, 1906, бр. 3197.

Права снага утицаја Црне Горе међу Арбанасима показала се за вријеме тзв. Малисорске буне (1911). Иако се формално држала неутрално према покрету арбанашких племена, црногорска влада је помагала њихово војно устројство, упућивала им помоћ у ратном материјалу и организовала пријем избјеглица. Главне устаничке вође биле су прије почетка устанка на Цетињу, гдје је било планирано и да се одржи скупштина арбанашких првака. Краљ Никола је тада предлагао Арбанасима да се боре под црногорском заставом, али су они то одбили. Суштина црногорске политике према покрету у Албанији била је у томе да издејствује припајање дијела Сјеверне Албаније Црној Гори или барем да се обезбиједи политичко покровитељство над читавим покретом. Под притиском Русије, и пријетњом укидања субвенција, Црна Гора се оваквих планова морала одрећи.⁵⁷

Политичка активност црногорске владе према арбанашким племенима настављена је и после завршетка устанка. Средином марта 1912. године црногорски конзул у Скадру је водио акцију за наоружавање Арбанаса. Он је предлагао министру иностраних дјела да црногорска влада удовољи арбанашким захтјевима, и да им омогући да набаве пушке и муницију. Црногорски конзул Јовићевић сматра да би на тај начин Црна Гора ојачала свој утицај међу Арбанасима, а посебно утицај краља Николе у којег, како каже Јовићевић, „Арнаути толику наду полажу.” У супротном, могло би се десити да за кратко вријеме Црна Гора изгуби утицај који овдје има, што би за њене интересе и њену будућност било погибелно. Како је територијално ширење Црне Горе ствар од животне важности, Јовићевић каже да она никада не би смјела дозволити да на овој страни изгуби политички уплив: „Ја држим да Црна Гора мора или добити земљишта да би се могла развијати културно, или јуначки завршити свој живот, али живјети под данашњим условима никада!”⁵⁸

С друге стране, црногорски уплив међу Албанцима исламске вјероисповијести, који су углавном насељавали подручје Полимља и Метохије, није био тако велик као међу Албанцима-католицима. То је

⁵⁷ *О томе опширније: Р. Дражићевић, Малисорске буне 1910 и 1911, сейарајџ, Цетиње, 1940; Ђ. Никџеллевић, Устџанак у Малесији 1911. године, Подгорица, 2001, 131-135, 162-168.*

⁵⁸ *И. Јовићевић, црногорски конзул у Скадру - Д. Грежовићу, министру иностраних дјела, 15. 03. 1912, ДАЦГ, МИД, 1912. бр. 46.*

и разумљиво, с обзиром да су они због своје професионалне припадности имали знатнији степен идентификације с Турским царством, његовим интересима и његовом судбином. Било је ситуација када су Албанци наступали и као његови најодлучнији браниоци. Једном су у вријеме црногорско-турског разграничења (1882) главари арбанашких (муслиманских) племена из Полимља и Метохије тражили од пећког паше да им дозволи да са својим племеницима нападну на Црну Гору.⁵⁹ Успостављање приснијих веза између Црне Горе и албанских муслиманских племена додатно су отежавали чести конфликти између њих и православног становништва са којим су живјели у рубним крајевима Царства. Неколико деценија овај је простор био средиште највеће нестабилности и сукобљавања.⁶⁰ Црногорска је страна веома често и на Порти оптуживала Албанце да изазивају сукобе и да без разлога нападају на православне поданике Царства.⁶¹ Било је и оптужби да се Срби из пограничних области због арбанашког зулума исељавају у Србију. Међутим, иако Црна Гора није задуго успијевала да оствари знатнији утицај међу Албанцима исламске вјероисповијести, она је веома помно пратила дешавања код њих и њихово политичко држање.⁶² Њихово опредјељивање за Црну Гору, и поред извјесних напора на том плану, било је веома ријетко, и по свему судећи, било је мотивисано крупним неполитичким разлозима. Још чешће, то њихово опредјељивање било је и лажно. У једном извјештају који је из пограничне Андријевице упућено министру иностраних дјела, наводи се да је група арбанашких првака из Вусања исказала своју оданост Црној Гори и Господару. Њихов предводник је чак дао бесу да ће скоро седам стотина његових саплеменика притећи Црној Гори оружјем у помоћ уколико зарати с Турском, али заузврат траже да црногорска власт уклони једног Вусањца, такође Арбанаса, са којим су у сукобу.

⁵⁹ Р. Микић - кайетану Ј. Бакићу, 20. 09. 1882, ДАЦГ, Погранични политички комесаријат, ф. 1.

⁶⁰ Ойширније: Б. Пејовић, Политика Црне Горе у Зајтарју и Горњем Полимљу 1878-1912, Тишоград, 1973, 101-135.

⁶¹ М. Бакић, црногорски посланик у Цариграду - војводи Г. Вуковићу, министру иностраних дјела, 15. 12. 1893, ДАЦГ, МИД, 1893, бр. 1134.

⁶² Кайетан Ј. Бакић - предсједнику црногорске Владе, 07. 05. 1885, ДАЦГ, МУД, ф. 40, бр. 107; Кайетан Ј. Бакић - Министру унутрашњих дјела, 24. 04. 1886, ДАЦГ, МУД, ф. 44, бр. 261.

Према њиховим тврдњама, тек када он буде уклоњен, Плавско-гусињска област ће доћи „у црногорску руку”.⁶³ Наравно, била су то испразна обећања. Највећи дио албанског становништва у овим областима црногорска власт никада није успјела придобити, нити ублажити непријатељско расположење које су гајили према Црној Гори. То ће се јасно показати у вријеме рата 1912-1913. године.

Živko Andrijašević,

*SOME DATA ON MONTENEGRO POLITICS IN AREAS CLOSE
TO IT'S BORDERS (1878-1912)*

Summary

Ever since constitution of the state by the beginning of 18th century until lose of it's sovereignty, Montenegro had continuous territorial aspirations toward it's surrounding regions. It's territorial aspirations changed their volume and direction during these two centuries, but they remained constant political goal in it's state politics. This politic goal, ideologically based on principle of historical right, historians named as creation of 'great' Montenegro. Since the middle of 19th century Montenegro started more intensive building of it's political influence in the regions it had pretensions for by making network of political commissioners and supporters. Through this networking Cetinje was able to influence national-political movements and happenings in these regions. Until 1878. political influence of Montenegro was dominantly directed toward Herzegovina, and after 1878. this influence was mostly oriented toward Polimlje region, Sandal Novi Pazar and north Albania, i. e. toward the regions that remained part of Ottoman Empire after Congress of Berlin. Taking advantage of weak international position of Ottoman Empire and using often violation of material and personal rights of Orthodox population in these regions as a reason for action, Montenegro managed to obtain informal status of protector state of this part of Ottoman citizens in border regions. This opened a wide space for national work in these regions and Montenegro conducted these activities in different ways. It's influence in these regions Montenegro conducted, in the first place, through local authorities in border regions, which also had firm connections with Orthodox (Serb) population on the other side of the border. Center from these activities were conducted toward Berane, Bijelo Polje and Gusinje districts was Andrijevisa, and center for activities regarding Pljevlja district was Nikšić. By the middle of 90's (1895) Border political commissariats were founded – in Andrijevisa for Sandjak Novi Pazar and Kosovo region, in Grahovo for Bosnia and Herzegovina and in Podgorica for Albania.

⁶³ Поручник Л. Лабовић - војводи Г. Вуковићу, министру иностраних дјела, 23. 02. 1900, ДАЦГ, МИД, 1900, бр. 295.

Шербо Растодер*

ЦРНОГОРСКА ВОЈСКА У ИТАЛИЈИ 1919-1922

Кључни моменат за судбину Црне Горе била је капитулација њене војске која није, попут србијанске, успјела да се извуче на територију под контролом савезника. Ријечи генерала Радомира Вешовића изречене на суђењу у Београду 14. фебруара 1921. године: „*Моји другови министри и ја можда нијесмо смјели дозволити, да црногорска војска њлаћа својом слободом ма чију слободу, ња ни браћа рођеноџ, али о њоме нек суди историја*”¹, класични су образац романтизма по којем ће покољења знати да суде о дјелима предака, док прагматичари прије свега размишљају о посљедицама. Јер, како би рекао велики пријатељ Црне Горе Александар Дивајн: „*Пројазганда на Балкану је чудна ствар и Балкан никад није био «храм истине»*”².

Краљ Никола је напустио Подгорицу 19. јануара 1916. године, сјутрадан је отпутовао из Скадра. Већ 21. јануара аустроугарски војници су заузели Скадар, а да им није нико запријечио пут дуж Бојане, куда су несметано продирали и тако пресјекли једини могући пут за одступницу, „*прије него је иједан војник из херцеговачке или санџачке војске могао и стћићи до Подгорице*”³. Овом виђењу разлога који су довели до црногорске емиграције, зашто се црногорска војска попут србија-

* Аутор је професор на Филозофском факултету у Никшићу и члан ДАНУ.

¹ Види: Генерал Вешовић пред судом, Земун 1921.

² Види: Alex Devine, *The mystery of Montenegro*, London 1920, 16.

³ Види: *Улога Француске у насилној анексији Црне Горе*, Бар 2000, 144.

нске, није повукла, прикључили су се касније својим изјавама и неки од главних актера ових догађања. Јанко Вукотић је пак тврдио да је по одласку Пешића и прихватању дужности шефа генералштаба „и рачунајући да ће српска војска са довољним снагама заузети одбранбене положаје дуж Бојане и око Скадра, љокривајући ипак једину могућу одступници наше војске – у ишло ме је љуковник Пешић увјерио – одмах сам, уз одобрење краља Николе, цијелој црногорској војсци чија се скоро главна снага налазила дуж Таре и Лима, издао дневну наредбу у којој је наложио да се љовуче у љравцу Подгорице, а одатле у Албанију, љреко Скадра”.⁴

Поставља се питање: који су били разлози те није била заштићена одступница црногорској војсци? Њих је објелоданио још 1925. године у београдској „Правди”, а потом 1926. у „Рајнику”, командант црногорске војске Петар Пешић, који је напустио Црну Гору 17. јануара 1916. године, када је у једној од бројних полемика поводом капитулације Црне Горе, одговарајући генералима Живку Павловићу, Петру Бојовићу и другима, пребацујући им да нијесу способни да схвате „војно љолићичка” питања, навео и сљедеће: „Йишјајте се, ишло би било, да се је на Солунском фронту љоред српске врховне команде нашла и црногорска врховна команда, а љо љробоју овога Фронта и уласка у ошадљбину, љоред краља Пељра и краљ Никола”⁵. Чак и да наведене ријечи припишемо хвалисању Петра Пешића у заносу одбране војничке сујете, остаје чињеница да је сваки потоњи покушај обнове црногорске војске био онемогућаван углавном са стране која је водила до србијанских центара моћи. Ако би се они могли и правдати, за период послје Подгоричке скупштине, поставља се питање зашто је то онемогућавано у току трајања рата? Зар не би у условима борбе против моћног непријатеља сваки нови војник у редовима савезника био пожељан? И, наравно, постаје јасно зашто је генерал Милутиновић, одмах по уласку у

⁴ Ibid, 144.

⁵ О капитулацији Црне Горе види: Новица Радовић, *Црна Гора на савезничкој љолљош*, Подгорица 2000, 70; Милош Живковић, *Пад Црне Горе*, Подгорица 2000; Вукотић Јанко, *Сердар Јанко о капиљулацији Црне Горе*, Нова Европа, 1926, 10/11; Шербо Раостодер, *Једно свједочење о узроцима капиљулације Црне Горе у Првом свјетском раљу*, Зборник: Црна Гора у првом свјетском рату, Подгорица 1998; Драгићевић Ристо, *Једна српчунатна дейеша љуковника Пешића*, Записи IX, 1936; Драгићевић Ристо, *Йовћенски одред у љрвом свјетском раљу*; Историјски записи 1950, VI; Драшковић Александар, *Мојковачка биљика*, Подгорица 1996; Новица Ракочевић, *Црна Гора у љрвом свјетском раљу 1914-1918*, Цетиње 1969; Радослав Ротковић, *Велика завјера љрошив Црне Горе, Од Призрена до Версаја*, Цетиње 2001, 483-535.

Подгорицу, распустио самоорганизоване црногорске трупе, а наредбом од 12. новембра 1918. године и црногорске комитске чете⁶. Суштина је била - онемогућити Црну Гору да у завршници рата располаже својом војском.

О томе убједљиво свједочи Нико Хајдуковић који се у вријеме црногорског војног слома почетком 1916. налазио у Солуну, гдје је од маја 1915. године био војни и цивилни делегат црногорске владе, предводећи мисију која је била задужена за снабдијевање Црне Горе намирницама које су из Русије допремане Дунавом, а од Прахова жељезницом у Солун, одакле је требало да се преко Медове, или копном, преко Митровице и Пећи, упућују у Црну Гору.

Наиме, један дио црногорске војске, углавном са подручја Спича, Паштровића, Брајића, Маина, Побора, Горњег и Доњег Грбља, дакле са подручја Аустро-Угарске које је било ослобођено током рата, успио је да се поред јадранске обале пробије до Медуе. Одатле су их савезнички бродови пребацили дијелом на Крф, а дијелом на острво Липари поред Сицилије. Ову групацију, с обзиром на то да су били са подручја бивше Аустро-Угарске, Италијани су сматрали војним заробљеницима. Један дио црногорских добровољаца који су пристигли из Америке, неколико дана прије војног слома Црне Горе, а који је преживио катастрофу код Медуе, њих око три стотине који су спасени, добили су француску помоћ и били пребачени у Бизерту у Сјеверној Африци. Такође се успио евакуисати један број чиновника и грађана, већи дио оних који су били на служби у Скадру и они су пребачени на Крф и у Италију. Према неким изворима било их је између 1700-2000⁷. У сваком случају на Крфу су се нашли бригадири Лука Гојнић, бивши министар војни, Мило Матановић и Петар Мартиновић, командири Гатало и Мило Ђукановић, поручници Ђуришић и Ђуровић, неки водници, десечари и барјактари. Одмах су почели преговори о њиховом преласку у србијанску војску у којима су учествовали регент Александар и Никола Пашић. Гојнићу је нуђен чин бригадног генерала, Матановићу и Мартиновићу чин пуковника, Ђукановићу чин потпуковника. Гојнић и Матановић су одбили понуду и напустили Крф и са 10-15 наредника отишли у Бордо гдје су се налазили краљ и влада. Мартино-

⁶ Види: Новица Ракочевић, *Црна Гора у првом свјетском рату 1914-1918*, Цетиње 1969, 453.

⁷ Види више: Драгољуб Живојиновић, *Невољни савезници 1914-1918*, Београд 2000, 232, 234.

вић, Ђукановић, Ђуришић и Ђуровић су прихватили понуду и ушли у састав србијанске војске. Прва двојица су се касније покајала и Ђукановић је пришао црногорској емиграцији. Гатало је прво отишао у Крф, а онда по споразуму отишао у Париз и ставио се на располагање тамошњем српском посланику Веснићу. Остали црногорски држављани и добровољци су били смјештени на Крфу у засебном војничком логору и уживали француску помоћ као и војници Србије. Међу њима је развијена кампања за прелазак у српску војску и, како свједочи Хајдуковић, она је била следећег садржаја: „*Они људи који се налазе у Великој Србији; да је краљ Никола издао српску и савезничку ствар; да је за њих његова недјела кажњен од стране савезника и конфиниран у замак „Мерињак” у околини Бордоа; да црногорска влада не постоји и да ће се они одријешити о српство ако не буду људи у редове војске Србије...*”⁸ Дио њих је подлегао овој пропаганди. Када су краљ и влада сазнали за овај логор на Крфу, послали су им професора Драгутина Матановића, који је војсци подијелио извјесну суму новца и уручио им краљеве поздраве, демантујући наводе које је ширила српска пропаганда. У међувремену, војска и штаб Врховне Команде Србије се пребацили су се у Солун, док је на Крфу остала влада и администрација. Црногорски добровољци су одлучили да ступе у редове француске војске и њима је дозвољено да носе црногорске капе, сходно пракси која је тада важила у француској војсци у којој су напр. војници из Туниса и Алжира носили фесове. Организовани у војну јединицу – батаљон са пет чета, са преко 1000 људи, изабрали су између себе старјешине и ставили се под француску заставу и команду⁹. За команданта батаљона био је одређен француски мајор Риве и батаљон је пребачен у Солун. Тамо су одмах ступили у везу са црногорским делегатом Ником Хајдуковићем, који је помислио да се на Солунском фронту може образовати и црногорски одред. Француски генерали су прихватили Хајдуковићеву сугестију и тако је формиран „*Црногорски батаљон*” чије постојање је забиљежено и на фотографији коју је направио Стево Чортомић, фотограф из Подгорице. Батаљон је учествовао у операцијама у Солуну, потом био на фронту у масиву Монглеших планина, замјењујући грчку војску, и у јуну 1916. године почео да прима од црногорске владе помоћ од једног франка дневно, колико су примали и добровољци из Србије, док су

⁸ Нико Хајдуковић, *Мемоари*, Подгорица 2000, 239-240.

⁹ Димо Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, 182.

официри поред француске примали и црногорску плату. Батаљону се у Солуну придружило и 15 црногорских подофицира који су се налазили у саставу одреда Есад паше, а који су за вријеме рата били послати у Драч као инструктори у албанској војсци. У међувремену, ради повећања броја војника, Петар Пламенац је отпутовао у Липаре гдје је издејствовао од италијанских власти да се око 300 заробљеника, бивших црногорских војника, упути у Солун ради прикључења *I црногорском батаљону*. Преко конзула Сеферовића у Канади је упућен позив Црногорцима ради одласка на Солунски фронт, али су они већ били ангажовани у канадској војсци као добровољци. Када је из Бизерте у Солун стигао Марко Михаић, бивши ордонанс књаза Петра, обавијестио је Хајдуковића да се тамо налази око 230 црногорских добровољаца. Напори да се и они прикључе црногорском одреду били су неуспјешни, јер су, одбивши понуду да се упишу у србијанску војску, били укрцани на један параброд са трупима Србије, на којима су им официри одузели црногорске путне исправе.

На Солунском фронту I црногорски батаљон се нашао у рејону србијанских трупа и поново је почела жива агитација за њихов прелазак у србијанску војску. Пошто у томе није успјела, команда Србије је тражила од генерала Сараја да I црногорски батаљон прекомандује на другу позицију и „*скрене са њавца који води Црној Гори у њавцу Бугарске*”¹⁰. На протест Хајдуковића, генерал Сарај је чак био повукао наређење о пребацивању одреда у сектор Дојранског језера, али је стигло наређење да се пребаци у предно Неврекота, а ускоро је уследио захтјев да се Први црногорски батаљон убудуће има звати „Босански добровољачки баталион” иако је у њему било свега седам добровољаца из Босне¹¹. Батаљон је одбио такву наредбу, отказао послушност, те је због тога удаљен са положаја, послат у логор Зејтинлик код Солуна и разоружан. У извјештају с краја јула 1916. године, Нико Хајдуковић је писао предсједнику црногорске владе да су „*Србијанци истјрајно радиле и успјели код Француза да се наш бајрак више не вије међу савезничким борцима на Балкану*” и предвиђао: „*Тврдим ако Србијанци њрви уђу у Црну Гору, да ће њозвајти народ на заклетву и вјерности Круни Србије, и што ће вријеме и будућности доказати*”¹². Но

¹⁰ Нико Хајдуковић, *Мемоари*, Подгорица 2000, 250.

¹¹ Ibid, 251; Упореди: Драгољуб Живојиновић, *Невољни савезници 1914-1918*, Београд 2000, 235-236.

¹² Ibid, 255.

пошто је тада у Солун пристигла и руска војска и из бојазни да би се батаљон могао њој прикључити, предузете су мјере да се удаљи и из Солуна. Преко србијанског полицијског агента Банковића упућен је Другом бироу Француске армије извјештај „*како се из њоузданих извора*” сазнаје да је „*Хајдуковић, делегати Црне Горе у Солуну судјеловао у снабдијевању нафтом њемачких њодморница*”, што је било довољно генералу Сарају да изда наређење да се овај удаљи из Солуна, што је привремено спријечила интервенција руског конзула. „*Такође је средином јуна, делегати српске Врховне команде њосјетилио генерала Сараја са намјером да му објасни њепожељностио дјеловања црногорског делегатиа*”¹³. У сваком случају, Хајдуковић је октобра 1916. године напустио Солун и стигао у Француску, а скоро три мјесеца касније француски посланик Деларош Верне је званично потврдио да је био лажно оптужен. Црногорски батаљон је био пребачен на Корзику а у тврђави у Марсељу било је затворено петнаест официра и подофицира¹⁴. Циљ је постигнут. Пропагандом и сплеткама српских војних и дипломатских представника, Први црногорски батаљон, замишљен као нуклеус црногорске војске, расформиран је и интерниран. Црногорски крсташ барјак се потом могао видјети само на фотографијама са Солунског фронта, којима је црногорска емиграција доказивала још једну *неправду* према Црној Гори¹⁵. Истражујући наведену проблематику, Димитрије Димо Вујовић је уочио да се влада Андрије Радовића није нешто посебно ангажовала око стварања црногорске војске у иностранству, а да је истовремено постојала ненаклоност савезника према овој идеји говори чињеница да је субвенција била условљена тиме да се ништа од средстава која су додјеливана „*не смије њрошићти на организацију црногорске војске*”¹⁶. Тако су и покушаји током 1917. године били неуспјешни и релативно бројни црногорски добровољци су се најчешће послје великих лутања пријављивали српским властима, које би их, пошто би им одузели црногорске пасоше, упућивале у српску војску¹⁷. Током 1917. и 1918. године водила се оштра борба између црногорске и србија-

¹³ Драгољуб Живојиновић, *Невољни савезници 1914-1918*, Београд 2000, 236.

¹⁴ Види више: Ibid, 237-265.

¹⁵ Види: Државни календар Црне Горе за 1918, Парис 1918, 48-49, 67; Државни календар Црне Горе за 1920, Парис, 1920, 48.

¹⁶ Димо Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, 192.

¹⁷ Вујовић наводи примјер из јануара 1917. године када је већа група добровољаца из Јужне и Сјеверне Америке стигла с намјером да се стави црногорској влади на располагање. У Бордоу су се на крају пријавили српском посланству, које им је одузело пасоше и 8.ИИ 1917. упућени су у српску војску; Види: Ibid, 192.

нске владе око црногорских добровољаца, како у Америци, тако и у Европи¹⁸. Влада Евгенија Поповића је јула 1917. године, поводом конференције у Паризу, на којој су расправљана балканска питања, тражила од савезника да обезбиједе средства потребна за организовање црногорске војске. Француска влада је потом била одредила једно мјесто на југу Француске за концентрацију и регрутацију црногорске војске. За команданата црногорске војске је био одређен књаз Петар, који је отишао на западни фронт у штаб руске војске ради усавршавања у војним вјештинама. У француску легију странаца на усавршавање је упућен командир Нико Јовићевић, док је 20 црногорских младића пошло на обуку за пилоте. Било је договорено да заробљеници са Корзике, којих је било 846, постану дио будуће црногорске војске, а развијена је кампања међу добровољцима у Америци у том смислу. Црногорска влада је успјела да ослободи са Корзике све своје поданике који су раније били у *Првом црногорском батаљону* у Солуну. Истовремено су српска влада и Црногорски одбор такође водили снажну кампању међу црногорским интернирцима и у томе имали више успјеха, јер се крајем 1917 године, њих 387 било пријавило за одлазак у српску војску. Они су (њих 382) крајем маја 1918. године пребачени из Марсеља у Бизерту у српским униформама, док је нешто касније српским властима предата и друга група од 375 људи. Касније су послати на Солунски фронт, гдје су доживјели разочарење, били су разоружани и послати у логоре, као ратни заробљеници. Црногорска страна доживјела је тако неуспјех у покушају ангажовања интернираца не само са Корзике. Противник стварања црногорске војске није била само Србија, већ и Русија и Француска¹⁹. Истражујући наведену проблематику на основу извора у страним архивима и при томе и не спомевши записе Ника Хајдуковића све до његовог уласка у владу Евгенија Поповића, који се у претходном у највећем дијелу садржајно конфронтирају са цитираним становиштима (иначе врло присутног извора у аргументацији других питања), као и само неколико извора црногорске провинијенције, Драгољуб Живојиновић је питање стварања црногор-

¹⁸ Симо Поповић наводи: „Долазе из Америке Црногорци и дружи Срби, добровољци за српску војску на Солунском фронту. Довили су тамо српске пасоше и пушци трошак. Овђе их дочекује владин комесар, одвраћа их од Србије и наћони да иду у Краљеву војску, коју ће саставишти. Одборов комесар вуче на своју страну и упућује у Солун”. Види: Војвода Симо Поповић, *С краљем Николом из дана у дан 1916-1919*, Београд 2002, 155.

¹⁹ Види више: Димо Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, 182-205.

ске војске углавном сагледавао кроз број црногорских војника и непотребних трошкова око његовог обнављања. При томе наглашава: „Француска влада настојала је да олакша прилив добровољаца у српску војску, која је представљала истинског савезника и чиниоца у рату. **Најзад, неке дилеме у погледу ојштанка Црне Горе као независне државе биле су разјашњене** (подв. Ш.Р). У политичким и војним кружовима у Француској нису жељели да стварањем одреда пријуче краљу Николи оруђе којим ће се обрачунавати са својим политичким противницима у земљи. Реч израз која се чула почетком 1916. године заменила је у јесен 1918. реч *победа*”²⁰. Слично становиште у интерпретацији овога питања има и Богумил Храбак који сагледава цјелокупну проблематику у контексту потоње визуре побједника.²¹ У конкретном контексту за нас је ово питање до 1918. године занимљиво само утолико што потврђује становиште да је идеја о обнављању војске била старија од њеног формалног обнављања и да се она може везивати искључиво за краља Николу²². Наравно, једнако је занимљиво и са историографског становишта, јер је управо поменути аутор типичан примјер како се може писати о овој проблематици а да се не погледа бар један документ у тридесетак сачуваних кутија архивске грађе о црногорској војсци послје 1918. године или бар један објављени извор од неколико хиљада који су црногорске провинијенције²³. Историографија „с маказама” постаје омиљена инте-

²⁰ Драгољуб животиновић, *Невољни савезници 1914-1918*, Београд 2000, 250.

²¹ Види: Борба између црногорског двора и српске владе око образовања црногорске војске и око добровољаца 1916-1918. године, *Историја XX века*, књ. VI, Београд 1964, 84-183.

²² Види: Богумил Храбак, *Црногорски војни логори у Италији (1918-1921)*, Историјски записи бр.3, 1997, 138.

²³ Види: Богумил Храбак, *Црногорски војни логори у Италији (1918-1921)*, Историјски записи бр.3, 1997, 137-154; Цјелокупни прилог је написан на основу грађе југословенске делегације на Мировној конференцији у Паризу, грађе југословенске војске и одабране литературе. Пошто се у последње вријеме, не случајно, дешава да поједини аутори „превиде” читаве томове објављене грађе и литературе, а да се не би такав налаз схватио као истраживачка сујета, јер се показало да у једном дијелу некада престижне историографске школе префуткивање постаје легитимни историјски метод, без обзира на потребу критичког одређења према претходно написаном, наводимо само грађу која се чува у Државном архиву Црне Горе без које се могу писати само наручени политичко-пропагандни прилози: У Државном архиву Црне Горе у Фонду црногорске емигрантске владе „Команда црногорских трупа у Италији” има 26 кутија архивске грађе, ту су још „Краљевска црногорска војна делегација”, „Министарство војно”, што чини преко 30 кутија грађе или најмање 5.000 докумената. Наравно, примјењени метод се може бранити и становиштем да је консултована литература настала на овом корпусу докумената, међутим у наведеној литератури ово питање је периферно третирано (Д.Вујовић) у оквиру друге проблематике.

лектуална дисциплина, некада престижне историографске школе, бар када је у питању наведена проблематика, те је понекад важније вријеме када су радови писани, него сами садржаји радова²⁴.

Наивни би помислили да су дилеме око опстанка Црне Горе разјашњене тек одлукама Подгоричке скупштине. Реалисти увиђају да су оне биле завршни израз претходно вођене политике. Суштина је у сљедећем: Краљ Никола је крај рата дочекао без војске. То је за овај дио Црне Горе било исто што и искакање из авиона без падобрана. Шансе да преживи биле су само теоријске. Истина, до обнављања црногорске војске доћи ће нешто касније, када више није могла утицати на ток догађаја, већ само покушавала да их измијени.

Наиме, одмах по избијању Божићне побуне, црногорска влада у емиграцији је приступила формирању војних јединица које је требало да послуже за евентуални војни упад у Црну Гору, који би омогућио повратак династије и поништење одлука Подгоричке скупштине. Прва група од 120 интернираца из заробљеничких логора, пристиглих у Италију одмах по закључењу примирја, који су изјавили да ће бити против свакога „*ко буде њројив Црне Горе*” смјештена је у Ферари, а за команданта им је одређен бивши србијански официр Милан Краљевић. Краљ Никола им је послао телеграм охрабрења 30.XII 1918. (12.I 1919) године, који је, бар према извјештају команданта, одушевљено примљен. У јануару 1919. било их је 116 и углавном су били без хране, одјеће и обуће²⁵. Већ почетком марта 1919. године ова групација је из Фераре пребачена у Каве, мјесто удаљено 40 км од Рима, гдје се већ било концентрисало 157 Црногораца. Ту им је Јован Пламенац, прије свог одласка у Париз, одржао говор у којем је обећао брзи повратак у Црну Гору. „*Цијели црногорски народ мене је исјраићио и ѡредао ми Божји аманети да вам исјоручим брајтске њежове ѡздраве и оићшем вам њежове муке и сѡрадања, а које ћу ѡднѡјетѡи и на Конгресу Мира, ѡред Предсједника Конференције Вилсона, који нам је загаранѡвао самостѡлносѡи наше краљевине, која ће и даље имати краља Николу на челу црногорског народа*”²⁶, рекао је поред осталог Пламенац, храбрећи окупљене. На

²⁴ У нашој историографији је велики број историчара који су о сличним темама писали различито, у различитим временима, те ће млађим истраживачима бити врло тешко да одгонетну када су се залагали за објективност историјске науке.

²⁵ ДАЦГ, ФЕВ, ф- 71, Милан Краљевић – Краљевском Црногорском Конзулату Рим, 19. I 1919.

²⁶ АЈ, 334 – 1-3, Антонијевић - Анту Трумбићу, министру иностраних дела, Рим, 27. фебруара 1919. Говор је објављен: Шербо Растодер, *Скривана страна...* I, док. бр. 164.

прве вијести о концентрацији црногорских трупа у Италији реаговала је обавјештајна служба КСХС која је стално покушавала и често успијевала да унесе раздор међу њима. Према југословенским обавјештајним изворима - марта, 1919. године у Гаети је било „*нешто више од 500 (Црногораца- Ш.Р.) одевених у нова италијанска одела, имају увећан оброк хране*”²⁷.

На основу договора црногорске и италијанске владе из марта 1919. донијета је одлука да се црногорска војска концентрише у Гаети²⁸. Сагласно томе, 10. марта 1919. стигла је наредба владе да се војници из Каве пребаце у Гаету,²⁹ и они су средином марта почели са пребацивањем.³⁰ Још док су боравили у Каве дошло је до мање побуне, јер су војницима исплаћене дупло мање плате од обећаних³¹. Већ 18. марта у Гаету је пристигло 4 официра и 140 подофицира и војника, којима се

²⁷ Види: Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска buna и одметнички покрети 1918-1929*, Бар 1997, књ. I, док. бр. 226, стр. 323.

²⁸ Стари град у Гаетанском заливу, између Рима и Напуља. Грчка колонија коју спомиње још грчки географ Страбон и римски пјесник Вергилије у својој *Енеиди*. Град бурне историје који је још у римском царству био познато одмаралиште. Њиме су управљали Римљани, Византинци, нападали га Вандали, Готи, Лангобарди, Сарацени и готово све војске које су се појављивале у Медитерану. У раном средњем вијеку Гаета је била посебно војводство и њоме су управљали Нормани (1140-1194), Швеђани (1194-1250), Арагонци до 1707. Дуго је била у Краљевини обеју Сицилија, којом су управљали Бурбони, да би коначно 13. фебруара 1861. ушла у састав уједињене Италије. Гаетом доминира тврђава која је изграђена 1224-1227, бројне сакралне грађевине попут катедрале из XII вијека, цркве Св. Луке (IX-XII вијек). Св. Доменик (XV вијек). До 1927. град је у саставу провинције Казерта, да би тада постао дио новоосноване истоимене провинције. У Гаети је 1971. године основан Културно-историјски центар, чији је задатак валоризација локалног културно-историјског наслеђа (Piazza Cardinale De Uio, 9 – Gaeta). Гаета се налази на самом рубу истоименог залива, док се десетак километара од ње налази **Формиа**, такође мјесто знано бројним Црногорцима чија је животна судбина чудним сплетом историјских околности била везана за ова мјеста у Тиренском мору.

²⁹ ДАЦГ, ФЕВ, ф 73, Генерални конзул - капетану Милану Краљевићу, ком. црногорских војника 10. марта 1919.

³⁰ АЈ, 336, ф 26, VI, Антонијевић - Пашићу 13/14. марта 1919 (телеграм). Антонијевић је извјештавао да ће за неки дан један одред црногорских војника преко Албаније бити убачен у Црну Гору под командом генерала Раичевића, па ако овај одред успије у свом задатку, онда ће други одред бити пребачен у Бар и Улцињ.

³¹ АЈ, 336, ф 25 IX, Предмет: Јован Пламенац и акције у иностранству везане за њега, 23. IV 1919. Према обавјештајним подацима које је слао Душан Ђукић војницима је умјесто 300 исплаћено по 150 лира. Ђукић наводи да у логору Каве има само око 80 Црногораца, и да су то углавном они људи које је Аустрија употребљавала за пољске радове на италијанском фронту, гдје су били и заробљени.

придружило и 40 побуњених који су у први мах одбили да пређу на зборно мјесто. За команданта ових јединица постављен је командир Петар Лекић. Званичан назив команде био је „*Команда Црногорских војника у Италији*”. Упућен је позив да се војсци придруже све црногорске избјеглице и добровољци који су се налазили у разним европским земљама и Америци. Влада у Нејју је мобилисала и 26 Црногораца који су припадали француској Легији странаца са жељом да их упути у Италију, али су француске власти одбиле да им издају визе³². Неки су успјели да побјегну из логора у које су их затворили Французи³³. У септембру 1919. године команди у Гаети ће бити стављени на распоред шеснаест официра и војника пристиглих из Француске³⁴. У октобру је министарство војно издало наређење да се педесет седам официра и војника из Француске пребаце у Италију и јаве команди. До средине октобра само осам се није пријавило команди у Гаети³⁵ а већ 22.

³² Ibid.

³³ Владо Татар је избјегао на Солунски фронт, гдје су га српске војне власти затвориле и предале Французима који су га „*интернирали као Црногорца*”. У затвору био до 17. XI 1919. када бјежи и одлази у Гаету. Види: ДАЦГ, ФЕВ, Јован Пламенац 1919-1921, Владо Татар – Јовану Пламенцу, Гаета 23. II 1919.

³⁴ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 3, Лазар Томовић - А. Рајичевићу, Рим, 24. IX 1919; Ibid, Ђ. Вукмановић - Команди црногорских трупа, Гаета, 25. IX 1919; Ibid, Ђ. Вукмановић - Команди црногорских трупа, Гаета, 26. IX 1919; Ibid, А. Рајичевић - Команди I батаљона, Гаета, 27. IX 1919; То су били: водник Филип Вујановић, Рако Ђуровић из Његуша, Ристо Шакић из Цуца, Андрија Кривокапић из Цуца, Лазар Кривокапић из Цуца, Васо Кривокапић из Цуца, Маринко Вуковић из Босне, Петар Велимировић из Подгорице, Ђурица Вукадиновић из Комана, Љубо Кнежевић из Пјеваља, Милован Батинић из Босне, Лазо Парача из Његуша, Шћепо Николић из Његуша, Периша Радуловић, Тодор Булатовић и Андрија Мишковић

³⁵ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 3, Живко Бошковић - Команди црногорских трупа у Гаети, Неји код Париза, 11. октобра 1919; Ibid, Лазар Томовић - А. Рајичевићу, Рим, 2. октобра 1919; Ibid, Лазар Томовић - А. Рајичевићу, Рим, 4. X 1919; Ibid, Лазар Томовић - А. Рајичевићу, Рим, 5. X 1919; Ibid, Лазар Томовић - А. Рајичевићу, Рим, 9. X 1919; Ibid, Лазар Томовић - А. Рајичевићу, Рим, 7. X 1919; Пристигли су: командири - Јован Радошевић; капетан Новица Абрамовић; п. поручници - Ђетко Абрамовић, Видак Цвијетић, Вукале Мартиновић, Божо Јововић, Лука Ђаконовић, Периша Влаховић, Митар Вукмановић, Шпиро Рогошић, Ристо Станковић, Јоко Поповић, Милсав Влаховић, Иво Прибиловић, Васо Анђушић, Стеван Вујошевић, Јовица Булатовић; водници - Јован Рамовић, Филип Вујановић, Шћепо Николић, Марко Поповић, Илија Уљаревић; десечари - Петар Ђаконовић, Боле Пламенац, Пеко Рундић; војници - Томо Филиповић, Јоко М. Филиповић, Блажо М. Филиповић, Филип С. Поповић, Петко И. Вулевић, Ристо Шакић, Вукосов Оровић, Саво Попивоца, Ђоко П. Кривокапић, Лазар Кривокапић, Андрија Кривокапић, Васо Кривокапић, Ђурица Вукадиновић, Петар Велимировић, Љубо Кнежевић, Лазо Парача, Милован Батинић, Андрија Мишковић, Петар Машановић, Вуко Голубовић, Јован Рајванц, Ђуро Дашић, Спасоје Братић, Милован Мрђеновић, Вук Голубовић, Саво Брајовић, Франц Тамјановић, Митар Мацан, Саво Лопичић, Радивоје Брајовић.

октобра је пристигло још њих дванаест³⁶, тако да се број новопристиглих само из Француске повећао за преко седамдесет. Истовремено су стално пристизале избјеглице и нови војници из Црне Горе, правцем Црна Гора Медуга-Бриндизи-Гаета. Већ почетком јануара 1919. године у Сан Ђовани ди Медуга се нашло 55 избјеглих Црногораца на челу са Јованом Пламенцем, очекујући да се пребаце у Италију³⁷. Током децембра 1918, јануара, фебруара и марта 1919. године у Медугу је из Црне Горе избјегло 397 Црногораца³⁸, односно 416 почетком априла³⁹, међу којима је било жена са дјецом⁴⁰. Истовремено, у Рим је из Швајцарске стигао капетан Милан Краљевић, који је отпутовао за Болоњу, гдје су се налазили црногорски заробљеници. Тада је у Рим стигао и Бошко Кривокапић, који је саставио „документ о незаконитости и неделима српских власти у Црној Гори“⁴¹. Према истом извору, Кривокапић и Краљевић су у Болоњи организовали комите ради упада у Црну Гору и тамо је било већ сакупљено 400 Црногораца, којима се „*иридружио и кнез Петар да одведе ујравља ујадима у Црну Гору*“⁴². Југословенски извори су почетком фебруара 1919. године, ослањајући се на обавјештајне поруке Француза, увелико шпекулисали о одласку „*из Болоње у Бар око 300 Црногораца у италијанској униформи са црногорским капама*“⁴³. Три велике групације Црногораца су крајем марта

³⁶ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 3, Ђ. Вукмановић - Команди црногорских трупа, Гаета, 22.X 1919; Дошли су: Борђије Деретић из Ораовца код Требиња, Митар Николић из Гацка, Благога Секулић из Комана, Шулe Стојановић из Гацка, Васиљ Стојановић из Гацка, Павле Јакшић из Гацка, Перо Радоњић из Његуша, Новица Грубач из Требиња, Периша Антовић из Пјешиваца, Борђије Шћепановић из Липова, Мићо Косић из Херцег Новог, Јово Мараш из Његуша.

³⁷ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, Бар 1997, књ. I, док. бр. 70, стр. 168; док. бр. 80, стр. 177.

³⁸ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док. бр. 1432, стр. 1798-1807, Списак Црногораца који су избјегли у Сан Ђовани ди Медуга.

³⁹ БИИП, ф- 81, Документи Јована Пламенца, А. Рајчевић - Јовану Пламенцу, Гаета 8. априла 1919.

⁴⁰ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Буза Н. Укмановић - Ст. Вучинићу, Формиа 25. III 1919, тражи да се омогући долазак његове мајке која је избјегла у Медугу са његове три сестре.

⁴¹ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, Бар 1997, књ. I, док. бр. 81, стр. 177.

⁴² Ibid, док. 90, стр. 192-193.

⁴³ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, Бар 1997, књ. I, док. бр. 108, стр. 209; док. бр. 109, стр. 210; док. бр. 114, стр. 213.

и током априла 1919. године биле пребачене у Гаету и свима им је одузимано наоружање још у медовском заливу од стране талијанских власти⁴⁴, како би приликом путовања кроз италијанску територију били ненаоружани⁴⁵. У почетку је била издата наредба о забрани доласка фамилија у Италију⁴⁶, али је 18 жена са ђецом пристигло у Гаету 6. априла 1919. године⁴⁷, од којих су 9 жена и ђевојака и двоје ђеце⁴⁸ дошли са првим транспортом од 142 устаника које је предводио бригадир (генерал) Андрија Рајичевић⁴⁹, док је другим транспортом, преко Бриндизија, 11. априла, стигло њих 148⁵⁰, односно 184⁵¹ које су у Формиу дочекали официри са барјаком и једним водом војника⁵², а трећим (20. априла) 121⁵³ Црногорац, међу којима је била једна жена⁵⁴, као и Ананије Влаховић, војник југословенске дивизије којег су Италијани стражарно спровели у Гаету, гдје је затворен⁵⁵ а потом интерниран на Липаре⁵⁶. Сви пристигли смјештени су у Гаети и Формиу. У Гаети је смјештен I батаљон (командант-командир Ђуро Ивовић), док је II батаљон пјешадије и артиљерије смјештен у оближњу Формиу, удаљену

⁴⁴ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Рајичевић - генералном конзулату у Риму, Гаета, 4. VI 1919.

⁴⁵ ДАЦГ, ФЕВ, ф 73, Бригадир А.Рајичевић - генералном конзулату Рим, 24. април 1919; АЈ, 334-1-3, Антонијевић, телеграм делегацији на конференцији мира, Рим 10. априла 1919. Југословенски посланик из Рима Антонјевић је јављао 10. априла 1919. да је спроведена мобилизација свих Црногораца у Гаети и да се очекује скоро акција у Црној Гори.

⁴⁶ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Ђуза Н.Укмановић - Ст.Вучинићу, Формиа 25.III 1919, тражи да се омогући долазак његове мајке која је избјегла у Медову са његове три сестре.

⁴⁷ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Списак жена и ђеце дошлих у Гаету 6.IV 1919.

⁴⁸ Ibid, А.Рајичевић - Вељку Рамадановићу, Гаета, 8.IV 1919.

⁴⁹ БИИП, ф- 81, Документи Јована Пламенца, А.Рајичевић - Јовану Пламенцу, Гаета 8.априла 1919.

⁵⁰ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, А.Рајичевић - капетану Крљевићу, Гаета 9.IV 1919.

⁵¹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Петар Лекић - Андрији Рајичевићу, Гаета, 10.IV 1919.

⁵² ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Милан Краљевић - команданту црногорских војника, Гаета, 10.IV 1919.

⁵³ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, А.Рајичевић - Стевану Павловићу, Гаета, 16.IV 1919; Рајичевић - команданту II батаљона, Гаета 19. априла 1919.

⁵⁴ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, А.Рајичевић - генералном конзулату Рим, Гаета, 21.IV 1919; Рајичевић - генералном конзулату Рим бр.90, Гаета 21.IV 1921. Међу новопристиглим била је и Јошана Орландић, којој је неопходно била потребна одјећа и обућа.

⁵⁵ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Рајичевић - команданту I батаљона, Гаета, 23.IV 1921.

⁵⁶ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Рамадановић - Рајичевићу, Рим, 28.IV 1919.

15 км од Гаете, (командант-командир Стеван Павловић). У другом батаљону се 28. априла налазило већ 258 војника, од којих се њих 236 хранило у касарни⁵⁷. Батаљони су били подијељени на по 4 чете. Према списковима с краја јула 1919. године, 21 официр је био у *Команди црногорске војске у Италији*, у I батаљону је било 23 виша официра, 17 припадника митраљеског одјељења, и 177 нижих официра и војника. Сви су били смјештени у Гаети, као и официрска чета са 130 припадника и у њој су били племенски капетани, професори (Мило Капа, Богдан Лабан), студенти, ђаци, чиновници, народни посланици (Васо Мартиновић, Ђуро Вучинић, Вуко Кривокапић, Лабуд Петровић, Богдан Вукотић) и команда (Петар В. Лекић, Ристо Хајдуковић и Радован Савовић), док се у Формији налазила артиљеријска чета са 47 официра и војника, и II батаљон у чијој команди је било 24 официра и чиновника и 201 нижих официра и војника, који су располагали са 193 пушке. Војници су били наоружани старим пушкама које, према мишљењу бригадира Вучинића, нијесу „*одговарале балистичким као ни основним начелима пушке*”. Артиљерија је посједовала два топа, који су били „*дољски сѝорометѝни и ѝокварени*”, док је митраљеско одјељење располагало митраљезима који су били „*ѝоѝѝуно изван уѝоѝребе, ѝим више ѝѝо су ѝо мѝѝраљеѝи најсѝаријеѝ модела, ѝе су ѝолико ѝеѝки да их је немоѝуће носѝѝи*”⁵⁸.

Према истим подацима средином 1919. године се у Гаети и Формији налазило 225 официра или укупно 753 официра, нижих чинова и војника, од којих су једни стално одлазили и долазили⁵⁹. У октобру је, према подацима команде, било 295 официра са вишим, 713 са нижим чиновима, 49 фамилија са 90 чланова. Од тога броја у Црну Гору је ради упада послато 18 официра са вишим чиновима и 102 са нижим⁶⁰. За команданта *Команде црногорских војника у Италији* постављен је одмах по доласку бригадир (генерал) Андрија Рајичевић. Њему је поручено још прије доласка у Гаету да ће под његовом командом бити

⁵⁷ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Стеван Павловић - Команди црногорских војника, Формија, 28. II 1919, Павловић се жалио да му због сталног прилива војника, талијански подофицир задужен за требовања хране издаје мање оброка него што има војника.

⁵⁸ ДАЦГ, ФЕВ, Јован Пламенац 1919-1921, ф. 109-110, А. Рајичевић - Јовану Пламенцу, Повјерљиво (недатирано).

⁵⁹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Петар Лекић - команди црногорских трупа, Гаета 28. VII 1919, Спискови....

⁶⁰ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 3, Ђуро Јововић - Министру војном у Паризу, Број црногорских усташа и избјеглица, Гаета, 30. X 1919.

„сви Црногорци, који се не баве службеним послом у Италији, као ђод и ђаци који не похађају редовно школу... Указни чиновници и ђаци имају биии сматрани као официри ! Ђаци великошколци као поручници, а они средњих школа као поћоручници...”⁶¹

Формиран је штаб црногорских трупа. За начелника штаба постављен је командир Крсто Поповић, за помоћника - капетан Блажо Марковић, за ађутанта штаба - поручник Илија Бећир, војно-судски референт - Ристо Хајдуковић, војни лекар - др Јово Вуковић (помоћник Димитрије Лазовић), свјештеник - прота Илија Капичић и за барјактара - потпоручник Мило Јововић. При команданту штаба као шеф инспекције пјешадије и наоружања и команданта артиљерије постављен је командир Петар В. Лекић; командир Јоле Иванишевић и капетан Милан Краљевић били су на располагању команданту штаба, као и војнограђански чиновник Милош Радуновић, шеф регистратуре Божо Бећир, архивар Ђуро Б.Мартиновић и писар, водник Андрија Вучинић⁶². Због одржавања реда у гарнизонима, надзора над нижим чиновима у погледу прописног ношења униформе, понашања у друштву, и на јавним мјестима, почетком новембра 1919. године основана је војна жандармерија. Чинила су је два одјељења, једно за Гаету, друго за Формиу. Шеф одјељења у Гаети био је водник Благота Бецић, а у Формији потпоручник Јован Вуковић. жандармерија је била потчињена команди штаба гарнизона у Гаети и Формиу у административном дијелу, односно команди црногорских трупа у полицијском. Дужности жандармерије су биле да води контролу над свим особама које долазе из другог гарнизона, да контролишу доласке и одласке возова, долазак и одлазак особа које путују с дозволом и забране сваки приступ жељезничкој станици онима који не путују⁶³.

Одмах по доласку првих војника у Гаету, предузете су мјере за онемогућавање утицаја противничке агентуре и пропаганде⁶⁴. Јован Пламенац је 8. априла издао наредбу о цензурисању писама која би добијали војници, уништењу новина које имају „*деморалишући дух*”,

⁶¹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Вељко Рамадановић - Андрији Рајичевићу, Рим, 5. IV 1919.

⁶² ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Наредба, Гаета 17. IV 1919.

⁶³ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 3, Упуство Војној жандармерији при вршењу своје дужности, Гаета, 12. XI 1919.

⁶⁴ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1. Вељко Рамадановић - Петру Лекићу, повјерљиво, Гаета 25.марта 1919.

забрани контаката са особама које не припадају војсци, организовању војног суда⁶⁵, који је одмах почео да ради јер је међу војницима било сукоба⁶⁶, одбијања одласка на редовно вјежбање⁶⁷, због чега су крајем априла 1919. године, послѣје налаза војног ислѣдника Риста Хајдуковића, са по 30 дана затвора и петнаест дана притвора кажњени 15, а са десет дана затвора и 30 дана притвора 27 војника и официра⁶⁸. У јулу 1919. године бригадир Андрија Рајичевић је издао наредбу о обавезној цензури приватне преписке у гарнизонима Гаете (за цензора одређен Јошо С.Мартиновић) и Формиа (Мило Пламенац), док је дотадашњи цензор, студент Светозар Пламенац због „слабог здравља” ослобођен те обавезе⁶⁹.

С обзиром на то да војска у Италији није располагала ни са једним примјерком црногорског војно- кривичног закона, предсједник владе је средином августа 1919. године издао наредбу да војни судови примјењују грађански кривични законик, „али у пооширеном облику” за прекршаје које би починила војна лица и за те сврхе је команди у Гаети⁷⁰ достављен један примјерак Грађанског Кривичног закона.

Првих мјесеци боравка војске у Гаети, Црногорци су прихваћени изузетно љубазно од локалног становништва. Крчмари су им одобравали кредите, све док их командант Рајичевић није упозорио да команда нема обавезе да плаћа задужења појединаца од којих неки нијесу имали мјере⁷¹. Комотно понашање, попут купања у мору без одјеће⁷², продаја ћебади локалном становништву⁷³, непрописно ношење униформи⁷⁴,

⁶⁵ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, В.Рамадановић - А.Рајичевићу (повјерљиво), Рим, 14. IV 1919; Ibid, Рајичевић, Наредба, Гаета 29.IV 1919, Ислѣдник војног суда је био Ристо Хајдуковић, секретар Душан Бољевић, којег је одмах замијенио Саво Никач, писар је био Васо Мартиновић.

⁶⁶ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Ђ. Ивовић - А.Рајичевићу, Гаета, 24. IV 1919, Обавјештава га да је под војни суд ставио Душана Вукмировића због напада на Душана Ј. Поповића.

⁶⁷ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Рајичевић- ком. I батаљона, 28. IV 1919.

⁶⁸ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Рјешење бригадира Рајичевића, бр.177.

⁶⁹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Рајичевић, Наредба бр. 1033, Гаета 21. VII 1919.

⁷⁰ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Лазар Томовић - А.Рајичевићу, Рим, 15. августа 1919.

⁷¹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Рајичевић - Управи града Гаете и Формие, 1. V 1919; ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, А.Рајичевић - Команди I батаљона, Гаета, 20. VIII 1919.

⁷² ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Emilio Bonacini - Rajicevich Comandante le truppe Montegrina, Гаета, 11. Maggio 1919.

⁷³ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, А.Рајичевић - Команди I батаљона, Гаета 31. V 1919.

⁷⁴ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Наредба командантима црног. трупa, Гаета, 11. VI 1919.

ношења револвера приликом изласка у град у цивилној одјећи, пијанчење и нарушавање реда и мира⁷⁵ изазивало је протесте локалних власти⁷⁶. Локална управа Гаете је одредила дане, вријеме и начин купања у мору за црногорске војнике⁷⁷, а команда црногорских војника је заштрила казнену политику према таквим појавама. Војска је живјела сходно дневном реду (зимском и љетњем) који је обухватао цјелодневну практичну и теоријску обуку⁷⁸. Већ од средине 1919. године били су учестали захтјеви за ступање у брак појединих Црногораца. Дозволе за то је давао предсједник владе, Јован Пламенац. Капетану Тетку Биговићу је таква дозвола издата средином јула 1919. године⁷⁹. Но, како је већи број официра и ђака тражио дозволу да се ожени, то је командант црногорске војске, бригадир Андрија Рајичевић, тражио од предсједника Јована Пламенца „*генерално рјешење њо овом питању*”⁸⁰, тим прије што се сличним захтјевом појавио и ђак Петар Вукотић. Пламенац је тим поводом издао наређење: „*да се сва ња односна фамилијарна питања санирају њек њосле васѡсѡставе наше државе, с ѡвога нека ња Команда саопѡшти генерално свијема ово моје наређење да се ѡрекине са вјеридбама и са женидбама.*”⁸¹ Међутим, у септембру 1919. године дозвољено је командиру Петру Вукову Лекићу ступање у брак⁸². За својим вјереником је из Француске, противно наређењу, да не смије долазити у Гаету, док јој се не дозволи вјенчање, допутовала Ивана Брајовић, која није

⁷⁵ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Наредба бр. 1350, 5. IX 1919.

⁷⁶ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, А.Рајичевић - Команди I батаљона, недатирано.

⁷⁷ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Bonacini - Comando del presidio e fortezza di Gaeta, Ordine del Giorno del 10 giugno 1919, Numero 55; ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Comando del presidio e fortezza di Gaeta, Vagni marini, 5.VII 1919; А.Рајичевић - команди II батаљона, Гаета, 9.VII 1919.

⁷⁸ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Наредба команданта трупа, Гаета, 20. VI 1919, Према љетњем дневном реду устајало се у 5 h, подјела кафе у 6 h, љекарски прегледи 9-10, практично вјежбање 7- 9,30 h, подјела ручка у 11,30 h, промјена страже и дежурних у 12, одмор од 12-15,30 h, теоријско предавање 16-17 h, практично вјежбање (гимнастика, војне игре) 17-18,30 h, вечера у 19 h, слободан излазак од 20-21,30 h, повратак и прозивка 21,30 h, први знак за спавање у 21,45 h, други знак за спавање у 22 h.

⁷⁹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Вељко Рамадановић - команди црногорских трупа, Рим, 17. VII 1919; Ibid, Вељко Рамадановић - команди црногорских трупа, Рим, 28. јула 1919. године, Обавјештава да влада није могла више од 600 лира дати Биговићу на име зајма за свадбу.

⁸⁰ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Рајичевић - Јовану Пламенцу, Гаета, 26. VII 1919.

⁸¹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Рамадановић - Команди црногорских трупа, Рим, 28. VII 1919; Рајичевић - командантима јединица.

⁸² ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Вељко Рамадановић - А.Рајичевићу, Рим, 10. IX 1919.

била држављанин Црне Горе. Занимљиво је да су цивилне власти биле рестриктивније у давању дозвола за вјенчање и противиле се таквим захтјевима, док су војне власти на томе инсистирале⁸³. Описујући начин живота у Гаети, Тодор Борозан наводи: „У Гаети је владао војнички начин живота, само са њом разликом, што нијесмо сироводили неку специјалну војну обуку, или неку крућу војничку дисциплину. Људи су имали више времена да излазе, да прошећају, да нешто ново виде и науче. Владала је дисциплина онаква, каква се од нас захтијевала. Неки људи су у почетку имали мало муке да се привикну на овако миран и једноставан живот”⁸⁴

Пламенац је издао наређење о беспоговорном поштовању старијег чина и његових наређења, избегавању „интимности између млађих и старијих чинова у интересу рада и дисциплине”⁸⁵. Почетком августа 1919. године проследио је, посредством црногорске војне делегације у Риму, наредбу да сви новопроизведени „нижи и виши војни чиновници, као и војно-грађански чиновници имају смјеста положајни заклетву вјерности Његовом Величанству Краљу Црне Горе Николи I као свом врховном команданту. Заклетва ће се извршити строго по прописима црквеним и то у року од пет дана по пријему ове наредбе”⁸⁶. Свечани обред заклетве обављен је 23-24. августа 1919. године⁸⁷.

Пјешадија, се поред уобичајеног наоружања, а учила гађању машинским пушкама и митраљезима. Ђаци и студенти који су добили официрске чинове, а нијесу били распоређени у специјализоване чете, наоружани су пјешадијским оружјем и били су у посебној официрској чети, основаној у јуну 1919. године, којој је за команданта постављен командир Петар В. Лекић, капетан Ристо Хајдуковић и Радован Савовић и ова чета је радила по посебном програму и распореду⁸⁸. Сви официри ове чете, од поручника па навише су се од 1. јуна 1919. године

⁸³ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 3, Вељко Рамадановић - команди црногорских трупа, Рим, 19. X 1919; Команда црногорских трупа - генералном конзулату, Гаета 28. X 1919.

⁸⁴ Тодор Борозан, *Мемоари*, рукопис у посједу потомака.

⁸⁵ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Јован Паменац - Војној делегацији, Наредба, Рим 1. август 1919; *ibid*, Рајичевић - Команди батаљона, Гаета 20. VIII 1919.

⁸⁶ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Наредба, Ј.С.Пламенац, Рим, 4. VIII 1919.

⁸⁷ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Наредба, команданту црногорских трупа, бр. 1159, Гаета, 21. VIII 1919; Лазар Томовић -А. Рајичевићу, Рим, 6. август 1919.

⁸⁸ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Наредба команданту црногорских трупа, бр.1025, Гаета, 25. VI 1919.

хранили и спавали у вароши⁸⁹. Народни посланици који су се налазили заједно са војском тражили су да станују приватно по кућама, да буду у Риму или неким другим мјестима. Из Париза им је поручено „нека живе у Рим или ће хоће”, али би било пожељно „ради морала међу нашим избјежљацима да остану у Гаети”⁹⁰. Рањени и болесни су лијечени у италијанским болницама⁹¹ и таквих је крајем јула 1919.године из II батаљона било 13, који су лијечени у болницама у Касерти, Гаети и Риму,⁹² док је њих 10 припадало I батаљону или неким другим формацијама⁹³. У затвору у Гаети су се налазила четворица војника⁹⁴. У септембру 1919. године био је ухапшен у Напуљу први командант Милан Краљевић, заједно са Иваном Весковићем⁹⁵ због одбијања да се поврате у Гаету и захтјева да им се омогући слобода кретања која је Краљевићу била наводно обећана од предсједника владе⁹⁶. И поред предлога да се ослободе јер се радило о дисциплинском прекршају⁹⁷, то ипак није брзо урађено те је Краљевић пријетио Илији Бећиру, „надзорнику затворених црногорских официра у Напуљу” да ће, уколико му се не омогући комуникација са владом, покренути судски процес

⁸⁹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Наредба командантима трупа бр.464, Гаета, 30. V 1919.

⁹⁰ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Вељко Рамадановић - А.Рајичевићу, Рим, 27. V 1919.

⁹¹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Ђ.Ивовић - Команди црногорских трупа, Гаета, 26. VI 1919, Обавјештава о здравственом стању Вељка Радоњића и Мића Поповића који се лијече у болници.

⁹² ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Команда II батаљона - команди црногорских трупа, Формиа, 27. VII 1919. У болницама су били: Јово Калуђеровић, Ђуран Поповић, Саво Миљановић, Стево Павићевић, Ристо Драгишић, Блажо Дубовичанин, Јован Сјеклоћа, Јован Кузман, Никола Мирковић, Гашо Кнежевић, Илија Лековић, Машо Ђонович, Нико Шеваљевић.

⁹³ Ibid, Списак нижих чинова који се налазе у болницама. То су били: Милован Савић, Милија Шекуларац, Андрија Перовић, Стеван Чогура, Мићо Поповић, Лазар Јовановић, Вељко Радоњић, Драгутин Милинковић, Лука Мартинић, Петар Шћепановић.

⁹⁴ Ibid, У затвору Кастело нижих чинова. То су били: Јован Поповић, Душан Бољевић, Миљан Оровић, Нико Мартиновић.

⁹⁵ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Мило Мартиновић - команди црногорских трупа, Гаета, 17. IX 1919.

⁹⁶ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 3, Капетан Илија Бећир, п.поручник Душан Кривокалић, Извјештај команданту црногорских трупа, Напуљ, 4. XI 1919; Ibid, Илија Бећир - команди црногорских трупа, недат.; Ibid, Капетан Илија Бећир, п.поручник Душан Кривокалић, Извјештај команданту црногорских трупа, Напуљ, 8. XI 1919.

⁹⁷ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Рајичевић - Милутину Вучинићу, недат.

пред италијанским судовима против бригадира Рајичевића, по чијем је налогу ухапшен од стране талијанских власти⁹⁸.

Погреби војника, попут воднику Милисаву Дрљевићу у јулу 1919.године⁹⁹ и воднику Лазу Лековићу који је извршио самоубиство у соби хотела у Формији 25. августа¹⁰⁰, Илију Мартиновићу¹⁰¹, Јанку Пешикану¹⁰², Раку Секулићу¹⁰³ и другима, вршени су уз војне почасте на мјесном гробљу у Гаети или Риму, као и погреб Ђурана Илијина Поповића који је лијечен од туберкулозе и умро у болници у Казерти и сахрањен на тамошњем мјесном гробљу¹⁰⁴.

Средином јуна (16.јуна) 1919. године из Медуе је у Гаету пристигло 128 Црногораца „међу којима њоручник *Мишар Лаковић из Куча, њлеменски кайетан Машан Вујовић и офиц. Мило Вукосавовић из Улциња, њ. њор. Душан Јовановић из Црмнице (Брчела) и бивши њоруч. србијанске војске Андрија Којићовић из Црмнице*”¹⁰⁵. У јулу 1919.године југословенски обавјештајни извори су тврдили да у Гаети има око 700 Црногораца и још 170 који су на челу са Крстом Поповићем, шефом штаба, Савом Челебићем, мајором, Душаном Вуковићем, капетаном, Николом Кашћеланом и другима кренули за Црну Гору¹⁰⁶. Такође се обавјештавало да Црногорци из Гаете везу са „својима” одржавају преко Алексе Мартиновића у Скадру и талијанске војне поште¹⁰⁷. Пропаганда за одлазак у црногорску војску, уз италијанску подршку, вршена је и међу југословенским заробљеницима у логорима у Италији, који

⁹⁸ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 3, Милан М. Краљевић - Илији Бећуру, Наполи, 1. XI 1919.

⁹⁹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Наредба А.Рајичевића команди I батаљона.

¹⁰⁰ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Наредба команданту црногорских трупа, бр. 1283, Гаета, 30. VIII 1919; Записник са саслушања Луке Лековића поводом самоубиства Лаза Лековића, Гаета, 27. VIII 1919.

¹⁰¹ Илија Мартиновић, преминуо крајем јануара 1920. године. Види: Глас Црногорца, бр.92, 18. април / 1. мај 1921, 6.

¹⁰² Јанко Пешикан је преминуо у Риму 1921. године послје дуге и тешке болести. Сахрањен на гробљу у Риму уз опроштајни говор Ивана Булатовића и потпоручника Гвозденовића. Види: Глас Црногорца, бр.92, 18. април / 1. мај 1921, 6.

¹⁰³ Рако Секулић је преминуо 27. децембра 1920. године. Види: Глас Црногорца, бр.92, 18. април / 1. мај 1921, 6.

¹⁰⁴ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, А.Рајичевић - Генералном конзулату у Риму, Гаета 27. VIII 1919.

¹⁰⁵ Види: Шербо Растодер, *Скривана страна историје. Црногорска буна и одмештички њокреш 1918-1929*, Бар, 1997, књ. I, док. бр.283, стр.382; ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, А.Рајичевић - команди II батаљона, Гаета 16. VI 1919.

¹⁰⁶ Ibid, док.бр.355, стр.477-478.

¹⁰⁷ Ibid, док.бр. 389, стр. 512.

су ту били доспјели као бивши аустроугарски војници. Највећи такав логор се налазио у Асинари. Овим заробљеницима је говорено да не постоји „Југославија, већ само Црна Гора под династијом Николе I”.¹⁰⁸ С друге стране, један број Црногораца на путу из Америке, сазнавши за ситуацију у земљи, добровољно се одређивао за одлазак у Гаету¹⁰⁹, противно пропаганди коју су ујединитељи водили. Југословенски посланик у Паризу Миленко Веснић, тражио је од посланства у Вашингтону да је нужно „преко листова обавијестити Црногорце, да се не дају заваравати од оних који им нуде бесплатне карте преко Италије. Они који хоћу тим путем хоћу принуђени да иду у концентрациони логор у Гаети или у разбојничке чете које Италијани убацују у Црну Гору и које народ црногорски као стране најамнике зони и убија”¹¹⁰. Истовремено појединци из реда црногорских егзиланата, који су били блиски с људима краља Николе, тражили су контакте са југословенским посланицима, како би им достављали потребне информације¹¹¹. Југословен-

¹⁰⁸ АЈ, 336, ф. 26 VII, Предмет: Антијугословенска талијанско-црногорска агитација, Записник са саслушања Рапо Лазара, Погорје 17. I 1920

¹⁰⁹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦГ I, Вељко Рамадановић - команда црногорских трупа, Рим, 22. V 1919, Обавјештава да су у Бари пристигли из Америке: Јовановић Раде, Секулић Петар, Караџић Пуран, Мартиновић Марко и Караџић Урош; ДАЦГ, ФЕВ, ф. 73, Иво М. Калуђеровић - генералном конзулу, Рим, 8. септембар 1919. Тако је Петар М. Думезић из Зубаца код Бара, допутовао у Бари 4. септембра устврдивши да је из Америке кренуо већи број Црногораца за Италију.

¹¹⁰ АЈ, 336, ф. 26 VI, Предмет: Црногорски логор у Гаети, Веснић - посланству у Вашингтону, шифра, 4. X 1919.

¹¹¹ Према једном извјештају од 6. октобра 1919. године Милан Јовановић, рођен 4. октобра 1895. године у Раковцу, Фрушка Гора, Срем, „пореклом Црногорац”, 1912/13. био је добровољац у четничком одреду пук. Војина Поповића, потом ступио у србијанску коњичку официрску школу. Приликом повлачења србијанске војске у Подгорици је напустио војску и пришао француском деташману који је био у Црној Гори и са њим преко Крфа стигао у Солун. Био је тумач у француској војсци, потом у трупима Есад-паше, потом са француском војском отишао у Одесу, гдје је био рањен, одатле евакуисан у Марсељ и предат тамошњем црногорском конзулату, који га је упутио у Париз. У Паризу од краља Николе добија новчану помоћ. Када су га упутили за Марсељ, одакле је требало да иде за Швајцарску ради састанка са Чубриновићем „изјавио је да не жели да служи интересе краља Николе, већ наше народне интересе и у том циљу дошао је мени да ме о свему упозна, с тим да ће ми се са љутом из Марсеља и Швајцарске јављати и извјештавати о сваком кретању, Чубриновића и другова, молећи ме да о свему извјештавам о њиховом интересу у Берну и Риму, те да на случај употребе остави ове људе, може добити наш пасош ради одласка у Београд да непосредно обавести наше власти о плановима и акцијама ових људи у Црној Гори...” како је извјештавао заступник војног изасланика Делегацију на Конференцији мира. Види: АЈ, 336, ф. 25, VI, Допис Делегацији Срба, Хрвата и Словенаца - заступник Војног изасланика, мајор (нечитко име), Париз 6. октобар 1919. Допис је достављен и Краљевском Посланству у Паризу; Министру војном и морнарице.

током читаве 1919. и 1920. године¹¹⁶, слично оном којег ће D' Анупсио извести на Ријеку у октобру 1919. године, стварању утиска да пријети стална опасност од нових сукоба. Највећа акција у том смислу је био упад између Бара и Улциња ноћу 18. и 19. јула 1919. године када се под вођством начелника штаба Крста Поповића искрцало 69 официра са намјером да подигну општи устанак. Стална стрепња од могућег упада присталица краља Николе, заснивана и на извјештајима појединих бјегунаца из Гаете, који су редовно по доласку у КСХС саслушавани и потписивали записнике са саслушања у којима су детаљно описивали број, састав, командни кадар и давали друге информације, као и заробљени одметници¹¹⁷ као и процјене о сталном повећању тамошње војске, била је сигурно у корелацији са највећом војном акцијом предузетом против противника безусловног уједињења у самој Црној Гори. Највећа организована војна акција против устаника у Црној Гори је вођена у децембру 1919. и јануару и фебруару 1920. године. Претходиле су јој информације којима је располагала влада

¹¹⁶ Види: Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, Бар 1997, књ. I, док. бр. 146, стр. 242; док. бр. 148, стр. 343; док. бр. 159, стр. 252-253; док. бр. 183, стр. 280-281; док. бр. 189, стр. 286; док. бр. 447, стр. 568-569; књ. II, док. бр. 615, стр. 754-755; док. бр. 655, стр. 807; док. бр. 758, стр. 942; док. бр. 845, стр. 1038; књ. III, док. бр. 976; док. бр. 1060, стр. 1323; док. бр. 1099, стр. 1359-1360; док. бр. 1110, стр. 1371; док. бр. 1152, стр. 1422-1423; док. бр. 1301, стр. 1581.

¹¹⁷ Тако је један од њих, наредник Драгутин Милинковић из Пљеваља, саопштио да у Гаети има „једна хиљада добровољаца, јер је пре крајког времена стишло 250 Бошњака и Херцеговаца, којим је обећано да ће вратићи краља Николу, који ће се вратићи ових дана на Цетиње. Међу њима велико незадовољство јер виде да су преварени. Из Париза стишло 8 ђерјаника који причају да ће доћи ускоро у Италију и краљ Никола”. Види: АЈ, 336, ф. 26 VII, Предмет: Доброволци краља Николе, МИД - Делегацији за мир у Паризу, Београд 7. децембра 1919; Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, Бар 1997, књ. II, док. бр. 818, стр. 1009; АЈ, 336, ф. 26 VII, Предмет: Агитација у заробљеничким логорима за краља Николу Министарство иностраних дела је располагало информацијама „...да су агењши Краља Николе међу њима бивши наш пољторучник... Томовић ошћочели обилазак свију заробљеничких логора ради провајанде међу Бошњацима и Херцеговцима и врбовање истих за рачун краља Николе”. Потом наводи да су необавијештени Југословени спремни на све само да изађу из логора, те треба очекивати „да ће се црногорска снага у Гаети – доведена већ до једне хиљаде – још више да се повећа, у којој мјери, немогуће је за сада предвидети”. АЈ, 336, ф. 26 III, Предмет: Неутрално држање француског поморског војног команданта Боке. На тражење југословенске стране, француски командант флоте у Боки Которској је изјавио да би у случају D' Анупсијевог упада његово држање било неутрално док не добије друго наређење и да ће ступити у борбу против Талијана ако покушају узети приморски материјал. Од 5. децембра француски торпиљер ће ради извиђања

КСХС о томе да је краљ Никола кренуо из Француске за Италију у намјери да се пребаци у Скадар¹¹⁸, као и процјена да се коначно у оквиру Јадранског питања рјешава и питање Црне Горе, односно да су Француска и Велика Британија послије укидања субвенција коначно дигли руке од Црне Горе и да само траже погодан моменат да признају политику свршеног чина. Тада је Зетска дивизијска област (која је покривала Црну Гору) била подијељена на 14 мањих области, оперативних зона, из којих је истовремено почело гоњење одметника, интернирање и хапшење чланова њихових породица, јатака и свих који су посредно или непосредно помагали устанички покрет. Претходно је осигуран и појачан надзор на граници према Албанији и мору, организована обавјештајна служба у Скадру, „*како би се благовремено могао сазнати Николин долазак*” и издата наредба „*да се сваки љокушај ујада Николиног оружјем сиречи*”¹¹⁹.

У овој акцији ухапшени су побуњеничке вође: Ибро Булатовић, из колашинског краја; Илија Дамјановић, Мато Тодоровић, Коста Радовић, Илија Кецојевић, Никола Перовић, Лука Поповић из никшићког краја; Ђуро Капа који се предао са 12 сабораца; Симо и Филип Кривокапићи одметничке вође из Цуца су се предали са 60 сабораца. Укупно је у овој акцији убијено 22 одметника, ухваћено и натјерано на предају 599, као и 138 избјеглих војника из никшићког батаљона,

свакодневно пловити од Молуната до Будве; већ смо навели да је француски командант Дефурту обећао да ће ухапсити краља Николу ако би се појавио у околини Скадра, а ако се појаве веће трупе да форсирају Скадар он би се повукао са својим трупама у град. У случају оружаног сукоба са Талијанима морао би се држати неутрално, али ће преко својих људи обратити пажњу на сва кретања и вијести о било каквом покрету ће благовремено доставити. Занимљиво је да је одмах о овоме обавијестио команду у Цариграду и изјавио да ће ако се краљ Никола појави „*српски ђенерал у Црној Гори добијши наређење да оружјем сирјечи овај улазак*”, што јасно свједочи да су Французи војску у Црној Гори још увијек сматрали дијелом савезничке војске подређене француском команданту. Види : АЈ, 334-1-3, Кабинету министра иностраних дела, Београд 14. децембар 1919; Види: Шербо Растодер, *Скривана сјрана историје, Црногорска буна и одметнички покрет 1918-1929*, Бар 1997, књ. I, док. бр.459, стр.579-582; док. бр.487, стр.607; док. бр.492, стр. 613; док. бр. 494, стр.614-615; док. бр.510, стр.634; Књ. II, док. бр. 703, стр. 880-884, Записник са саслушања Васа Вукотића и Мата Симовића; док. бр.766, стр. 950-951, Изјава Михаила Новичића; док. бр. 786, стр. 976-979, Записник саслушања Николе Рогановића.

¹¹⁸ Шербо Растодер, *Скривана сјрана историје, Црногорска буна и одметнички покрет I-IV*, Бар 1997, књ. II, док. бр. 832, стр. 1024-1025.

¹¹⁹ Види: АЈ, 334-1-3, Кабинету министра иностраних дела, Београд 14. децембар 1919.

односно избачено из строја укупно 757 лица¹²⁰. Крајем децембра војне власти су процјењивале на основу обавјештајних извора окружних начелника да у цетињском, барском, колашинском, никшићком и андријевачком срезу има укупно 1796 одметника¹²¹.

Поред главног логора у Гаети, због сталног прилива нових војника, основан је почетком септембра 1919. године још један логор у Формиу, гдје се од почетка налазио II батаљон. Тамо је прво отпремљена једна чета од 200 људи и према извјештају Антонијевића била планирана за упад у Црну Гору 25. септембра, али је дошла „*контра наредба да се одлазак одложи*”¹²². Према југословенским изворима из средине марта 1920. године, јачина црногорске војске је била: I батаљон је имао 340 људи и били су смјештени у тврђави Гаета; II батаљон 270 људи и били су смјештени у тврђави Формиа; III батаљон 270 људи у тврђави Гаети и официрска чета од 400 људи је била смјештена у вароши Гаета. При првом батаљону је било митраљеско одјељење од 29 људи. Командир првог батаљона је био Ђукан Вукмановић до средине марта 1920. а потом Благота Мартиновић, II батаљона нијесу знали, док је III батаљона командант био Владо Зимоњић. Инспектор наставе и правила је био Петар Лекић. Били су наоружани

¹²⁰ Види: Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска buna и одметнички покрети I-IV*, Бар 1997, књ. II, док. бр. 857, стр. 1048-1049; док. бр. 858, стр. 1049-1050; док. бр. 864, стр. 1055; док. бр. 869, стр. 1059-1060; док. бр. 870, стр. 1060-1061; док. бр. 879, стр. 1068; док. бр. 882, стр. 1070-1073; док. бр. 885, стр. 1075; док. бр. 886, стр. 1075-1076; док. бр. 887, стр. 1076-1077; док. бр. 889, стр. 1078-1080; док. бр. 895, стр. 1085-1086; док. бр. 903, стр. 1093-1097; док. бр. 907, стр. 1102; док. бр. 926, стр. 116-1118; док. бр. 927, стр. 1119-1124; док. бр. 929, стр. 1125-1126; док. бр. 932, стр. 1128; док. бр. 938, стр. 1133; док. бр. 943, стр. 1138-1140; док. бр. 945, стр. 1142-1143; књ. III, док. бр. 963, стр. 1185-1186; док. бр. 964, стр. 1186-1191, Наређење генерала Михаиловића поводом плана о коначном уништењу одметничке акције у Црној Гори и подијели исте на 14 оперативних области; док. бр. 968, стр. 1193-1195; док. бр. 977, стр. 1208; док. бр. 978, стр. 1209; док. бр. 979, стр. 1209-1211; док. бр. 980, стр. 1211-1212; док. бр. 984, стр. 1214-1215; док. бр. 985, стр. 1215; док. бр. 999, стр. 1228-1229; док. бр. 1009, стр. 1244-1249; док. бр. 1025, стр. 1266-1271; док. бр. 1038, стр. 1288-1291; док. бр. 1039, стр. 1291-1293; док. бр. 1044, стр. 1298-1306; док. бр. 1070, стр. 1331-1332; док. бр. 1071, стр. 1332; док. бр. 1078, стр. 1339-1340; док. бр. 1086, стр. 1346-1348; док. бр. 1093, стр. 1353; док. бр. 1108, стр. 1369-1370; док. бр. 1132, стр. 1389-1400; АЈ, 69-182-293/1, Министар војни и морнарице - министру вјера, Београд 7. јули 1920.

¹²¹ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска buna и одметнички покрети I-IV*, Бар 1997, књ. II, док. бр. 914, стр. 1107.

¹²² Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска buna и одметнички покрети I-IV*, Бар 1997, књ. II, док. бр. 540, стр. 676.

старим италијанским пушкама, митраљеза и топова нијесу имали.¹²³ Према истим изворима у Гаету је средином 1920. године дошло из Црне Горе 150 Црногораца¹²⁴. Судећи према необјављеним мемоарима Тодора Борозана, у другој половини 1920. године емигрантска влада је издала наређење да борци који су комитовали напусте Црну Гору и пређу у емиграцију¹²⁵.

При црногорском конзулату у Риму је формирана **Краљевска црногорска војна делегација** чији је задатак био да координира активности у вези са војском, врши набавку опреме, војних обиљежја. Војна делегација се налазила у Риму и у априлу је на њеном челу био поручник Лазар Томовић¹²⁶, док је у Риму стално боравио и Јоле Иванишевић. У међувремену је велики број Црногораца, последице избијања Божићне побуне, избјегао на територије које су биле у окупационој зони италијанске војске, стављајући се под италијанску заштиту. Пристизали су на албанску обалу у San Đovani di Medua (Љеш) гдје је био организован црногорски избјеглички логор. Тамо их је почетком априла 1919. већ било 416. Одатле се, на основу претходних наређења, а уз италијанску подршку, организовао транспорт до Гаете. За команданта црногорске војске почетком априла 1919. године постављен је бригадир Андрија Рајичевић¹²⁷, а последице његове смрти септембра

¹²³ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. III, док. бр.1151, стр. 1421-1422, Према другим подацима I батаљон је имао 275, II-284, III-250-260, артиљериста је било 44-46, жандармерије 60-70 људи у Гаети и Формији, официрска чета је имала 396 људи, одијело је било талијанског прописа, капе мале, црногорске, боје талијанског прописа.

¹²⁴ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. III, док.бр.1302, стр. 1581-1582.

¹²⁵ Тодор Борозан, *Мемоари* (у власништву потомака); Тодор Борозан наводи да су у другој половини 1920. године почеле све жешће потјере за њима по селима, да су куће јатака биле под сталном присмотром и да су се у то вријеме почели ширити гласови „*да треба најуишаи шуме*”. Наводећи да је наређење за одлазак у емиграцију у почетку за већи дио комита био неприхватљив („*Хијели су да жину на сојственој земљи, били су сиремни за обрачуан до краја*”), Борозан тврди да су сваког појединачно убјеђивали да прихвати наређење и да ће се вратит „у своју земљу, својему народу онда кад за шо буду сазреле прилике”.

¹²⁶ ДАЦГ,ФЕВ, КЦТ 1, Лазар Томовић.- Андрији Рајичевићу, Рим, 26. IV 1919.

¹²⁷ **Андрија Рајичевић** (Љешкопоље код Подгорице 1879 – Бриксен, Италија 1920). Био шеф полиције на Цетињу у вријеме бомбашке афере 1907, учесник балканских ратова и јунаштвом се посебно истакао у вријеме заузимања Скадра. Током 1914. године постављен је за команданта Спужке бригаде којом је командовао у I свјетском рату. По капитулацији Црне Горе 1916. године интерниран у логор Карлштајн, гдје се, заједно са дивизијаром Милутином Вучинићем, бригадирима Јоком Ацићем и Ивом

1920. године, бригадир Ђуро Јововић¹²⁸, који је ту дужност обављао од октобра 1919. године као заступник команданта. Медова је била главна тачка на источној обали Јадрана, преко које су Црногорци одлазили у емиграцију или улазили у Црну Гору. Преко ове луке су и стизали тајни транспорти оружја, које је емигрантска влада достављала својим присталицама у Црној Гори, мада је било и транспорта који су ишли директно до Кастрата, односно Мурића на Скадарском језеру, све док су се тамо налазили поједини италијански команданти наклоњени црногорској ствари. Ове послове су најчешће координирали министар финансија Мило Вујовић, Лука Ђурковић, Петар Лекић и Иво М. Калуђеровић¹²⁹. За услуге које је пружао црногорској страни био је од њене владе одликован гувернер Медове Марко Цемаили¹³⁰.

Ђуровићем, командиром Крстом Поповићем и другима, изјаснио против изјаве групе официра о уједињењу Црне Горе и Србије. По изласку из заробљеништва крајем 1918. године вратио се у Црну Гору, гдје је активно радио на организовању устанка на подручју Подгорице. Као познати противник безусловног уједињења био је ухапшен у ноћи између 19. и 20. децембра 1919, дакле прије избијања побуне, јер је један од учесника у припреми устанка издао цијелу ствар и његове организаторе. Био је затворен у подгоричкој Јусовачи, одакле са деветнаест других црногорских првака бјежи заједно са стражарима који су их чували, прво у Медову (2. јануара 1919) гдје се налазио црногорски избјеглички логор, а потом у Италију. У Гаету је са још 142 човјека стигао 6. априла 1919. године. Тада је постављен за Команданта црногорских војника у Италији и на тој дужности остао до средине 1920. када се тешко разболио. Прије доласка у Гаету унапријеђен је у чин црногорског бригадира, са старјешинством од 29. децембра 1915. године, указом краља Николе од 19. марта/1. априла 1919. године. Умро је 27. септембра 1920. године и сахрањен два дана касније на гробљу у Бриксену.

¹²⁸ **Јововић Ђуро** (Марковина, Чево, 1872 – Никшић, 1929), бригадир црногорске војске, командант Команде црногорских трупа у Гаети, син чувеног јунака Новака Рамова. Као присталица правашке странке учествовао у затварању штампарије опозиционе „Народне мисли” у Никшићу 1907. године. Био је предсједник никшићке општине 1908, командант никшићке бригаде у чину командира, која се борила у саставу Зетског одреда у балканским ратовима 1912-1913, гдје се посебно истакао у борбама око Скадра. Био је један од организатора *Божихне побуне* у никшићком крају. Као бригадир црногорске војске. Јануара 1919. године послје услова устанка, преко Албаније одлази у Италију, гдје ради на организовању црногорске војске у Гаети. Више пута долазио у Црну Гору и учествовао у герилским акцијама. Био је замјеник команданта Команде црногорских трупа у Гаети, а послје смрти бригадира Раичевића и њен командант 1920-1921. године. Послје распуштања црногорске војске у емиграцији вратио се у Црну Гору, у Никшић, гдје је и умро.

¹²⁹ Тако је почетком 1920. године један транспорт кренуо из Бриндизија, с намјером да се иде право до Кастрата и евентуално могућношћу да се 200 пушака искрца у Мурићима. Ове транспорте је пратио Лука Ђурковић а акцију је координирао министар финансија Мило Вујовић Види: ДАЦГ, ФЕВ, ф. 107, Лука Ђурковић - Милу Вујовићу, Бриндизи 16. I 1920; Ibid, Петар Лекић - министру Вујовићу поводом смјене у Кастратима мајора Армини Риста, команданта мјеста.

¹³⁰ Ibid, Марко Цемаили - Јовану Пламенцу, Scutari 6. I 1920.

Црногорске трупе су снабдијеване од локалне команде у Гаети и преко црногорског конзулата у Риму, све до потписивања конвенције између црногорске и италијанске владе (30.IV 1919)¹³¹. Црногорску владу је заступао њен генерални конзул у Риму ком.Велимир Вељко Рамадановић, док је италијанску владу заступао министар војни. Конвенцијом је предвиђено да се у Гаети формира један црногорски одред од избјеглица, чије ће издржавање преузети италијанска влада преко свог војног министарства и да се њен садржај не може модификовати изузев уз потпуни споразум двије владе. Ово ће се показати као значајна одредба јер су Италијани, дословно тумачећи конвенцију, одбијали могућност да број војника пређе величину једног одреда (700) људи¹³². Описујући мотиве Италије за потписивање наведене конвенције Драгољуб Живојиновић наводи: „*Ставови Министарства иностраних послова и Министарства рата показују да је њихова намера била да јединица у Гаети остане ограничена у својој снази и величини. Иако се њпрвобитно предвиђало да ће јединица бројати максимално 700 људи*”¹³³, тај број је понекад би премашен, тако да је у децембру 1920.године број војника износио 1512, у августу 1532, док их је у јануару 1921.године било 1559. Талијанска влада се конвенцијом обавезала да ће издавати и новац за плате војницима и официрима и плаћати канцеларијске трошкове за функционисање команде. Новац је издаван генералном конзулату у Риму, а онда је овај исти просљеђивао *Команди црногорских војника у Италији*, док је требовање издавано из талијанских војних магацина¹³⁴.

Суштина закључења војне конвенције између Црне Горе и Италије је била успостављање апсолутне контроле Италије над црногорским оружаним јединицама које би послужиле као пријетња влади КСХС у смислу потенцијалне могућности изазивања нереда. Али

¹³¹ Види више: Драгољуб Живојиновић, *Црна Гора у борби за ојстанак 1914-1922, Италијанско-црногорска војна конвенција 1919.године*, Београд 1996, 330.

¹³² Види: Богумил Храбак, *Црногорски војни лоџори у Италији (1918-1921)*, Историјски записи бр.3, 1997, 141.

¹³³ Види више: Драгољуб Живојиновић, *Црна Гора у борби за ојстанак 1914-1922, Италијанско-црногорска војна конвенција 1919.године*, Београд 1996, 317- 333; Драгољуб Живојиновић, *Црна Гора у борби за ојстанак 1914-1922*, Београд 1996, 328-331.

¹³⁴ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ I, Il colonnello, Comando d Corpo d 'Armata di Napoli - Comandant e del Presidio e Forteza (Emilio Bonacini) - Al comando nucleo truppe Montenegro, Roma, 5 Maggio 1919.

Италија никада није имала намјеру да војно подупре акције краља Николе и црногорске владе. На то указује чињеница да је војска смјештена далеко од Црне Горе на обали Тиренског мора. Да је другачије, војна и свака друга логика би налагала концентрацију те војске у близини Црне Горе или пак на италијанској обали Јадрана. Такав закључак произилази и из истраживања Живојиновића: „Документи у Министарству иностраних послова показују да је италијанска влада одбила понуде из Неја да одред интервенише војнички у Црној Гори. С тога, конвенција није имала циљ да пружи подршку нејској влади у свим њеним плановима и намерама”¹³⁵.

У мају 1919. Министарство војно, односно министар бригадир Милутин Вучинић донијело је одлуку о унапређењу свих војника за један степен од редова до капетана. Сви који су већ имали чинове командира добили су трећи степен ордена „Данило I”, док су сви нижи чинови који нијесу добили више чинове (чин потпоручника) одликовани медаљом „За храброст”, као и сви чиновници грађанског реда. Унапређења су се односила и на све „који осташе вјерни Краљу и Домовини, а не мођаше с нама изаћи”¹³⁶. Сходно овој одлуци формирана је комисија за провјеру чинова, односно са задатком да тачно за сваког изврши провјеру датума претходног унапређења и добијања чина. Предсједник комисије је био командир Ђуро Ивовић, а чланови: командири - Петар Лекић, Мило Мартиновић; капетани - Саво Челебић, Ђукан Вукмановић, Ђуро Капа, Јован Вујовић, Перо Вуковић, Марко Поповић; поручници - Илија Бећир и Мило Лековић и потпоручник Милан Николић¹³⁷. Укази су објављени у „Гласу Црногорца” и, наравно, због сталне флукуације многи нијесу њима били обухваћени, што ће касније бити повод за разне жалбе¹³⁸. У октобру 1919. године је исписано 103 декрета за унапређење у чин потпоручника и три за поручнике.¹³⁹ Тада су већ постојала два батаљона војске, официрска чета и команда трупа, да би усљед повећања броја војника 2. XI 1919.

¹³⁵ Види више: Драгољуб Живојиновић, *Црна Гора у борби за оцштанак 1914-1922, Италијанско-црногорска војна конвенција 1919. године*, Београд 1996, 333.

¹³⁶ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Милутин Вучинић - А. Рајичевићу, Неји код Париза, 17. маја 1919.

¹³⁷ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Наредба команданта црногорских трупа, бр.420, Гаета, 24. V 1919.

¹³⁸ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, А. Рајичевић - Јовану Пламенцу, Гаета, 8. VI 1919.

¹³⁹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 3, Петар Лекић - Команди официрске чете, Гаета, 9. X 1919.

био формиран и III батаљон. Тешка финансијска криза, као и стални прилив официра и војника, оптерећивала је ионако мали војни буџет. Због тога су од 1. новембра 1919. године, по одлуци министра војног, смањене плате, тако да је бригадир примао 900 лира, командир 650, капетан 500, поручник 400, п.поручник 350, водник 80, десечар 60 и редов 50 лира.¹⁴⁰ Према мишљењу команданта, бригадира А. Рајичевића, и раније плате су биле изузетно мале и нијесу могле покрити основне трошкове, што је имало за посљедицу задуживања појединаца¹⁴¹. Према обавјештајним подацима из новембра 1919. године, црногорска влада је купила један моторни чамац, носивости 140 тона, који је могао да превезе 15-20 људи и који је упућен у Бари, одакле би пребацивао присталице краља Николе.¹⁴²

У исто вријеме у Медову је упућен командир Петар Лекић ради организовања транспорта за избјеглице из Црне Горе, војника и официра који су долазили и враћали се у Црну Гору. Црногорска војска је у вријеме заокружене организације имала четири батаљона, посебну артиљеријску јединицу у *Fonta D'amore* са четири батерије, и Народну гарду, која је основана у августу 1920. године. Команда гарде, коју су у почетку чинили двојица виших и осам нижих официра, стајала је непосредно под командантом црногорске војске. Задатак јој је био да, поред редовне војне службе, буде потпора за одржавање реда и законитости и да спроводи у дјело сва наређења претпостављених војних власти. Припадници Народне гарде носили су посебне ознаке („*зелене лативице на јаке блузе*”), а поред официра који су имали прописано оружје, војници и подофицири су поред пушака носили и револвере. За првог команданта Народне гарде именован је командир Душан Вуковић, док су на њеној организацији радили Крсто Поповић, Марко Вучераковић и Милан Краљевић¹⁴³. Према сачуваним списковима први састав Народне гарде је бројао 60 људи¹⁴⁴. Министар војни је, као што смо навели, био дивизијар Милутин Вучинић. Командант I батаљона је

¹⁴⁰ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 73, Генерални конзул - командиру црногорских трупа бригадиру Ђ.Јововићу, 19. октобра 1919.

¹⁴¹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, А.Рајичевић - Вељку Рамадановићу, стр.пов., Гаета, 10. V 1919.

¹⁴² АЈ, 336, ф. 25 III, Душан С. Ђулић (20. нов. 1919).

¹⁴³ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. III, док.бр.1323, стр.1606-1607.

¹⁴⁴ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. III, док.бр.1324, 1608-1609.

био командир Перо Вуковић, барјактар- капетан Јован Пламенац; ађутант-поручник Перо Ђукановић; команданти чета: I-командир Стево Вучинић; II-командир Ристо Хајдуковић; III-командир Радован Савовић; артиљерија: I батерија- командир Блажо Марићевић; командир чете- Нико Кашћелан. Командант II батаљона- командир Благота Мартиновић; барјактар- ком. Мило Поповић; ађутант- пор. Стеван Ђуришић. Командир I чете-ком. Јован Вујовић; II-ком. Андрија Драгутиновић; III- ком. Мило Лековић; артиљерије-ком. Михаило Булатовић; I митраљеска чета- ком. Нико Кашћелан; II- ком. Блажо Вукашиновић. Командир III батаљона- ком. Стеван Павловић; барјактар Бошко Голубовић; ађутант- п.пор. Павле Дрецун; I чета- ком. Ђукан Вукмановић; II- ком. Душан Вуковић; III-ком. Лука Јовановић; артиљерија-ком. Мило Петрановић; III митраљеска чета- ком. Томаш Грујовић. Командант IV батаљона - ком. Владо Зимоњић; барјактар- Мирко Цепавчевић; ађутант-пор. Крсто Никаљевић; I чета-ком. Данило Радовић; II-п.пор. Михаило Бољановић; III-ком. Јоко Поповић; артиљерија-кап. Филип Живановић; IV митраљеска чета - кап. Новица Абрамовић. Иначе, Црногорска војска у Италији је обиљежавала 21. децембар (1918) као дан устанка подигнутог „у одбрани часћи, права и слободе црногорског народа и независности Црне Горе”, који је уз Никољдан (6. децембар) био „*изразник за војску*” и тих дана није било никаквих вјежби осим дневне службе¹⁴⁵. Крајем 1920. године министарство спољних послова је наредило да се уради у боји 2000 „*Сјоменица устанка 1918*”¹⁴⁶.

Крајем августа 1920. године постављена је нова формација штаба у Команди црногорских трупа у Гаети. За начелника опште-војног одјељења штаба постављен је командир Блажо Марковић; за начелника оперативног одјељења командир Крсто Поповић; начелник артиљерије и цјелокупног убојног материјала - командир Милан Краљевић; помоћник артиљер. капетан Филип Живановић; начелник судског одјељења командир Михаил Пламенац; начелник саобраћаја р. командир Крсто В. Мартиновић; помоћници: за пошту и телеграф, командир Марко Кусовац, за инжињерију р. капетан Шалета Ивановић; за начелника санитета постављен је капетан др Василије Поповић; за начелника информативног одјељења р. командир Новица Радовић; начелник Пресбириа р. командир Саво Петровић, помоћник: р. капетан Лабуд

¹⁴⁵ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. III, док. бр. 1346, стр. 1638.

¹⁴⁶ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919-1920, Наређење бр. 247, 29. XII 1920.

Татар; за главног интенданта - р.командир Станко Марковић, помоћници: р.командир Марко Матановић и р. капетан Лука Пекић; главни благајник - р. командир Мило Лекић са једним књиговођом и једним рачуноиспитачем; шеф административног одјељења - р.капетан Драгутин Ж. Радовић, помоћници: р.поручници Саво Никач и Лазо Лековић; алајбарјактар - командир Марко Поповић; свештеник - прота Илија Капичић; ађутант команданта - командир Иван Булатовић, ордонанс официри: р. поручници - Светозар Пламенац, Вељко Петровић, Перо Ђукановић, п.поручници - Андрија Вучинић и Душан Кривокапић; командант Народне гарде - командир Душан Вуковић, док су на расположењу команданту стављени - командири: Петар Гвозденовић, Симо Чукић, Петар М. Лекић, Мило Мартиновић, Петар В. Лекић, Војин Лазовић, Стеван Павловић, Јоко Мартиновић и Ђуро Ивовић¹⁴⁷. У исто вријеме формирана је комисија за утврђивање чинова, којој је на челу био бригадир Ђуро Јововић.¹⁴⁸

Командни састав се често мијењао, било због тога што су се неки враћали у Црну Гору ради вођења герилске борбе, или одлазили на неку другу дужност или задатак. Било је и примјера оставки на све чинове и пристајање на службу у звању обичног редова, као што је на примјер то урадио један од најчувенијих комитских вођа и најпоштованијих официра Марко Вучераковић, почетком 1920. године.¹⁴⁹ Вучераковић је у то вријеме из Медове прикупљао информације са подручја Црне Горе и просљеђивао их министру Милу Вујовићу у Рим¹⁵⁰. Касније је Вучераковић, уз поручника Акима Ковачевића био један од команданата војног гарнизона у Виторији (Падули), Крсто Поповић у Гаети а Мило Петрановић у Сулмони¹⁵¹.

¹⁴⁷ БИИП, ф. 81, Документи Јована Пламенца, Нова формација штаба у Команди црногорских трупа у Гаети, Министарство војно, Рим, 28. августа 1920.

¹⁴⁸ ДАЦГ, ФЕВ, Ј.Пламенац 1919-1921, ф. 109- 110, Ђ. Јововић - Пламенцу, Гаета, 6.09. 1920.

¹⁴⁹ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 107, Марко Вучераковић - бригадиру Милутину Вучинићу, Медова, 27. И 1920; Ibid, Командир Петар Лекић - министру, Медова 27. И 1920.

¹⁵⁰ Види: ДАЦГ, ФЕВ, ф. 107, М.Вучераковић - Милу Вујовићу, Медова, 8. III 1920. Вучераковић је достављао детаљан „Размјештај снага Србијанске - Југословенске војске у Црној Гори, Боки Которској и сјеверној Арбанији”. Вучераковић је јављао да изгледа „*да неки од наших поштинских Црногораца стијоји у везу са шамошњим србијанским йосланстџвом (у Риму – ой. Ш. Р)*”. Такође обавјештава о доласку неког Пантелијевића, чиновника III класе из Крагујевца, који је побјегао из службе због злоупотребе положаја.

¹⁵¹ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 91 I, Министар војни командантима, Крсту Поповићу - Гаета, Милу Петрановићу - Сулмона, Марку Вучераковићу и Акиму Ковачевићу Виторија (Падула), Рим 16. априла 1921.

У Барију је на дочеку избјеглих из Црне Горе и просљеђивању обавјештајних информација радио Иво М. Калуђеровић, агроном.¹⁵² Озбиљне размирице које су се јавиле међу егзилантима пријетиле су током фебруара 1920. да прерасту у већи инцидент, који је према извјештају црногорског конзула из Рима био посљедица „аџиџаџије која долази од србијанских аџената а и наших несвјесних аџиџаџора”¹⁵³. Југословенски биро за штампу је ширио информације да су „црногорски војници који се налазе у касарнама у Гаети у Италији изјавили да се враће својим кућама” и да се још крајем децембра 1920. године „један појриличан број њих побунуо и одбио послушност.”¹⁵⁴ Југословенски војни изасланик из Рима је тим поводом јављао да „међу војницима у Гаети влада велика узрујаност, људи се буне и траже да иду кућама” и да је због тога 17. фебруара 1920. године одржано савјетовање у Риму којем је присуствовао и командир Божо Марковић из Гаете, који је заступао команданта. Говорило се о предлогу влади да се људство из Гаете постепено пресељава у Кроју у Албанији, а у Гаети би остали само „сумњиви, нејослушни и кажњени”. Такође, у извјештају се наводи да „Андреја Б. Пејировић се био понудио људима у Гаети да ће за њих радити код Срба у Риму и Паризу, те да се враће што брже кућама и од њих на име људи и трошка узео око 20.000 лира, како од коџа 10-20 лира, па се није мако из Рима а у Риму се зна да није долазио у Српско посланство”. Из истог извјештаја сазнајемо да се у Гаету повратило у фебруару 1920. године 52 комита који су боравили на подручју Црне Горе. „Комите су сада враћене у Италију да се мало одморе и начини прекид у раду, да би на њихове рад пошло са више воље и снаге”¹⁵⁵. У југословенским се круговима, позивајући се на бјегунце из Гаете, а у смилу елиминасања логора, крајем марта 1920. године јавила идеја о слању једне „међународне комисије за поменути логор, јер већина не може више тамо остати и нема могућности да се отуд извуче”¹⁵⁶. С друге

¹⁵² ДАЦГ, ФЕВ, Ј.Пламенац 1919-1921, ф. 109-110, Реферат, Иво Калуђеровић - Јовану Пламенцу, Бари 4(21) маја 1921.

¹⁵³ ДАЦГ, ФЕВ, Ј.Пламенац 1919-1921, ф. 109-110, Шоћ, телеграм 21. II 1920.

¹⁵⁴ АЈ, 336, ф26 VII, Предмет: Саопштење о војницима краља Николе који се налазе у Гаети у Италији, Trieste, le 2 Mars 1920.

¹⁵⁵ Шербо Растодер, *Скривана историја, Црногорска буна и одметнички покрет 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. III, док.бр.1147, стр. 1414-1415.

¹⁵⁶ АЈ, 336, ф. 26 VII, Предмет: Логор у Гаети и међународна комисија, Спалајковић, депеша из Београда 27. III 1920.

стране, Јован Пламенац је у мају исте године упозоравао команданта црногорских трупа у Гаети о потреби да се војницима и официрима скрене пажња на потребу чувања тајни као и да се одуче од навике да у друштву причају јер „војници и официри не смију заборавити да их нејријателске уши слушају.”¹⁵⁷ У исто вријеме југословенски извори из Рима су јављали „*да се сјрема усјанак у Црној Гори који ће букнути у окрућу Васојевића, јер је сјремљено мноћо оружја у народу и усјело се јридобити неке незадовољнике оданде*”, као и да су у Гаету пристигли „*изасланици Васојевића, жде је и Пламенац сјићгао*”¹⁵⁸.

Када су Французи напустили Скадар, у град су 10. марта 1920. године ушли представници албанске владе. Тамо је црногорски повјереник био Рајнић, коме се албански министар унутрашњих дјела обратио за оружје и остала материјална средства. Ради формалних преговора, у марту 1920. године, у Скадар је дошао и Марко Вучераковић. Перо Вуковић је тим поводом јављао из Медуе да би се албанској страни уступило тражено оружје, претходно ће се тражити „*да наша војна мисија има јрећи у Скадар, а конценјрација наших јруја да се може извршити у нејосредној близини Скадра*”¹⁵⁹. Албанској страни је уступљено 300 пушака и 30 касета муниције, као и 90 униформи по наређењу Рајнића. Када су поручник Лука Н. Ђурковић и Марко Вучераковић 21. марта били позвани у скадарску полицију, шеф полиције Аливодић и префект Маљо-бег („*скадарски србофили*”) саопштили су им да „*Црногорцима није слободно у Скадар сјајати са јасошима црногорским и јталијанским нећо да морају ићи у Тирану код њихове владе*”. Забрана боравка оним Црногорцима у Скадру „*који немају јућословенски јасош*” био је велики ударац за црногорску емиграцију¹⁶⁰. Прекидање комуникације са Црном Гором преко Албаније и све веће нерасполо-

¹⁵⁷ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 91 I, Пламенац - команди црногорских трупа Гаета, 8. мај 1920.

¹⁵⁸ Шербо Растодер, *Скривана сјрана исјорије, Црногорска буна и одметнички јокреш 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. III, док.бр.1226, стр. 1503.

¹⁵⁹ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 107, Перо Вуковић - Милу Вујовићу, Медуа, 15. март 1920.

¹⁶⁰ Шербо Растодер, *Скривана сјрана исјорије, Црногорска буна и одметнички јокреш 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. III, док.бр.1164, стр.1443-1444, Тим поводом Ђурковић је писао: „*наш јовратак из Скадра јако ће убити морал у унутрашњоси Црне Горе а јтако је убивен и ових овде (у Медови – ой. Ш.Р) а нас двојица јако је бламирао, овдена наши људи сјадају без новца само им се дало јо 30 лира из њећа је јешико извадити новац је су сје сјране наши људи мноћо незадовољни јосљје оволико сјадања и мука јојсрјивовања свећи оноћ шјо су имали*”.

жење тамошњих власти и Албанаца према црногорским комитима се помиње и у низу других извјештаја. Тако Иво М. Калуђеровић, који је боравио у Барију ради успостављања комуникације са Црном Гором, наводи по казивању добјеглих комита да „*Арбанаси у околину Скадра по многим извјештајима – врло никако постојућају са нашим Устаницима. Нпр. ком. В.Лазовића нијесу хитјели доуштити мимо Скадра за Медово, а кат. Крстио Ивановић са друштвом продро је на силу новца и давањем дарова у оружју и муницији*”¹⁶¹. То је значајно отежавало комуникацију емиграната са Црном Гором и обратно, тим прије што су групе нових комита стално долазиле и одлазиле. Из Драча у Албанији информације је достављао Лазар Бошковић, зубни лекар, који је обавјештавао у октобру 1920. године да се у „*Албанији налази доста наших појаника – муслимана и католика, а које овдашње власти третирају као Јужословене*” и савјетовао предсједника владе „*добро би стје учинили ако би стје порадили да овдашња италијанска леџација узме наше у заштити*”¹⁶². Радило се о Плављањима и Гусињанима који су послјије побуне фебруара 1919. године избјегли у Албанију¹⁶³.

Комити који су се борили по Црној Гори су све чешће тражили унапређења и одликовања за борце који су „*све жртвовали за милу нам ошацибину*”, како наводи Живко Никчевић у једном захтјеву Јовану Пламенцу да одликује и унаприједи борце из његове и чете Живка Никчевића, достављајући списак имена¹⁶⁴. Молбе су углавном биле

¹⁶¹ ДАЦГ, ФЕВ, Ј. Пламенац 1919-1921, ф. 109-110, Реферат, Иво Калуђеровић - Јовану Пламенцу, Бари 4(21) маја 1921.

¹⁶² ДАЦГ, ФЕВ, ф. 91 I, Лазар Бошковић - Јовану Пламенцу, Драч, 9. октобра 1920. Бошковић је такође тврдио да не може више остати у Албанији „*пошто су Србијанци предузели сва могућа средства да ме смакну*” и да је назад неколико дана „*један њихов агенџи проговорио је са мном да се враћим кући у Бијело Поље или ће оћу с њим да ми ништа неће учинити.*”

¹⁶³ Види: Beitullah Destani, *Montenegro, Political and Ethnic Boundaries 1840-1920*, Volume 2: 1880-1920, Archive editions, London, 2001, 825- 833; Мустафа Мемич, *Бошњаци-Муслимани Санџака и Црне Горе*, Сарајево 1996, 250- 253; Мустафа Мемич, *Бошњаци (Муслимани) Црне Горе*, Алманах, Подгорица 2003, 139-141; Шербо Раостодер, *Тридесет седм необјављиваних докумената о муслиманским одметницима у Србији и Црној Гори 1919-1929*, Алманах 9-10, 2000 (I дио); Алманах 11-12, 2000 (II дио); Шербо Раостодер, *Полицијски и војни извори о илџачкању и шерору над муслиманским стјановницима из 1919. године*, Алманах 15-16, 2001.

¹⁶⁴ Никчевић је тражио да се редовним путем у чин поручника унаприједи: Ђорђе Мијушковић, Милош Њ. Никчевић, Ђорђе Кустудић; ванредним путем у чин поручника: учитељ Милосав Никчевић; редовним путем у чин п. поручника: Илија Конић, Крсто Пековић, Ђорђе Ђ. Никчевић, Стево Р. Никчевић, Новица Гр.

уважаване и потврде су одмах исписиване, док се не добије декрет¹⁶⁵. Виши чин је тражио и авијатичар¹⁶⁶ Шпиро Рогошић¹⁶⁷, Мирко Божовић којем је било повјерено преношење новца до Црне Горе¹⁶⁸ и многи други. Резервни капетан М.Пекић иначе народни учитељ, тражио је виши чин за Јована Ђ. Ђанковића из Крњица, који је комитовао у групи Марка Вучераковића и којем је било уништено читаво имање, браћа и жене позатварани, отац стријељан у мјесту Дубравица на путу Сеоце - Крњице¹⁶⁹. Релативно честе молбе за унапређењем углавном су и извршаване у пракси бар када су били у питању војници у Италији, или они у комитама. Међутим, било је предлога, попут оног командира Сима Чукића, Милутина Радоњића и Стевана Лекића, да се унаприједи и официри народне војске, „*који се налазе у Васојевићима, а рачунамо*

Никчевић, Лазар Ј. Никчевић, Мијајло Њ. Никчевић, Иво Њ. Никчевић, Павле Ђ. Вукићевић, Шпиро Беллада. Да се медаљом за храброст одликују погинули: кап. Вук Ненезић, перјаник Тодор Бацковић, Радуге Бошковић, Милосав Никчевић; да се одликују медаљом за храброст: Ђорђе М. Мијушковић, Милош Њ. Никчевић, Ђорђе В. Кустудић, учитељ Милисав Ј. Никчевић, командир Андрија Ј. Станковић, водник Илија Контић, водник Крсто Пековић, водник Ђорђе Никчевић, водник Стево Р. Никчевић, водник Новица Гр. Никчевић, водник Лазар Ј. Никчевић, водник Мијајло Њ. Никчевић, водник Иво Њ. Никчевић, водник Павле Вукићевић, водник Шпиро Беллада, Мићко Пековић, Драго Пековић, Зеко Делибашић, Илија Лакићевић, Душан Мандић, Васо Станојевић, Мијушко Мрвошевић, Велиша Павићевић, Ђоле Радојичић, Саво Маловић, Марко Никчевић, Лазо Никчевић, Вељко Никчевић, Новица Гор. Никчевић, Драго Њ. Никчевић, Мујо Башовић, Пуниша Вујовић. Види: ДАЦГ, ФЕВ, Ј.Пламенац 1919-1921, ф 109-110, Радојица Никчевић - Пламенцу 22. V 1920.

¹⁶⁵ Примјера ради текст потврде за Ђорђе Мијушковића је гласио: „*Цијенећи Ваше заслуге за част и право Црне Горе за вријеме њене насилне окупације од небратске и издајничке војске Њежово Величанство Краљ Црне Горе Никола I благоизволио је Вас на предлог њ. Министра Војног произвести у чин вјешадијског... Ово писмено служиће вам као документ о овом наменовању док о истом не добијете декрет. Предсједник Министарског савјеша, министар иностраних дјела Јован С. Пламенац*”. Нешто другачији је био текст увијерења о медаљи за храброст: „*За вјерност и некокољебљиву оданост Црној Гори и њеним светињама и идеалима и за храброст показану у одбрани интереса, права и чисти немученог и херојског црногорског народа прошив наше небраће Њежово Величанство Краљ Никола I благоизволио Вас је одликовавши храбром медаљом. Ово писмено служиће као документ док се не да диплома од овом одликовању*”. Види: ДАЦГ, ФЕВ, Ј.Пламенац 1919-1921, ф. 109-110.

¹⁶⁶ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919-1920, Писмо Gogginia, Торино, 23. децембре 1920.

¹⁶⁷ Ibid, Шпиро Рогошић - Петру Пламенцу, Cascino Costa 22. V 1920.

¹⁶⁸ Ibid, Поручник Мирко Божовић - Јовану Пламенцу, Гаета 30. V 1920.

¹⁶⁹ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 111-114, М.Пекић - Јовану Пламенцу, Гаета 16. VI 1921, Јован Ђанковић је у фебруару 1919. стигао у Медову, у априлу у Гаету, одакле је долазио у Црну Гору са групом Марка Вучераковића.

их за наше људе”¹⁷⁰. Било је и случајева да се појединцима поново додјељују одликовања која су већ добили, попут командира Ђура Ивовића, који је тим поводом министру Милутину Вучинићу написао једно иронично писмо¹⁷¹, због чега је по наредби Пламенца из Париза био позван на дисциплинску одговорност.¹⁷²

Други су, попут архимандита Никодима Јањушевића, били незадовољни примањима од 675 лира мјесечно, јер су неки од мирских свештеника „који су по свештеничком чину далеко млађи” примали са додацима и 1000 лира¹⁷³. Бригадир Ђуро Јововић је пак тражио да се један италијански мајор који је био на служби у Медови и који је „био вазда и у сваком погледу непредусретљив” одликује IV степеном Данилова ордена¹⁷⁴, а да се Ђузепе Ферети, сарадник Ђованија Горинија, црногорског конзула из Торина и Аларико Караси, квестор истоименог града, одликују Даниловим орденом III реда. Краљ Никола је одликовао капетана А. De Vuono d’Ipolita¹⁷⁵, А.М. Chiarappi, генералног директора италијанске националне агенције штампе¹⁷⁶, као и Рикарда Маљоцинија, капетана бојног брода и команданта поморске одбране у

¹⁷⁰ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 89, Симо Чукић, Милутин Радоњић, Стеван Лекић - Јовану Пламенцу, Гаета 29. I 1920. године. Чукић је тражио да се у чин поручника произведу: Радисав Бандовић, Томица Лекић, Новица Перовић, Гавро Чукић, Баћа Протић, Милета Коматина, Мирко Стиљевић, Бошко Војводић, Маским Стаматовић, Гавро Јокић, Милутин А. Шошкић, Раде Ш. Шуковић, Мило Алексић, Радуге Остојић, Богић Јововић, Радоје Милошевић, Станиша П. Целић, Радивоје Ђукић, Ђоко Милошевић, Милован Стојановић, Јован И. Николић, Лако Шошкић, Периша Томовић, Драго И.Бојовић, Јоко Бабовић, Божо Ђулафић из Горњовасојевићке бригаде, као и: Драго Ралевић, Милисав Гудовић, Радисав Аковић, Илија Бабовић, Стојан Малевећ, Благоје Трифуновић, Вук Баић, Никола Поповић, Панто Т. Саичић, Јевто Зечевић, Васо Гелевић, Милета Вељић, Богдан Раичевић, Миљивоје Обрадовић, Радуге Бубања, Илија Нишавић, Вук Вуковић, Милан Вешовић, Лазо Дашић, Никола Ђукић, Веко Белоица, Цуко Вуковић, Јеврем Ђуровић, Никола Булатовић, Мујо Сутовић, Веко Раичевић и Мило Б.Протић из Доњовасојевићке бригаде. Поред наведених, Чукић је предлагао и доставио имена да се у чин потпоручника унапријед још 72 лица из Горњовасојевићке и 54 лица из Доњовасојевићке бригаде.

¹⁷¹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Ђ.Ивовић - М.Вучинићу, Гаета 17. VIII 1919.

¹⁷² Ibid, Генерални козулат Рим, Повјерљиво бр. 1639, Рим 20. VIII 1919.

¹⁷³ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 89, Никодим Јањушевић - Јовану Пламенцу, Гаета, 8.август 1920.

¹⁷⁴ ДАЦГ, ФЕВ, Ј. Пламенац 1919-1921, ф. 109- 110, Бригадир Јововић - Пламенцу, Гаета, 23.08. 1920.

¹⁷⁵ Ibid, Pismo d’ Ipolita, Трст, 18.октобра 1920.

¹⁷⁶ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919-1920, М.А. Chiarappa - Пламенцу, Рим, 31.октобар 1920.

Гаети, који је и по одласку у пензију и настањивања у Напуљу, изражавао спремност да активно помаже транспорте црногорских војника¹⁷⁷. Издавана су чак и наређења властима, чиновницима и јавним службеницима да се појединци, попут Лисјена Констатина де Бомана, рођеног 1881. у Пољској, који је учинио „велике услуге за светију и њраведну ствар црногорског народа” примају „с њошћовањем и да му њруже њомоћ и зашћићу у случају њошћребе”¹⁷⁸.

Истовремено, са праксом честих одликовања и унапређења у виши чин, редовно су стизале наредбе о пробним мобилизацијама „за њошћићање касарњског и логорског боравићића у Гаети и Формији и одлазак у Ошћабину”¹⁷⁹, чиме је одржавана кондиција војника и на тај начин су држани у ишчекивању и борбеном расположењу. У дневним наредбама редовно су читана саопштења о томе „да се ошроман број нашег народа диго на оружје њрошћиву србијанскога њирјанстџа, и да никада њије било њолико бораца у шорама колико их данас има”, те да се стално воде бојеви без престанка „њо Црној Гори, Херцеговини, Приморју и Новом Пазару”¹⁸⁰. Војска је редовно обавјештавана о важнијим догађајима у домовини. Поводом смрти митрополита Митрофана Бана читана је дневна наредба у којој је саопштавано¹⁸¹ да, иако је „на онакав кукавички и недосћојан начин изго свого Краља, своју њастџу и херојску Црну Гору”, митрополит је ипак прије него је умро „њро њошћоњем издисају молио сузним очима све њрисућне да буду њшумачи његовог њокајања за злочин, којег је њочинио њшме, шћо је дао свој мџирјолићски благослов и њрисћанак за унишћење Црне Горе од стћране Србије, изјављујући, да је њо шћада морао учићети њод њрићиском и њријетићом србијанских властџи, шћо је у њовјерењу, како је рекао, у своје вријеме саошћићо шрофу Салису, изасланику Велике Бритџаније”. Наводно митрополитово покајање тумачено је као да је у то умијешан „њрсћ Свемоћног Госћода Бога, који је увијек шћићићо црногорски народ и чувао га на њољу врлина”, и тим поводом изречено очекивање да Бог „неће

¹⁷⁷ Ibid, Ricardo Magliozini - Il Ministro Presidente, Napoli 19 Marzo 1921.

¹⁷⁸ ДАЦГ, ФЕВ, Ј. Пламенац 1919-1921, ф. 109-110, Распис Јована Пламенца, бр.116, Рим 6.јул 1921.

¹⁷⁹ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 91 I, Пламенац - Команди Црногорских трупа (повјерљиво) 17. јуна 1920.

¹⁸⁰ Ibid, Пламенац - Команди Црногорских трупа, Наредба, Рим 28. септембар 1920.

¹⁸¹ Шербо Растодер, *Скривана стћрана истћорије, Црногорска буна и одметнички њокрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. III, док.бр.1335, стр.1623-1624.

дозволићи да у будуће више ниједан поглавар црногорске цркве пође путем Митрофана Бана.”¹⁸² О „признању” Митрофана Бана на смрти обавијештен је и гроф Курсон од Кенделстона, британски подсекретар државног секретара иностраних послова.¹⁸³ Истовремено до председника црногорске владе су почетком новембра 1920. године стизале дојаве да „француске пограничне власти фаворизирају дезертирање црногорских војника из Гаеше, а француска амбасада у Риму даје им и извјесне љутине трошкове”¹⁸⁴.

Фебруара 1921. године Јован Пламенац је наредио „Команди црногорских трупа” да могу „слободно напустити црногорску војску сви они војници и официри, који воде поријекло из бивше шерићорије Аустро-Угарске, а не желе остати и даље да дијеле судбину са браћом црногорском војском, која је увијек спремна, следејући наредбама њеног Врховног Команданта Краља и Господара Црне Горе, да једног вишеишког дана ослободи од ројства и понижења, како Црну Гору иако и све остале сусједне покрајине”. Свима таквима дат је рок од три дана ради пријаве свог одласка.¹⁸⁵ Већ почетком априла 1921. године Пламенац је италијанској краљици Јелени упутио опширан извјештај „о условима у којима се налази црногорска војска у Италији”, очекујући да ће на основу њега, италијанска краљица оформити „прецизно мишљење по питању актуелне ситуације у којој се налази црногорска војска”, односно Пламенац је у условима када је било већ јасно да је Италија пустила Црну Гору низ воду, тражио сламку спаса на италијанском двору и у сенти-

¹⁸² ДАЦГ, ФЕВ, ф. 91 II, Јован Пламенац - Команди црногорских трупа, 9. октобра 1925.

¹⁸³ ДАЦГ, ФЕВ, J. Пламенац 1919-1921, Председник владе Јован Пламенац - грофу Курсону од Кенделстона, Рим, 13. октобра 1920. У писму Пламенац наводи: „Србијанска влада, како би убиједила Мировну Конференцију да Црногорски народ подржава њену намјерану анексију Црне Горе Србији је поднијела одређене декларације које фаворизују овај неправедан циљ за који се борила и која је потписана од стране одређеног броја политичара наше земље, као и Поглавара Црногорске цркве... Архиепископ је на самртној посетиљи изјавио да је у децембру 1918. под пријетњом смрти морао одобрити насилну анексију Црне Горе Србији... Последње ријечи по којима Архиепископа су биле испресан ајел Његовом величанству Краљу Црне Горе и Црногорском народу преклињујући их да му опрости његово онашање које је, по његовој изјави, била издаја несрећне земље...”

¹⁸⁴ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919-1920, А. Рајнвајн - Пламенцу, Неји, 3. новембра 1920. Рајнвајн такође тврди, поводом бјекства војника Бечића и Велимировића, да би се са сигурношћу провјерила наведена информација да би било пожељно наћи неког поузданог „дезертера” који би имао задатак да то провјери.

¹⁸⁵ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 89, Заступник министра Војног и министар Председник-Команди црногорских трупа, Рим 25. фебруар 1921.

менту Јелене према својој отаџбини¹⁸⁶. Истовремено њихов министар војни је све чешће боравке талијанских војних мисија у логорима у Сулмони правдао тиме да је задатак да „издајнике својше Црногорске ствари избаци из Црногорске војске и с тога се њена наређења имају схваћивати тако да ко не признаје данашњу Црногорску владу за јединог легалног представника Црне Горе, тај да има најустојитији Црногорску војску”¹⁸⁷. Тачније, тада је већ била актуелна побуна војника у црногорским логорима, заживјела италијанска политика њиховог растурања, и ради спречавања те појаве издавана је наредба о томе да су они по доласку у земљу одмах били затварани а да их је народ дочекивао са презиrom и увредама¹⁸⁸. Пламенац је италијанској краљици Јелени као узроке побуне војске наводио неизвјесност и одвојеност од породица с обзиром на то да је Црна Гора од 1912. године била у рату и ванредним приликама, смрт краља Николе која је појачала апатију и смањила ентузијазам код многих, дјеловање „србијанске агеншуре” која је била инсталирана унутар војске и координисана из југословенског посланства у Риму и настојањем италијанских власти да растура црногорску војску¹⁸⁹.

Према подацима с почетка 1921. године, у Гаети и Формији се налазило 127 официра и нижих чинова који су имали од 1 до 7 чланова породица¹⁹⁰, као и 30 жена од којих су неке имале по четири члана фамилије¹⁹¹.

¹⁸⁶ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919-1920, Пламенац - Elena di Montenegro, Regina d'Italia, Roma 12 Aprile 1921.

¹⁸⁷ ДАЦГ, ФЕВ ф. 91 I, Министар Војни дивизијар Милутин Вучинић - Команданту гарнизона Црногорских трупа - Сулмона, Милу Петрановићу, Рим 16. априла 1921; Министар војни - Милу Богдановићу - Сулмона, (Телеграм, Рим 16. IV 1921).

¹⁸⁸ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 91 I, Министар војни командантима, Крсту Поповићу - Гаета, Милу Петрановићу - Сулмона, Марку Вучераковићу и Акиму Ковачевићу Виторија (Падула), Рим 16. априла 1921.

¹⁸⁹ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919-1920, Пламенац - краљици Јелени (концепт писма), Рим 12. априла 1921.

¹⁹⁰ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска buna и одметнички покрет 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. III, док. бр. 1407, стр. 1738-1741, Највећу фамилију је имао водник Милан Катински са 7 чланова, Шћепан Звицер (6), Мило Пламенац, Васо М. Мартиновић, Ђорђе Мартиновић, Марко Татар, Петар Ковачевић, Радосав Никезић по 5 итд.

¹⁹¹ Ibid, стр. 1741-1742, жене које су биле у Гаети: Анђа Дујовић (2 члана фамилије), Горде Симоновић (3), Риста Радовић, Милица Кустудија, Цвијета Мартиновић, Мика Мартиновић, Стане И. Мартиновић, Милена Матановић (била у болници у Риму), Марија Раичевић (1), Кристиња Поповић (1), Јелена Кнежевић, Марица Ђуричковић (1), Анђе Дапчевић (1), Марија Ђоновић (1), Себија Дашова (2), Марија Ђоновић, Драге Константовић (2), Стане Орландић, Марија Ховјецка (1), Анђе Вукотић (1), Стане Поповић, Даринка Врањеш (1), Косе Савић, Марија Вујовић, Љубица Магуљан (4), Борика Кустудић. У Формију су биле: Ике Јанковић (3), Лепавица Каваја, Јована Јовановић и Госпава Никић.

Број црногорских војника у Италији се почео смањивати од средине 1921. године, јер је Италија већ почела предузимати мјере њеног растурања. Тако је у децембру 1920. италијанско министарство војно издало наредбу о забрани уласка у Италију избјеглим Црногорцима, припремајући терен за ликвидацију црногорске војске коју је Италија вјешто користила као средство притиска у погађањима за дипломатским столом. Остваривши своје циљеве и сходно преузетим обавезама Уговора у Рапалу из 1920. италијанска влада је интензивирала ове активности нарочито послјије потписивања овог уговора. Као опште мјесто које се наводило као разлог за растурање војске међу црногорским емигрантима је било убјеђење да је у Рапалу постигнут тајни договор између грофа Сфорзе, италијанског министра спољних послова и југословенске стране по којем се италијанска влада обавезала да распусти црногорске трупе из Гаете и да се Црногорцима обустави свака помоћ и подршка, а да КСХС уступи Ријеку Италији¹⁹². Сам Сфорза је у италијанском парламенту тврдио да у Рапалу није покретано питање Црне Горе, као ни Албаније, али да је добио увјеравања Београда да гарантује сигурност и слободу за оне који хоће да се врате у домовину¹⁹³. Марта 1921. године црногорска војска је разоружана, њени батаљони размјештени у Сулмони, Падули и Викторији, док је у Гаети остала само команда црногорских трупа и официрски батаљон. Артиљерија је била смјештена у Фонте Д' Аморе код Сулмоне. Претходно је дошло до превирања у самој војсци која су подстакнута пропагандом са стране и одбијањем дијела војске да прими команду предсједника емигрантске владе Јована Пламенца и Михаила I, послјије смрти краља Николе у марту 1921. године. Према неким изворима, потицај таквом понашању официра из Гаете дала је намјесница Милена, која је делегацији која је ишла у Сан Ремо, ради потврде о абдикацији престолонаслједника Данила, наводно казала да ће у року од 8 дана смијенити предсједника владе Пламенца, „али *шо* не мођу

¹⁹² Види: Др Иво Јовићевић, *О људима и догађајима, Сјећање једног федералисте*, Цетиње 1995, 140; Јовићевић наводи да је о овим преговорима Данунцио обавијестио Пламенца, али је овај то држао у тајности, што је проузроковало још веће незадовољство међу Црногорцима.

¹⁹³ Види: Carlo Sforza, *Un anno di politica estera*, Roma 1921, 143; „*Si e affermato che a rapallo ili Montenegro sia stato un oggetto di baratto. Io dichiaro nel modo piu formale che a Rapallo ne poi fu questione del Montenegro, come non fu questione dell' Albania...*”

сама учињети”¹⁹⁴. Ова група официра на челу са М.Николићем, И.Капичићем, Т.Борозаном, Ј.Радошевићем, Ђ.Ивовићем, Ј. Вујовићем, Ј.Николићем и М.Лаковићем оптужила је Јована Пламенца и његову владу за низ неправилности, издају и одбила да га призна за предсједника владе. Пламенца су оптуживали да је у децембру 1918. побјегао у Италију, те је његово мјесто предвиђено у устанку заузео противник, бригадир Нико Пејановић. Министра Вучинића су оптуживали да је допустио уочи устанка да га непријатељ ухвати у спаваћој постељи умјесто да је са својом војском заузео Подгорицу. Владу су а посебно Пламенца, оптуживали да је „*непријатеље официре Црногорске, који су се заклели на вјерности Краљу Србије и противу нас чинели борбу њалили наше куће, убијали наше фамилије и највиша звјерства чинели, скору су дошли у Италију, произвео их у чинове мајора, каетана и нижих официра – као и одликовао највишим орденима за ревноси и храбрости*”, наводећи 19 таквих случајева. Уз то, оптуживали су га да је новац „*који је давала велика Италија, пострадалим Црногорцима, давали су њо свом ђефу – ња и онијем који су њалили наше куће убијали наше фамилије*”¹⁹⁵. Из садржаја ових оптужби се јасно уочава да повод за иступ против Пламенца и владе није била његова наводна претензија за „регентством или црногорским престолом”, већ уобичајена „првоборачка и правовјерна” надгорњавања Црногораца, чија је позадина без сумње политичке природе. Подстрекачи побуне су ухапшени и стављени под војни суд. Због *велеиздаје* на смрт је осуђен Насто Чејовић, Душан Бољевић на 6 година робије, Бајо Радмиловић на 4 године, док је процес, по одобрењу министра војног, против Ива Калуђеровића трајао. Наведене ће из затвора одмах ослободити италијанска војна комисија која је радила на ликвидацији црногорске војске. Из затвора су ослобођени и други затвореници, смјештени тамо по разним основама, изузев Стева Јовићевића који је био осуђен на 14

¹⁹⁴ Види: Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска buna и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док. бр.1423, стр. 1771-1772.

¹⁹⁵ У такве су убројили: мајора Војина Лазовића, Крста Ивановића, Васа Чејовића, Никана Ђелошевића, Михаила Вујошевића, Сима Чукића, Стевана Лекића, Томицу Лекића, Вукала Рајковића, Крста Вујовића, Илију Дамјановића, Вука Кривокапића, Петра Ковачевића, Новицу Радовића, Мила Пламенца, Станка Марковића, Милана Краљевића, Марка Кусовца и Божа Бећира. Види: Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска buna и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док.бр.1427, стр. 1780- 1782.

година робије због покушаја убиства Павића Кековића који је у двобоју убио неког Вукмановића¹⁹⁶.

Сађе и подјеле у црногорској емиграцији, а посебно у војсци, које су дошле до изражаја послје смрти краља Николе, додатно су маргинализовале црногорско питање и умањивале ионако мали престиж црногорске емиграције. То су увиђали и присталице црногорске ствари у Италији, којих је било у различитим структурама. Филипо Граматини је, испред Фашистичке националне странке за независност Црне Горе из Ђенове, тражио у априлу 1921. године да се у циљу превазилажења подјела и сукоба оформи поред владе и посебно тијело, односно Комитет најугицајнијих представника избјеглица и црногорских трупа од 6 до 10 лица, које би имало улогу Парламента и у којем би биле заступљене све струје у емиграцији¹⁹⁷. Истовремено, у црногорску војску су као добровољци примани и поједини руски емигранти, попут Александра Николајевича – Степуског¹⁹⁸.

По ријечима црногорских емиграната све до Рапалског уговора они су релативно успјешно парирали југословенским тајним службама које су у Сплиту основале специјални штаб за дефетистичку пропаганду, са огранцима у Италији. Ова пропаганда је нарочито била појачана послје смрти краља Николе, што је узроковало немире у црногорској војсци¹⁹⁹. Односно, усљед абдикације престолонаследника Данила у корист Михаила I, једна група је хтјела да поново изабере Пламенца за предсједника, док је друга групација била одлучно против, сматрајући Пламенца главним кривцем што је Данило абдицирао и запријетила му смрћу уколико се прихвати мјеста предсједника. Кућу Пламенца и црногорског конзулата је обезбјеђивала талијанска полиција и настао је општи раскол²⁰⁰. Долазило је до ружних разрачунавања и физичких обрачуна. Др Иво Јовићевић, који је из Рима отишао у Гаету с намјером да „обори” Пламенца, завршио је у италијанском

¹⁹⁶ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док.бр.1430, стр. 1788-1792.

¹⁹⁷ ДАЦГ, ФЕВ, Јован Пламенац 1919-1921, ф. 109-110, Filippo Grammatini - Plamanatz, Genova 23. IV 1921.

¹⁹⁸ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 91, II, Милан Краљевић - Команданту црногорских трупа у Гаети, Рим, 23.маја 1921.

¹⁹⁹ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919-1920, Il fermento fra le truppe Montenegrine a Gaeta.

²⁰⁰ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. III, док. бр.1409, стр. 1750

затвору и био пуштен послѣје суђења²⁰¹. Одмах по избијању побуне влада се обратила писмом командантима италијанских гарнизона у Падули, Гаети, Сулмони и Виторији, обавјештавајући их о узроцима побуне, приписујући је превасходно дјеловању „српске *iprojağande*. Таква *iprojağanda ostjavila je tšeske iposlediце и завршила се ipобуном једног дијела tšруја, које су изнијеле Команди и Влади црногорској одређене ipредлоге суйрошине не само дисциплини саме војске него и остиварењу нашег великог идеала*”, стајало је у допису у којем се од италијанских команди гарнизона тражило да званично комуницирају само са „*црногорским командантима чија ће се имена доставити накнадно*”²⁰². Црногорска влада је затражила помоћ од Италијана, посебно за операцију уклањања 190 официра и војника и њиховој предаји судским органима сходно одлуци црногорске владе од 1. априла 1921. године. Италијанска влада је такав захтјев прихватила и у том смислу одредила комисију на чијем челу је био поручник Виђевано²⁰³. Црногорска страна је тумачила ангажман те комисије као орган који је привремено делегиран у служби црногорске владе. Међутим, по задатку своје владе, италијански пуковник Виђевано је почео рад на ликвидацији црногорске војске, предочавајући им могућност да могу да се поврате у Југославију или оду у Јужну Америку и да ће их у томе помоћи италијанска влада додјељивањем материјалне помоћи и издавањем потребних путних исправа. Комисија је игнорисала црногорску владу и почела да шири демолзирајуће вијести међу црногорским војницима у Сулмони, Виторији, Падули и Гаети. Ради лакшег разбијања црногор-

²⁰¹ О догађањима у Гаети Иво Јовићевић, поред осталог, пише како га је обавијестио командир Јован Вујовић да ће се Црногорци у Гаети међусобно побити ако не интервенишу виђенији који живе у Риму. Пошто су Јово Поповић, Перо Вучковић и Косто Лучић одбили његов позив да оду у Гаету да би „*оборили*” Пламенца, отишао је сам. У стану Јована Вујовића се окупила велика група Црногораца, међу којима Јовићевић спомиње Мињу Николића, попа Илију Капу, Влада Зимоњића, Јована Николића, која је прихватила његов предлог да се упути молба регенткињи Милени да се Пламенац смијени. Молбу коју је он написао сви присутни су потписали. На пијаци у Гаети дошао је у сукоб са Пламенчевим присталицама (Машаном Борозаном) и био ухапшен од италијанске полиције и затворен. Ослобођен је послѣје судског процеса. Види: Др Иво Јовићевић, *О људима и догађајима, Сјећање једног федералисте*, Цетиње 1995, 136-139.

²⁰² ДАЦГ, ФЕВ, Јован Пламенац 1919-1921, ф. 109-110, S.Petrovich - Comndante della Guarnigione Italian Padula, Rome, il 5 Aprile 1921.

²⁰³ Види: Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска buna и одметнички ipокреш 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док. бр.1417, стр.1766-1768.

ске војске, крајем марта 1921. године, извршен је њен премјештај по разним мјестима Италије. Тако је II батаљон отпутовао за Анкону, IV у Виториу, артиљерија је била смјештена у Сулмони, док је Народна гарда распоређена и у Виториу и у Сулмони.²⁰⁴ Тврдила је да „*Црне Горе више нема, да је црногорско њишање ријешено у Рајалу, да Италија више не признаје црногорску владу и да ко до 1. јуна не присиљане на надокнаду ради добровољног њишања црногорске војске бити ће ухаишен и исјоручен Јужославији, од 1. јуна се неће више давати никакве субвенције црногорским њишама*”. Виђевано је чак за црногорску заставу у Сулмони тврдио да ће бити положена на гроб краља Николе, а они који су покушавали да се одупру хапшени су и малтретирани. У Гаети су била ухапшена петорица официра. Виђевана је пратио Лука Никчевић као преводилац, који је ширио дефетизам међу војницима²⁰⁵. По наредби пуковника Виђевана, из затвора су пуштени црногорски официри притворени због побуне,²⁰⁶ што је било супротно вољи заступника команданта црногорских трупа у Гаети, Крста Поповића. Наиме, иако је пуковник Виђевано одбијао да његова мисија има политички карактер²⁰⁷, Крсто Поповић је обавјештавао о агитацији његове пратње за напуштање војске, затварању пет официра без дозволе команде, протјеривање поручника Пера Ђукановића за Сицилију, пуштање из затвора „*бунџовника*” и о томе да треба „*добро отворити очи на све што он ради*”²⁰⁸. Истовремено је поводом захтјева сродника о судбини двојице црногорских војника поријеклом са подручја бивше Аустро Угарске, који су у августу 1920. године били убијени приликом бјекства и интересовањем који је за тај случај исказивала талијанска команда у Гаети, министарству иностраних дјела Италије упућена нота

²⁰⁴ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одмешнички њокрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. III, док. бр.1407. стр. 1724.

²⁰⁵ БИИП, Ф- 113, Радови Владимира Поповића, *Come si ginse alla commissione del colonnello Vigevano*.

²⁰⁶ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 89, Пуковник Барели - Команди мјеста и тврђаве Гаета, 23. V 1921. Из затвора су пуштени: поручници - Јашовић Радојко, Мартиновић Радивоје, попоручници - Вукотић Бајо, Јовановић Филип, Армушевић Илија, Чејовић Настадин, Петровић Илија, командир Калуђеровић Иво, поручници - Бољевић Душан, Радмиловић Бајо. Ови официри су отпраћени у Формиу и предати мајору Бордану, пошто ће им претходно бити запрјеђено да не нападају, да се не свађају и не стварају бунтове јер ће у противном бити суђени по италијанском закону.

²⁰⁷ Ibid, Виђевано - Команди црногорских трупа, Повјерљиво, Гаета 21.V 1921.

²⁰⁸ Ibid, Крсто Поповић - Министру војном, Гаета 23. V 1921.

у којој се наводи да се овај случај сматра унутрашњом црногорском ствари и тражи да талијанске „војне и цивилне власти прекину по овом ишћању сваки постојање“²⁰⁹. Црногорска влада је упутила италијанској влади протест поводом рада и понашања комисије, који је наишао на вербално обећање да комисија неће радити ништа против црногорских трупа. Средином маја 1921. године, већа група Црногораца, међу којима су били: Живко Никчевић, Ђуро Вучинић (народни посланик), Мило С. Мартиновић, Марко Матановић, Вуко Кривокапић (народни посланик), Вукале Рајковић, Крсто Ивановић, Петар Гвозденовић, Душан Вуковић, Илија Дамјановић, Васо Мартиновић (народни посланик), Блажо Марићевић, Божо Бећир, Перо Вуковић, Војин Лазовић, Новица Радовић, Радован Савовић, Томаш Грујовић, Станко Марковић и други, упутили су протест шефу италијанске војне мисије, пуковнику Виђевану против понашања његове пратње, агитације за повратак у Југославију и ширења информација да је „Црна Гора пројала“. Посебно се замјерало комисији што инсистира „да сваки треба да иде у Југославију – односно Црну Гору преко Албаније, те да у Драчу, има конзул италијански који их одашле експедира да никоме ни у ком случају не буде ни најмање сметње при поласку како од Арбанашких власти преко њене територије, иако и кад дође у Црној Гори, јер је југословенска влада дала свакоме амнестију и загарантовала слободу кретања и његова права“. Наведене ставове, поменути официри су приписивали Луки Никчевићу, који је био преводилац и очигледно исказивао ставове италијанских власти²¹⁰. Описујући стање међу војницима у Гаети и пропаганду која је пратила растурање војске непосредно послје смрти краља Николе, Тодор Борозан је записивао: „У логор почеше долазити разне дејствијације и разни постојиноци. Представници наше владе, указивали су, да велике силе остају при својој ранијој одлуци да је наша борба пројала, те се не може ништа измијенити. Држава СХС остаће онаква, каква је Версајским уговором предвиђена, на челу са династијом Карађорђевића. Про-српски људи, који су нас постојећивали, почели су наговарати наше људе, да престану сваку борбу, да је борба бесмислена и да је неопходна, те се треба прилагодити новим условима. Француска дејствијација указивала нам је на немогућност

²⁰⁹ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919-1920, Министар спољних послова - Краљевско-италијанском министратву иностраних дјела, Рим, 26. маја 1921.

²¹⁰ Шербо Раостодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрет 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док.бр.1428, стр. 1782-1785.

промјене Версајског уговора. По њиховим ријечима, они су сиремни да нам лично помогну, независно од ишћања Црне Горе."²¹¹

Истовремено су се двојица Пламенчевих противника, Милисав Николић у својству посланика и Илија Капичић у својству свештеника, обратили 31. маја 1921. године сенатору Артому и посланику Федерацију питањима у вези са радом комисије коју је предводио пуковник Виђевано²¹². О догађајима у Гаети ускоро је била обавијештена и италијанска јавност, која се у највећем дијелу солидарисала са судбином Црногораца. Међутим, комисија је несметано радила до пада владе Ђованија Ђолитија и грофа Сфорзе. Они који су напуштали црногорску војску потписивали су сљедећу изјаву: „Добровољно напуштам Црногорску јединицу и примам добротинство велике Италије”, док су они који би то одбили написали: „Непримам”. Они који су пристајали да напусте црногорску војску потписивали су докуменат да то раде добровољно и потом добијали новац, одјећу и обућу. Комисија је давала плату и оптуженим официрима, што је уз ослобађање затвореника дјеловало стимулативно, тако да је велики број официра и војника напустио црногорску војску. Иако је већи број њих изјавио да жели да иде у Русију и Америку, највећи дио је „укрцао силом и предат јужословенским властима”. „Италијанска влада, једино није одобравала захтјеве за ићи у Русију. Свој став је оправдавала новонасталим условима, после руске револуције”, тврди један очевидца догађаја²¹³. Они који су и поред свега одбили да оду били су затворени, а локално становништво је наговарано да им ускрати сваку помоћ.

Пошто ни то није уродило плодом на крају су сви из Виторије и Падуле, осим њих петоро-шесторо који су побјегли, депортовани за КСХС, пошто су их претходно у Гаети натјерали да обуку цивилна одијела. Док је ова акција извођена биле су прекинуте све везе између црногорске владе и њених трупа²¹⁴. Сличан извјештај је почетком маја 1921. године поднио Марко Вучераковић, дивизијару Милутину Вучи-

²¹¹ Тодор Борозан, *Мемоари*, рукопис.

²¹² Види: Enrico Chiolinila, *Montenegro sacrificato, Documenti rivelatori della male fede internazionale*, Piacenza, 1921, 17-23; Vladimir Popović, *La responsabilita del conte Sforza nella questione Montenegrina*, Roma, 1921, 15-16.

²¹³ Тодор Борозан, *Мемоари*, рукопис.

²¹⁴ БИИП, Ф- 113, Радови Владимира Поповића, Come si ginse alla commissione del colonnello Vigevano.

нићу, о дјеловању италијанске војне комисије у логору у Падули. Тамо су чланови италијанске војне комисије стигли 6. маја 1921. године у пратњи преводиоца, а по Вучераковићу „издајника Никчевића” и говорили да је задатак комисије да изврши „обавезе Рајалског уговора, али што исто, оће да изврши постојено, неосјетно, тако како ће до 1. јула ш. з. сви Црногорци бити протјерани из Италије”²¹⁵. Вучераковић извјештава да су се у Падули сви уписали у листу за одлазак изузев 27 официра а „нијих чинова је остало веома мало”²¹⁶ а касније је доставио списак 70 Црногораца који су 21. маја 1921. године из Падуле отпутовали за Црну Гору, док је у Сулмони остало још око 80 људи, док су се остали вратили у домовину²¹⁷. Акција на растурању црногорске војске трајала је и током јуна 1921. године. Појединци су одбијали да се врате у Југославију и извршавали самоубиство (Јован Николић 21. јуна 1921. године), док су италијанске власти, пошто би претходно опколили преостале црногорске војнике, саопштавали: да је Италија отказала гостопримство Јовану Пламенцу, јер га је злоупотребио и покушао „да изврши преврат у нашу земљу”; да су утврдили приликом побуне да је већина Црногораца против Пламенца; да влада Италије жели пријатељске односе са сусједним земљама; да је израдила амнестију за црногорску емиграцију; да више неће помагати владу Пламенца и да од тада не признаје ни трупе црногорске, те ће се војници сматрати као избјеглице и потпасти под надзор карабињера; и да се до 22. јуна определијеле гдје ће, напомињући при томе да их „нико не прима осим Југославије”. Они који не прихвате овакве наредбе биће насилно протјерани и предати Југославији. Послије великих убјеђивања једна већа група Црногораца се одлучила за повратак у завичај²¹⁸. Други су

²¹⁵ Према извјештају Вучераковића сличну тврдњу је изнио и капетан карабињера: „Питање Црне Горе пропало је у Рајалу, али се ће ствари у јавности не могу износити одма, већ постојено”.

²¹⁶ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док. бр. 1424, стр. 1772-1774.

²¹⁷ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док. бр. 1429, стр. 1785-1788.

²¹⁸ Тодор Борозан, *Мемоари*, наводи поводом одлуке да се врате у Црну Гору: „...Скоро разочарани у страв владе, видимо да немамо куд, почели смо међусобно да се договарамо, са боље познатим пријатељима, на коју страну да кренемо... Једна доста велика група, одлучи као и ја, па нек буде што буде. Рачунали смо да нам неће скинути главе а знали смо да нас очекује зашвор и ко зна какве тешкоће... Наша савјест била је чиста и нисмо се имали чежа бојати, изузев политичког неслађања, на шта смо по мом мишљењу имали право. Ми смо били војници једне друге државе, за коју смо се борили. Ми смо за то имали право и обавезе, према свим људским и међународним прописима...”

пак пружали отпор италијанској политици, а предњачили су Душан Вуковић, Перо Вуковић и Петар Лекић²¹⁹ и наравно Крсто Поповић, који је тим поводом поручивао „*Сви смо углавном ови из Гаеће ријешени, да се живи никад не љустимо као робље, крвницима*”²²⁰. Крајем јуна 1921. године затворени су сви који су одбили цивилна одијела и налог за повратак. Опкољени војском, полицијом и митраљезима покушавали су на силу да им обуку цивилна одијела. Официри су тврдили да такву наредбу може издати само црногорски министар војни и да пошто је он изда да ће је извршити. „*Неколицину су силом љреобукли везане међу којима има и официра. На вику војске истјрчале су и неке наше женске из вароши и кад су виђеле, шћта је, љочеле су кукајти, а љолиција их одагњати.*” У затвору је црногорске официре посјетио један изасланик италијанске социјалистичке партије „*који се на лицу мјестта увјерио шћта све ми љодносимо*”, писао је о овим догађањима Крсто Поповић²²¹. Филип Вулековић је тражио од Пламенца: „*Помагај сада али икада стјрадамо не као Црногорци неђо као заробљеници шћалијански на нас је љритјисак шћто га оваквога било није, љошаљи кога љровјеренога да ме бистје извијестјили како ћемо се љуравитји ми смо ријешени на смртј а не у Југославију без вашег наређења*”²²². Слично су италијанске власти поступили и са црногорским официрима и војницима смјештеним у Падули. Официри су једногласно одбили наредбу за фотографисањем и узимањем мјере за цивилина одијела: „*Ми нећемо никада скинути нашу војничку униформу, нићи се љак ојредјељивати и шћиме најустјитји црногорску војску док шћо не учини наш командантј*”. На поновно инсистирање италијанских власти, ова групација је изјавила да жели ићи у Аргентину, на шта им је одговорено да их тамо не примају и да могу ићи само за Југославију, мањи дио за Белгију и најмањи дио може остати у Италији. Послије тога су сви затворени²²³. У архивама је сачуван примјерак протестне ноте од 14. јула 1921. године, која је требало да буде упућена на адресу италијанског министра спољних послова маркиза дела Торета, која је обустављена јер се у међувремену

²¹⁹ Шербо Растодер, *Скривана стјрана истјорије, Црногорска буна и одметнички љокрешј 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док. бр. 1442, стр. 1877-1878.

²²⁰ Ibid, 1443, стр. 1878-1879.

²²¹ Ibid, 1452, стр. 1889-1890.

²²² Ibid.

²²³ Ibid, 1456, стр. 1893-1894.

ситуација промијенила²²⁴. Др Перо Шоћ је 24. јула 1921. године изложио италијанском министру спољних послова планове црногорске владе који су се односили на политичку и дипломатску акцију у вези са рјешавањем црногорског питања, црногорским војницима и избјеглицама. Нови предсједник италијанске владе је у италијанској скупштини 25. јула дао изјаву према којој „*црногорско питање још није било ријешено*”, што ће пробудити оптимизам код црногорске емиграције и потребу за новом захвалношћу која је изражена у ноти од 28. јула 1921. године. Нова црногорска влада, оформљена послје оставке Пламенца је ипак наслућивала „*на основу неких симбијома и извјесних догађаја, ...има разлога да претпостави да Краљевска влада Италије не дијели у појединости њено становиште и не жели одржање црногорске владе као фактора који представља равно постојање црногорске суверене државе*”, те је тражен децидан одговор о поштовању конвенције од 30. априла 1919. године²²⁵. Оно што се наслућивало, у суштини је било тачно. Почетна неизвјесност око статуса црногорске војске краткотрајно је прекинута падом Ђолитијеве владе и грофа Сфорзе. Одстрањивање Пламенца постао је приоритет и за Бономијеву владу, као што је то било у вријеме Ђолитија и Сфорзе, који су га оптуживали да је радио на подривању поретка у Италији. Полиција је 23. августа упала у просторије црногорског конзулата у Риму, у стан Јована Пламенца и Владимира Поповића и извршила претрес. Из њихових станова је однијет велики број докумената, а исто то је урађено и у црногорском конзулату. Тиме је Италија и формално оспорила суверенитет и дипломатски имунитет појединих чланова емиграције. На опаску Владимира Поповића, полицијски комесар му је узвратио ријечима: „*Ви немате више имунитета*”. На понашање италијанске полиције уложена је протестна нота министру иностраних послова Италије²²⁶ који је наредио обуставу процеса и повраћај заплијењених списа²²⁷. У таквој ситуацији одвијао се процес постепене ликвидације црногорске војске.

²²⁴ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919-1921, Dr Chotch - Monsieur le marquis della Torreta, Rome, le 14 juillet 1921.

²²⁵ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919-1921, Dr Chotch - Monsieur le marquis della Torreta, Rome, le 4 aout 1921.

²²⁶ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919-1921, Dr Chotch - Monsieur le marquis della Torreta, Rome, le 24 aout 1921.

²²⁷ Глас Црногорца, бр. 94, 15/28. септембар 1921, 2.

Дивизијар Вучинић је 4.јула 1921.године издао наредбу свим командантима гарнизона: „*Власти Краљевине Италије неће приморавати никога да насилно иде у Југославију. Досадашњи постојаци, како нам је саопштено према црногорским официрима и војницима биће прекинути.*”²²⁸ Тиме је, показале се на кратко, била заустављена агонија црногорских војника, диктирана спољнополитичким дешавањима, која је оставила снажан печат на италијанске унутраполитичке односе, којим је одређивана судбина црногорског питања.

Наиме, слиједећи политику ликвидације црногорске војске, која је по многима проистицала из договора владе КСХС и Италије у Рапалу, одлука Француске и касније Британије о прекиду дипломатских односа са Црном Гором, као смрт краља Николе и догађањима у вези са тим, отпочела је операција сахране остатака црногорске војске. Италија је и формално 1.јуна 1921.престала да издржава црногорску војску, којој је свака помоћ укинута 15.августа 1922. године. Но, процес ликвидације црногорске војске није ишао ни лако ни једноставно. Милутин Вучинић, предсједник владе и министар војни је тврдио да је одлука италијанске владе „о уништењу организоване црногорске војске” узроковала значајан одлазак већег дијела војске који се „жељи и интригама нејријашеља” и да су италијанске власти биле спремне „да то до краја изведу чак и насилним транспортирањем Црногораца”, али да је противљењем војске у Гаети и заузимањем владе заустављен овај процес и војсци у Гаети и Сулмони је привремено дата „храна и стлан”²²⁹. Судбином црногорских војника у Италији у то вријеме бавио се и Ватикан. Његов званични орган „*Oservatore Romano*” објавио је текст у којем се кроз питање посланика италијанског парламента Magizzi(ја), Padulli(ја), Zaccone(а) и Cascino(а) у којем се тражи од министра спољних послова да демантује гласине „увредљив(е) за цивилизацију наше земље, да ће Италија у скоро предати властима Краљевине Српске (хрватско, словеначке) и онај одред храбрих војника пренесрећне Црне Горе, који је још наши гости у Гаети”, посебно зато што су наведене гласине по писању „*Gornale d'Italia*” постале свршена ствар и у том се смислу штампао и наводни допис у којем се наводи да се одреди црногорске војске праћени карабињерима укрцавају у италијанским лукама с намјером да се пре-

²²⁸ Шербо Растодер, *Скривана страна историје.....*, док. бр. 1453, стр. 1890-1891; док.бр. 1454, стр. 1891-1892.

²²⁹ ДАЦГ, ФЕВ, МВ, Милутин Вучинић - Крсту Поповићу, Рим, 5. августа 1921.

дају „српским жандарима”, те да су силом депортовани јер су изјавили жељу да иду или за Русију или Америку. Преостала Црногорска војска у Гаети, Сулмони, Падули и Виторији сакупљена је у баракама окруженим бодљикавом жицом које чувају појачани одреди карабињера. У том контексту поставља се питање од стране поменутог гласила: „...овјде се не ради о томе да се црногорским јединицама забрани даље бављење у Земљи, због ма кој, ња било то и најојправданијеж и тешкож разлога, већ се ради о иприсилној ипредаји држави која је за њих данас отворен нейријашељ”²³⁰. На овакво писање ватиканског званичног гласила, одмах сјутрадан је реаговао југословенски посланик у Ватикану који је сугерисао ватиканским званичницима (монсињору Pizardiju) да се не ради о „остјацима црногорске војске” него о људима „намамљеним иреваром, и на силу држсани(м) у Гаети иод итерором неких самозваних црногорских официра” и да су када су виђели о чему се ради почели да бјеже у југословенско посланство у Риму, „који их је о свом ипрошку рейицирао”. Југословенски посланик је такође рекао да то што „саг италијанске власи итерају са своје итериторије неке људе који иприпадају иобожњој „црногорској војсци”, ио не бива на наш захтев, нежо за ио ишо Ииалија неће да иври да ии људи који су до јуче иримали италијанске иаре жрде саг италијанске власи заио ишо им неће да на силу буду неки „црногорски војници”, и још више заио ишо им не дају више новаца”²³¹. Наравно, политички заокрет Италије према црногорском питању, који је црногорска емиграција препознавала превасходно кроз дјелатност министра спољних послова грофа Sforze²³², којег су сматрали србофилом и масоном, који је као бивши италијански посланик на српском двору стекао извјесна пријатељства и везе са србијанским политичарима²³³, посебно Пашићем о којем ће касније и објавити књигу²³⁴, изазвало је полемику у италијанској политичкој

²³⁰ Oservatore Romano, бр. 151 од 26.јуна 1921.

²³¹ АЈ, 372- 2, Посланство КСХС у Ватикану - Николи Пашићу, Рим 27.јуна 1921.

²³² Владимир Поповић, *La responsabilita del conte Sforza nella questione Montenegrina*, Roma 1921; У импресуму ове књиге пише: „A Rapallo egli s'impegno segretamente a liquidare la Questione Montenegrina a favore della Jugoslavia, senza portarla davanti un Aeropago interbazionale”.

²³³ Види: Владимир Поповић, *La responsabilita del conte Sforza nella questione Montenegrina*, Roma 1921; БИИП, ф. 176, Јован Пламенац - краљу Александру, Париз 31.јануар 1925.

²³⁴ Сфорза Карло, *Никола Пашић и уједињење Југословена*, Београд 1937.

јавности. Југословенски посланик Антонијевић јављао је тим поводом из Рима „држање Sforze према овдашњим Црногорцима одредило је њаг кабинета, нарочито њаг Sforze”. Јован Пламенац, који је неколико дана прије пада Sforze напустио мјесто предсједника владе, почетком августа 1921. године описивао је политику Италије у црногорском питању као „дойдуно едоистично тј. да са Црном Гором уцјењује државу Цинцара”, уз тврдњу да су његови напори да „црногорско ишћање ишчуја(м) из руку Ишћалије су до данас пропали, јер ниједна Велика сила није хшћела да узме, да се не замјери Ишћалији, дшћломашку иницијативу за стшвар Црне Горе...”. Пламенац је оптуживао Италију да је ометала „како мој ушћаг с војском шћамо (у Црну Гору – Ш.Р), шћако и сваки сшћоразум с Арбанијом” и износио становиште да су велике силе Црну Гору предале Италији а „она нас држала ради уцјене” и да ипак „ми нијесмо у Ишћалији били за сво ово вршјеме избјежлице нешо као држава на оној истшћој основи, на којој је била у своје вршјеме Белшћија и Србија” и у том смислу је са Италијом закључио војну конвенцију 30.IV 1919. године. Такво стање је трајало све до Рапалског уговора, уочи чијег потписивања су се у Швајцарској састали Лојд Џорџ и Ђолити и наводно се споразумјели да се Црној Гори да право на самоопредјељење. „Када су Србијанци о шћоме били обавијешћени одмах су замолили Француску за ишћервенцију код Ишћалије, с шћијем да су вољни да шћи истшћој велика шћоушћћања у шћраничним линијама према њој, само да се Ишћалија одрекне иницијативе у црногорском ишћћању, као и да расшћури црногорску војску у Ишћалији и онемошћући акцију црногорској влади са свошћа земљшћића. Иза овошћа Мишћеран је, као шеф владе, шћражио сасшћанак са Ђолишћијем којом шћриликом Ђолишћи је усвојио шћредлошћ србијански. Доистшћа шћако је и било. Послије рашћалскошћ ушћговора Ишћалија је шћражила шћрву шћодну шћрилику да расшћери црногорску војску. Црногорска војска, сшћојешћи шћод ушћицајем смршћи краља Николе шћод сшћалним ушћицајем ишћиришћа и машћеријалних шћошћкушћљивања од сшћране државе Паликушћанина (краља Александра – Ш.Р), а од Рашћалскошћ Ушћговора излошћсена ишћиришћама ишћалијанских војних и шћолицијских оршћана, а да не шћговоримо о неизшћјесности рјешења нашешћа шћишћћања, као и о сшћалним несрећним шћласовима, које су о својима добијали из Црне Горе, шћобунила се је,...”, што је италијанска влада „једва и чекала да баши одшћговорности шћред шћлеменишћим ишћалијанским народом и шћред остшћалим кулшћурним свишћетшћом за шћрошћасшћи Црне Горе на саме Црногорце, јер да чак ни сама војска неће у Црну Гору, а камо ли да би шћо хшћјели црногорски шћрашћани”. По наводима Пламенца „Ишћалијанска влада (је)

радила да *италијским дипломатским путем застави Црну Гору ради својих интереса*" и да је бранећи животна питања Црне Горе, посебно онда када је *„презла да путем побуне црногорске војске и рушењем наших суверених атрибуција за свагда поново италијани Црну Гору”* дошао у оштар сукоб са њеним званичницима и да га је гроф Сфорза тим поводом јавно оптужио да је радио *„на превраћању у Италији и да се дође до рата између Италије и Паликућине државе”*, те да је Сфорза изјавио да више не признаје војну конвенцију из априла 1919. године и да ће *„између осталога и главу приморати (Црногорце), да се одрекну Црне Горе и поклоне Београду”*, што је био и главни разлог који га је приморао да се повуче са мјеста председника владе, само три дана прије пада Ђолитијеве владе и грофа Sforze²³⁵.

Од ломова у италијанским политичким круговима, југословенског посланика је више забрињавала чињеница што *„Црногорци сад спремају нове авантуре и пре неколико дана пребацили преко Барија у Арбанију катепане Саву Раскојовића и Радојицу Никчевића и поручника Драга Прелевића и Милију Ракочевића да извиде да ли се у Црној Гори могу поново правити нереди”*, те је стога предлагао опрез, посебно зато што *„овдашњи Црногорци имају извештаје да је тамо незадовољство велико и покушаће изазвати буну, на што их нарочито подстићу и овдашњи њихови пријатељи, који још увијек не напуштају наду на Ловћен и Боку Кошорску.”*²³⁶

Док су једни одлазили, други су долазили. Почетком августа 1921. године преко Барија и Бриндизија у Гаету је пристигла група од 24 Црногорца на челу са командиром Андријом Станковићем²³⁷. Милутин Вучинић је од команданта, Крста Поповића, тражио да се од новоприс-

²³⁵ БИИП, Документи Јована Пламенца, Копија писма „Драги сине Сецо”, Рим 1/ 14.августа 1921.

²³⁶ АЈ, 334-1-3, Антонијевић (Телеграм), Рим 30. VII 1921.

²³⁷ Шербо Растодер, *Скривана историја, Црногорска бунa и одметнички покрет 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ.IV, док.бр. 1460, стр. 1908-1909; ДАЦГ, ФЕВ, ф. 89, Крсто Поповић - министру војном, Гаета, 6. VIII 1921. Поред командира Андрије Драгутиновића у Гаету су пристигли: официри народне војске - Милош Никчевић, Ђорђе Мијушковић и Томица Пекић; водници - Лазар Никчевић, Стево Никчевић, Вељко Никчевић, Лазо Никчевић, Новица Никчевић, Марко Никчевић, Андрија Никчевић, Драго Никчевић, Видо Никчевић, Мићко Пековић, Зеко Делибашић, Драгиша Мићуновић, Ђуро Тодоровић, Шћепан Јелић, Саво Маловић, Радоица Грдинић, Радоица Станишић, Велиша Павићевић, Павле Вукићевић и ђак Томан Пековић.

дошлих добију информације о приликама у Црној Гори, држању појединих племена, бројном стању и распореду војске и жандармерије у Црној Гори, економском стању и слично. Истовремено је процјењивано да би добро било да новопридошли упуте „врло крајњак айел на предсјавнике и јавности Италије и других земаља, износећи стање и жеље црногорског народа²³⁸”. С друге стране, југословенски посланик из Рима је јављао да је влада промијенила тактику јер је изгубила наду у успех. “Саг овдашња црногорска „влада” сама шера своје људе одавде да се враћају у Црну Гору и да тамо припремају шерен за повраћај Пламенца и осталог друштва одавде, да у самој Црној Гори наставе акцију коју су развијали овде”, тврдио је Антонијевић и препоручивао „да би требало отворити у самој Црној Гори једну организацију која ће нарочито да моћни рад ових Црногораца који се сада враћају одавде”²³⁹.

У сваком случају Бономијева влада је од 1. септембра 1921. године повратила Црногорцима материјалну помоћ коју је била укинула Ђолитијева влада 1. јуна 1921. године²⁴⁰. Али сада је давала само новчане кредите у износу тромјесечних плата и с обавезом да официри плате своје дугове и издржавање док бораве у гарнизонима. Официри су плаћали 8 до 9 лира дневно, а нижи чиновни 3,50 лира. При том су приликом одласка морали измирити своје дугове. Демобилизација је награђивана следећим сумама: за војнике и ниже чиновне 1000 лира, за ниже официре 2000 и за више официре 3000 лира. Војници који су већ отишли из Гаете за собом су оставили дуг од 200.000 лира, које је плаћала влада „ради самог угледа црногорске војске” и за те сврхе је италијанска влада одобрила посебан кредит²⁴¹. У том смислу су између италијанских власти и црногорске владе у егзилу вођени дуги преговори око коначних услова одласка војника из Италије. Они су окончани почетком децембра 1921. године и према коначном договору између двије владе установљени су услови о начину повратка војника и избјеглица²⁴². Они су систематизовани у 21 тачку и према том договору награда за демобилизацију је предвиђена у висини: 4000 лира за бригадира, 3000 за

²³⁸ ДАЦГ, ФЕВ, МВ, Милутин Вучинић - Крсту Поповићу, Рим, 5. августа 1921.

²³⁹ АЈ, 334-1-3, Антонијевић.- Николи Пашићу, Рим, 5. новембра 1921.

²⁴⁰ АЈ, 334-1-3, Антонијевић (Телеграм), Рим 24. IX 1921.

²⁴¹ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 89, Милутин Вучинић - Ордонанс официру Ђ.В. Краљице Намјеснице Краљевске власти Кап мартен, Рим, 2. децембра 1921.

²⁴² Види: Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрет 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док. бр.1482, стр. 1945-1497.

командира, 2000 за ниже официре и 1000 лира за војнике. Уз наведено, било је предвиђено да добију петомјесечну плату²⁴³, возну карту до граничне станице италијанског земљишта, а они који одлазе у ваневропске земље карте до одредишта, дневнице за вријеме путовања, цивилно одијело или одговарајућу своту новца. Од сума које би се давале по основу плата официрима и војницима одузима би се трошкови за стан и храну, уз обавезу да исплате своје приватне дугове. За породице црногорских официра предвиђена су сљедећа давања: женама по 180 лира мјесечно или 900 лира за пет мјесеци, дјечи по 90 лира мјесечно или 450 лира за пет мјесеци. За официре који су раније напустили војску предвиђала се ванредна помоћ од по 1000 лира, док је за оне који су стигли у августу 1921. године, предвиђено давање само за три мјесеца. Предвиђена су и давања фамилијама без мушког старјешине: старјешини фамилије 1500 лира, уз 900 лира за претходних пет мјесеци, за свако дијете 90 лира мјесечно или 450 укупно. Избјеглицама које су се налазиле у Риму, Сулмони и Гаети а који нијесу били уведени у италијанске спискове у јулу 1921. године дата су права као и осталим избјеглицама, ако су биле у питању жене, док је мушкарцима дато право као и десечарима.

Све накнаде ће се давати при одласку из Италије, док је за оне који чекају дуже вријеме параброд предвиђена могућност давања мање аконтације. Дат је рок од три дана да свако означи мјесто у које жели ићи. Уколико то не би урадили губили су сва права за накнаду и са таквим лицима *„ће се њосћујати од сћиране италијанских власћи као и са свима њоданицима једне сћиране државе“*. Са овим правима је дефинитивно престала свака новчана помоћ италијанских власти и то се односило на све *„црногорске држављане који се налазе у Италији било да њријадају или не црногорској војсци“*. Исплате надокнада је вршила италијанска команда уз присуство једног црногорског делегата и команданта гарнизона. За делегате црногорске владе су одређени: за Рим, генерални конзул Вељко Рамадановић и референт министарства војног и командир Милан М. Краљевић; за Гаету - резервни командир

²⁴³ Шербо Растодер, *Скривана сћирана историје, Црногорска буна и одмешнички њокреш 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док. бр. 1482, стр. 1945-1497, За бригадира је била предвиђена плата 1000 лира, командира 675, капетана 540, поручника 450, потпоручника 378, водника 90 и десетара 63 лире.

Мило Лекић и за Сулмону - резервни командир Јован Радоман²⁴⁴. У суштини, цјелокупна акција растурања црногорске војске била је у рукама Италијана, који су црногорске власти оставиле без икаквих средстава, посебно што су од 27. маја 1921. године укинули све авансе. То је дио официра који су се налазили у Сан Рему, гдје је било званично сједиште двора и владе послје одласка из Париза, оставило без икаквих прихода. На крају је италијанско министарство војно пристало да се и овим официрима издају принадлежности за одлазак из Италије. Тим поводом Милутин Вучинић је једино могао тамошњем командиру Богдану Вучинићу, капетану Бошковићу и Васиљевићу, да ода признање „на патриотском држању и раду и ваздашњој вјерности Отаџбини и краљу и у том погледу сматра Вас у реду бораца и мученика црногорских”²⁴⁵.

Поводом отказивања гостопримства црногорској војсци у Италији, обратио јој се прогласом 12. децембра 1921. године, председник владе и министар војни, дивизијар Милутин Вучинић. У прогласу се, поред одавања признања црногорској војсци за „муке и патње”, вјерност заклетви и слично, наводи и следеће: „Као што вам је познато од мјесеца маја ове године, Влада Краљевине Италије, изјавила је: да јој је немогуће на својој територији држати црногорску војску као организовану јединицу; с тога је Краљевска Влада уз одобрење Њеног Величанства Краљице Намјеснице Краљевске Власти, ријешила, да се премјести дио црногорске војске који се налази на територији Италије”. Из наведеног се види да не жели говорити о пропасти и поразу, већ о премјештају, те у том смислу ријечи да ће „Краљевска Влада наставити и даље борбу у иностранству свом силом за част Црне Горе и за вјековима сачувана права црногорскога народа”, више звуче куртоазно, него што су плод стварних осјећања. Отуда препорука да акт ликвидације војске „буде изведен у реду и достојанствено како доликује јунацима и борцима”

²⁴⁴ Ibid, на крају је у овом допису констатовано: „Црногорско иштање оштјено и борба ће се и даље водити до коначне побједе. Поводом Црногорског иштања Министар Спољних Послова Италије г. Маркиз ДЕЛАТОРЕТА, изјавио је 7. ог (децембра 1921-Ш.Р) у комисији за спољне послове у италијанском парламенту, односно поновио је ранију своју и Председникову изјаву: да је црногорско иштање оштјено и да ће Италија учинити све да се народ црногорски легалним путем изјасни и манифестује своју вољу и ш.г. Борба се мора продужити на свим пољима до коначне побједе и она ће се сигурно извојевати заједничком сарадњом па ће се ко од нас налазити”.

²⁴⁵ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 89, Милутин Вучинић - командиру Богдану Вучинићу, Рим, 26. јануара 1922.

више личи на акт опроштаја од једне илузије, него вјере у могуће остварење жеље да се „*поново састанемо на територији слободне Краљевине Црне Горе*”²⁴⁶. То потврђује и наредба командантима логора у Гаети и Сулмони само четири дана касније, из које се види да је иза пројекта ликвидације црногорске војске, за разлику од маја 1921. године, сада стала и емигрантска влада. Сада је Вучинић квалификовао као пропаганду непријатеља Црне Горе одбијање да се иде у Црну Гору. „*Враћајући се у Црну Гору појединци не иду на калитиулицу већ баиш на главној позицији од чије издржљивости зависиће величина усјеха и будућности... Нека се добро зна, да полазак из Гаеће и Сулмоне није најуспјешније борбене позиције за Црну Гору него наставаљање борбе на другим мјестима ма ће ко се нашао и са другим или боље рећи свим средствима*”, тјешо је министар војни и предсједник владе своје команданте²⁴⁷.

Међутим, и поред свих договора било је и оних којима нијесу исплаћене надокнаде за демобилизацију сходно договору од 12. децембра 1921. године. У марту 1922. године Перо Шоћ се апелом обратио италијанском министру војном Пјетру Ланђи ди Скалеу поводом стања групе „*црногорских официра и избјеглица која је поштено исцрљена од глади* „којима је одобрено да остану у Италији, али им је одбијена молба да им се плати осигурање за демобилизацију коју су имали и други официри који су напустили Италију. Оставши без икаквих средстава, према ријечима др Пера Шоћа, били су изложени новим патњама и понижењима, а влада је доведена у нову неприлику : „*не може да гледа како умире од глади та група ваљених патриота, жртва своје оданости и с друге стране, она их не може предати непријатељу који зајосједа као узурпатор нашу домовину, гдје их чека затвор или смрт*”. Шоћ се позивао на искуства претходника од којих су многи, мимо обећања, по повратку у домовину затворени и уједно тражио од италијанског министарства војног да „*врати заставу црногорске војске из Гаеће*” која је била одузета јула 1921. године, као и архиву црногорске команде из Сулмоне заплијењене у акцијама растурања црногорске војске у лето 1921. године.²⁴⁸

²⁴⁶ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док. бр.1483, стр. 1948- 1950.

²⁴⁷ Ibid, 1484, стр. 1950-1951.

²⁴⁸ ДАЦГ, ФЕВ, Јован Пламенац 1919-1921, ф. 109-110, Dr Chotch - Excellence Monsieur Pietro Lanza di Scalea, Rome, le 25 mars 1922.

Ликвидацију свих рачуна за црногорску војску водило је министарство војно Италије. Раније дугове је наплаћивало одбијањем од плата које је требало исплатити и надокнада за демобилизацију. Тако је трошак боравка 40 официра који су боравили на сахрани краља Николе у Сан Рему у износу од 25000 лира наплатило на рачун официрских плата у Гаети и Сулмони, као и остала дуговања направљена по разним основама. Рачуница је показивала да је црногорска војска по одбитку свих дугова остала дужна приватницима у Гаети 3043,55 лира²⁴⁹. У сваком случају, до 19. јануара 1922. године само из цетињског округа се повратило из Италије 149 људи, за које је писало да су углавном „*доброћ владања*”, док су четворица били под истрагом или у притвору²⁵⁰. Сви повратници били су полицијски саслушавани и о томе су сачињавани записници од којих је велики број сачуван²⁵¹. Последњи остаци црногорске војске били су растјерани из Италије доласком Мусолинија на власт и само су ријетки појединци извјесно вријеме остали у Италији попут Анта Гвозденовића, Милана М. Косорића или Крста Никовића.

Šerbo Rastoder

MONTENEGRIN ARMY IN ITALY 1919-1922

Summary

In the following text the author is trying to explain the motives of formation and the destiny of Montenegrin army in Italy after the disappearing of the state of Montenegro and detronisation of Petrovic's dynasty.

The destiny of Montenegro was considerably defined by the fact that Montenegrin's army didn't manage to withdraw its troops to the allays' territory as Serbian army did after the capitulation at the beginning of 1916.

²⁴⁹ ДАЦГ, ФЕВ, Јован Пламенац 1919-1921, ф. 109-110, в.д. Начелник С.Петровић- Краљ. Министарству Војном, Рим 25. марта 1922.

²⁵⁰ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска buna и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док. бр.1512, стр. 1994-1999, Под истрагом су били Перо Николин Борозан (вратио се из Гаете 15. VII 1921) и Јово Мишанов Ломпар (вратио се из Гаете 15. VI 1921), док су у притвору били: Видо Бошков Ђурковић (вратио се из Гаете 29. VIII 1921) и Вукан Вуксанов Рацковић (вратио се из Гаете 4. I 1921).

²⁵¹ Види: Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска buna и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док. бр.1517, стр. 2003- 2006.

The efforts to restore Montenegro's army in emigration during the war were ineffective and generally were made impossible by Serbian and French diplomacy.

Re-establishment of Montenegrin army in March 1919, which was political and financially supported by Italians, was motivated by Montenegro's emigration idea of making military invasion on Montenegro for which they believed it was occupied by Serbian army, as well as by the Italian diplomatic intentions to use the Montenegro problem in negotiating on the diplomatic level and implementation of territorial pretensions which was guaranteed by London's pact of 1915.

Depending completely on the Italian side from the financial and logistical point of view, Montenegro's army had a more important role as an instrument of making pressure to the newly born Yugoslavian government, rather than it was objectively a military threat to newly established positions.

The facts that Montenegro's army was situated far from Montenegro (in the Adriatic sea), that the number of its soldiers was limited to 1500 men and that the army was scattered and dismissed immediately after Italy and Yugoslavia reached the agreement in Rapallo in November 1920 are just pointing on that.

The process of dismissal of Montenegro's army was accompanied by reluctance of Montenegrin emigration and a great part of Italian public and it was terminated in December of 1921.

Montenegrin soldiers could choose between going back to their home country or going to live in another foreign country.

Most of them chose to go back to Montenegro while a great deal of eminent leaders decided to go to Argentina, USA or some other country after all their attempts to leave all together to the Soviet Russia failed.

Later on, a part of these emigrants will come back to Montenegro.

Душан Мартиновић*

КУЛТУРНО-УМЈЕТНИЧКА ДРУШТВА ЦЕТИЊА
С КРАЈА 19. ДО СРЕДИНЕ 20. ВИЈЕКА

1.

КУЛТУРНО-УМЈЕТНИЧКО ДРУШТВО
„ГОРСКИ ВИЈЕНАЦ” (1894-1904)

У фебруару 1894. године на Цетињу је основано Културно-умјетничко друштво „Горски вијенац”, под покровитељством књажевића Мирка (1879-1918) и предсједништвом војводе Илије Пламенца (1821-1916), министра војног Књажевине Црне Горе. На сједници Иницијативног (покретачког) одбора од 6/18. фебруара 1894. године донесена су *Правила друштва „Горски вијенац”*, која садрже 16 чланова. Чланом 1 прецизирани су циљеви Друштва: његовање пјевања, музике и гимнастике, приређивање бесједа и забава; издавање књижевног листа. *Правила Друштва „Горски вијенац”* потврдило је Књажевско министарство унутрашњих дјела 10/22. фебруара 1894, тако да је три дана доцније Друштво конституисано и изабрало: предсједника војводу у *Илију Пламенца*, секретара Мирка Мијушковића, затим, благајника, књижничара; учитељски збор (за поучавање у пјевању, музици и гимнастици), књижевни одбор (за уређивање часописа) и четири одборника.

*Аутор је научни савјетник и члан ЦАНУ.

Војвода Илија Пламенац (Бољевићи, 1821 - Цетиње, 1916), по образовању свештеник, истакнути је јунак и војсковођа у ослободилачким црногорским ратовима 1876-1878. године против Турака. Био је дугогодишњи министар војни Књажевине Црне Горе (1874-1905) и као државник и дипломата врло популаран и јако цијењен. Носилац је многих високих страних и домаћих одликовања, међу којима и Златне Обилића медаље. По повратку из Москве, гдје је присуствовао Свесловенском конгресу 1876. године, био је један од иницијатора и утемељивача Цетињске читаонице (1868), затим двије године касније Војног музеја Црне Горе у Лабораторији на Цетињу (1870). Пјесме су му за живота посветили: Јован Јовановић Змај, Алекса Шантић и Никола I. У поодмаклим годинама писао је *Мемоаре* који су му остали у рукопису (Историјски институт Црне Горе - Подгорица, фасц. 74). Умро је на Цетињу 7. марта 1916, а сахрањен у родним Бољевићима, у Црмници.¹

Друштво „Горски вијенац” још у првој години своје дјелатности огледало се на јавној сцени. Први наступ је имало уочи рођендана престолонаследника Данила. На „свечаној забави” су „пјевачи овог друштва под управом вриједног им учитеља Вимера отпјевали „народну црногорску химну „Убавој нам Црној Гори” „Горштакову пјесму”, „Крвне освете на Корзици” и народне пјесме на „*Ђуга*” (компоновао Д.Јенко). С тим у вези, хроничар је забиљежио.

„Кад се узме у обзир кратко вријеме, од када друштво постоји, морамо признати да је лијепи успјех постигло, што свједочи и оно аплаудирање, којим га је публика наградила”.

(На захтјев публике Друштво је испјевало одломке из „*Ђуга*” по други пут!).

Осим пјевања Друштво „Горски вијенац” се огледало и у мачевању, надметали су се официри - питомци „италијанске школе”. На овој „забави” члан Друштва Живко Драговић, професор, одржао је пригодну бесједу, док је његов колега Филип Ковачевић, професор, казивао један фрагмент из „*Горског вијенца*” (Игумана Стефана). На овој свечаности судјеловало је и подгоричко пјевачко друштво „Бранко”.

Као што је речено, Учитељски збор у саставу: Ф. Вимер, Митар Б. Мартиновић, Мило Ковачевић, Андрија Радовић и Шпиро Огњеновић, приучавао је чланове Друштва у пјевању, игрању, мачевању и гимнastici, док је Књижевни одбор водио бригу о свом књижевном

¹ Др Душан Мартиновић: *Војвода Илија Пламенац* - Цетињски лист, 1981, бр. 127, 25. V, стр. 2.

органу - часопису *Луча*. Учитељски збор је саставио Пјевачки хор који је 1895. године имао 36 чланова и више пута је наступао. Мачевање је, такође, лијепо напредовало. Уз то, друштво је за своје чланове отворило и школу за играње.

Друштво „Горски вијенац” је перманентно напредовало. У 1896. на конститутивној скупштини бирана је управа у саставу: предсједник - *Илија Пламенац*, потпредсједник - Јагош Радовић, тајник - Лазар Перовић, благајник - И. Поповић, књижничар - Саво Радуловић, и одборници: Ђуро Поповић, Мило С. Мартиновић, Нико Татар и Јевто Петковић.

И идућих година Друштво „Горски вијенац” је показивало одређену културно-просвјетну активност за коју није имало довољно материјалних могућности. На Митровдан 1900. године, „у славу имендана свога покровитеља књаза Мирка”, Друштво „Цетињске читаонице и Горског вијенца” приредиле су свечану забаву са игранком, на којој је судјеловао и Дворски оркестар, на челу са Ф. Вимером.²

Својим првим нормативним актом, Друштво „Горски вијенац” предвиђело је покретање књижевног листа као „свог органа”.³ Ту своју замисао је оживотворило на почетку нове 1895. године. Тада је покренуло мјесечни часопис *Луча*, који је излазио од 1895. до 1900. године. То је био научно-белетристички часопис јужнословенског карактера и значаја, који је поред уже редакције имао и представнике шире редакције из главнијих градова Црне Горе и сусједних крајева, па чак и из Русије. Представници *Луче* за Босну и Херцеговину били су књижевници Алекса Шантић, Јован Дучић и Светозар Ђоровић; из Херцег-Новог Вељко Радојевић, књижевник и публициста, а из Русије - Александар Иванович Александров, професор Казанског универзитета.⁴

Друштво „Горски вијенац” је од почетка успјешно дјеловало. Имало је 134 члана, међу којима је било много угледних. На иницијативу др Валтазара Богишића, ово друштво је организовало књижевна сијела, као природни наставак цетињских бесједа. Посјетиоци књижевних сијела су се дијелили на групу читача и групу приповједача.

² Уп.: *Луча*, Цетиње, II/1896, св. I, стр. 47-48

³ Глас Црногорца, XXIII/1894, бр. 8, 19. II, стр [4].

⁴ Н. С. Мартиновић: *Прво црногорско друштво књижевника*. - Стварање Цетиње, 1955; бр. 1, стр. 32-37.

Читачи су били превасходно интелектуалци који су се бавили писањем и објављивањем својих радова, а приповједачи су били поглавито истакнути стари ратници који су знали да лијепо приповиједају.

У списку читача су забиљежени: Валтазар (Балдо) Богишић, Јефто Петковић, Нико Мартиновић, Гавро Вукотић, Митрофан Бан, Лазо Томановић, др Петар Миљанић, П.А. Ровински, Николај Сумароков, Митар Б. Мартиновић, Марко Ђукановић, Бајо Гардашевић, Живко Драговић, Филип Ковачевић, Павле Поповић - Чупић, Андрија Радовић, Клеантес Теодоридес, Јован Љепава, Лазар Перовић, Лабуд Гојнић, Марко Радуловић, Роберт Толингер, Мило Ковачевић и Никола Митровић.

На списку „приповједача” били су: војводе - Марко Миљанов, Марко Драгов Мартиновић, Петар Стеванов Вукотић, Илија Пламенац, Ђуро Матановић, Ђуро Перовић, Михаило Нишин Вучинић, Лазар Сочица; сердари - Раде Туров Пламенац и Перо Матановић, затим, Зарија Бакић и Зарија Протић.⁵

Друштво „Горски вијенац” је имало своју библиотеку са читаоницом, које су биле смјештене, заједно са редакцијом *Луче*, у хотелу „Локанда”. *Луча* је тада примала преко 90 наслова периодичних публикација (часописа и листова) из Европе и Америке.⁶ Периодика је давана на коришћење и хотелским гостима.

Године 1895. Учитељски збор је оформио хор од 36 чланова, који је пред публику излазио спреман.⁷ Редовно је одржавао пробе и судјеловао са Дворским оркестром, под заједничким руководством капелника Франтишека-Фрања Вимера, почев од 1895. и доцније.⁸ Пјесник Алекса Шантић је 1898. године послао цетињском Пјевачком друштву „Горски вијенац” компоновану пјесму *Пијмо вино...*;⁹ која је убрзо увјежбана и изведена пред публиком.¹⁰

⁵ Ibid, стр. 33-34.

⁶ Н. С. Мартиновић: *Народно стваралаштво у црногорским часописима*. - Гласник Етнографског музеја на Цетињу, књ. I, 1961, стр. 197-217

⁷ Луча, I/1895. св. I, стр. 64

⁸ Глас Црногорца, XXIV/1895, бр. 25, 17. VI, стр. [4].

⁹ Глас Црногорца, XXIII/1894, бр. 26, 25. VI, стр. [4].; Луча, II/1896, св. I, ср. 47-48; св. II, стр. 96.

¹⁰ П. Шоћ: *Музичка култура у Црној Гори*. - Стварање, Цетиње, 1953, бр. 1/2, стр. 63.

Чланови Друштва „Горски вијенац” и управе, према подацима часописа *Луча* за 1896. годину,¹¹ били су:

Добротвори:

1) митрополит хаџи -Сава Косановић, 2) генерал Николај Овсјани.

II Редовни:

3) митрополит Митрофан Бан, 4) начелници Института Софија Петровна Мертваго, 5) наставница Марија А. Матренинскаја, 6) Наталија А. Булегица, 7) архимандрит Михајло Церовић, 8) војвода Илија Пламенац, 9) војвода Гаврло Вукотић, 10) Нико Матановић, 11) сердар Јагош Радовић, 12) Марко Вукотић, 13) Шарл Пиге, 14) др Петар Миљанић, 15) др Лазо Томановић, 16) протођакон Филип Радичевић, 17) Јово Љепава, 18) Живко Драговић, 19) Роберт Голингер, 20) Божо Новаковић, 21) Филип Ковачевић, 22) Ђуро Поповић, 23) Бајо Гардашевић, 24) Шпиро Поповић, 25) Мило Ковачевић, 26) Мило Мартиновић, 27) Митар Мартиновић, 28) Нико Татар, 29) Јевто Петковић, 30) Шпиро Огњеновић, 31) Радоје Рогановић, 32) Мило Милетић, 33) Стево Татар, 34) Андрија Вукотић, 35) Илија Вулетић, 36) Марко Радуловић, 37) Лабуд Гојнић, 38) Павле Вуисић, 39) Милован Меденица, 40) Зеко Зорић, 41) прото Крсто Матановић, 42) ђакон Стево Пејовић, 43) Радоје Поповић, 44) Ђуро Шпадијер, 45) Перо Мартиновић, 46) Фрањо Вимер 47) Вуко Вулетић, 48) Лазар Перовић, 49) Милош Драгић, 50) Ото Бикел, 51) Саво Церовић, 52) Јован Николић, 53) Перо Поповић, 54) Шако Филиповић, 55) Илија Поповић, 56) Зеко Перишић, 57) Петар Милић, 58) Митар Дрецун, 59) Илија Вицковић, 60) Крсто Мартиновић, 61) Јово Дреч, 62) Јован Пипер, 63) Нико Виторовић, 64) Јово Герун, 65) Мићо Баровић, 66) Петар Спасић, 67) Мило В. Мартиновић, 68) Саво Радуловић, 69) Илија Хајдуковић, 70) Јово Мартиновић, 71) Филип Мартиновић, 72) Саво Јаблан, 73) Марко Томашевић, 74) Јевто Гашић, 75) Марко Газивода, 76) Андрија Радовић, 77) Рамо Мартиновић, 78) Марко Шпадијер, 79) Перо Јововић, 80) Јанко Вукотић, 81) Иво Ђуровић, 82) Машан Божовић, 83) Милутин Николић, 84) Милош Радовић, 85) Никола Митровић, 86) Нико Пејановић, 87) Ђуза Ђурашковић, 88) Лакић Лабовић, 89) Илија

¹¹ Луча, II/1896, св. I, стр. 47-48; св. 4, стр. 192; св. 5, стр. 240.

Бојовић, 90) Ананије Милачић, 91) Милутин Вучинић, 92) Радомир Вешовић, 93) Павле Пламенац, 94) Јован Бећир, 95) Стево Н. Јовићевић, 96) Ама-бег Мушовић, 97) Милош Катић.

Помажући:

98) војвода Симо Поповић, 99) Славо Ђурковић, 100) сердар Саво Пламенац, 101) др Рако Калуђеровић, 102) др Митар Радуловић, 103) поп Јован Вујановић, 104) поп Шћепо Мартиновић, 105) Лука Јововић, 106) Перо Ивановић, 107) Антоније Балдаћи, 108) Шпиро Јовановић, 109) Стеван Лукачевић, 110) Захарије Гвозденовић, 111) Божо Ђурашковић, 112) Нико Дебеља, 113) Стево Ј. Јовићевић, 114) Зеко Јовићевић, 115) Петар Шкеровић, 116) Симо Ковачевић, 117) Ђуро Шоћ, 118) Шако Шоћ, 119) Тодор Михаљевић, 120) Стево Вујановић, 121) Алекса Костић, 122) др Ђ. Петковић, 123) Јулија Петковић, 124) Марко Драговић, 125) Александар Александров, 126) Алекса Шантић, 127) Јован Дучић, 128) Вељко Радојевић, 129) Милош Марковић, 130) Васиљ Дабановић, 131) Новица Николић, 132) Ф. Циглер, 133) Мирко Мијушковић, 134) Ристо Поповић и 135) др Стево Огњеновић.

За 1896. годину Друштво се коноституисало овако:

предсједник: војвода И. Пламенац, потпредсједник: сердар Јагош Радовић, тајник: проф. Лазар Перовић, благајник: Г.И. Поповић, књижник, Саво Радуловић.

Чланови одбора:

Ђуро Поповић, Мило Мартиновић, Нико Татар и Јевто Петковић.

Учитељски збор:

Фрањо Вимер, ком. Митар Мартиновић, Мило Ковачевић, Андрија Радовић, Шпиро Огњеновић.

Књижевни одбор:

предсједник: проф. Ж. Драговић, секретар: Мило Ковачевић.

Чланови из Цетиња: Јован-Јово Љепава, Филип Ковачевић, Лазар Перовић, др Петар Миљанић, др Лазо Томановић, Радоје Рогановић, Роберт Голингер, Милош Катић, Ђуро Шпадијер. - Из унутрашњости:

Марко Драговић, др Ђ. Петковић, Јулија Петковић, Никола Митровић, Милош Марковић, Ристо В. Поповић, Новица Николић, Лука Јововић.

Из иностранства: А. И. Александров, професор Казанског универзитета, Вељко Радојевић, Алекса Шантић, Јован Дучић, Светозар Ђоровић.

Администратори „*Луче*“: Мило Милетић, Милош Драгић, Марко Томашевић и Крсто Мартиновић.

Будући да су Друштво „Горски вијенац” и Друштво Цетињске читаонице имала сличне циљеве и програмске задатке, из материјалних разлога два друштва су се интегрисала и то само у погледу финансијских средстава, а у погледу програмских дјелатности су задржала одређену самосталност, с тим што су усаглашавала програмске садржаје ради избјегавања паралелизма и поклапања културно-просвјетних активности. „Економско удружење” је обављало заједничке послове од 17. децембра 1897. године, тако да су од почетка 1898. заједно држани зборови о бесједи, које је водио координациони или тзв. „Приређивачки одбор” оба друштва, на чијем је челу био Славо Рамадановић, први секретар Министарства спољних послова Књажевине Црне Горе. Општа претпоставка је била да ће тако „уз уједињене снаге, програми бити још бољи и квалитетније припремљени”¹² Оба друштва су бирала властиту управу; заједнички су им били: благајник, књижничар, економ и савјет.

„Економски уједињена” друштва „Горски вијенац” и Цетињска читаоница су заједнички дјеловала на културно-забавном и издавачком плану све до њихове дезинтеграције 22. фебруара 1904. године.

Као што смо већ истакли, Друштво „Горски вијенац” имало је своје гласило *Лучу*, које је као „књижевни лист”, у ствари, часопис, излазила у мјесечним свескама, понекад и као двоброј, до краја 1900. године, постижући редовни ритам излажења. На заједничким годишњим скупштинама биран је уредник овог часописа проф. Лазар Т. Перовић и „Књижевни одбор” од представника једног и другог друштва. Тако је на примјер, на заједничкој годишњој скупштини 26. новембра 1900. изабран Књижевни одбор у саставу: др Лазо Томановић, др Новица Ковачевић-Граовски, Данило Гатало, Јаков-Јаша Новаковић, Мирко Мијушковић, професор и Саво Вулетић, учитељ.¹³

¹² Глас Црногорца, XXVI/1897, бр. 51, 18. XII, стр. [4].

¹³ Глас Црногорца, XXIХ/1900, бр. 48, 2. XII, стр. [4].

Умјесто *Луче*, која је угашена крајем 1900. године, појавио се почетком 1901. часопис *Књижевни лист*, који је излазио, такође, у мјесечним свескама 1901. и 1902. године, па се након двије године и он угасио. Уредништво *Књижевног листа* средином септембра 1903. обавијестило је пренумеранте и читаоце - да је крајем 1902. године на годишњој скупштини Друштва „Цетињске скупштине и Горског вијенца” било договорено да се покуша са даљим излажењем часописа, али због недостатка финансија часопис је, ипак, обустављен.

Иако је Друштво Цетињске читаонице и „Горског вијенца” потресала криза, крајем 1903. и почетком 1904. године због међусобних односа, било је неких активности у мањим размјерама. Тако је, примјера ради да наведемо, средином децембра 1903. приредило комомо-ратију поводом смрти прерано преминулог Уроша Тројановића, пјесника из Роса, аутора далеко познате „*Бокешке ноћи*”. На комомо-ративном скупу говорио је о његовом животу и пјесништву Милош Шаулић.¹⁴

Ускоро је, као што смо казали, 22. фебруара 1904. дошло до дезинтеграције два друштва. Томе је допринио раскол између неких чланова Управе, али круцијални разлог је, ипак, био у томе што је Друштво „Горски вијенац” све више падало у немилост владајућег режима; оптуживано је као асоцијација која привлачи и окупља разне противнике режима црногорског суверена Николе Првог. Рад Друштва је „инкриминисан” највише путем ускраћивања финансијских средстава, па је безмало двије године послје гашења *Књижевног листа*, у почетку 1904. године престало са радом Друштво „Горски вијенац”. Његову имовину наслиједило је Друштво „Цетињске читаонице”. Три године касније биће обновљено под новим именом као Пјевачко друштво „Његош”, са нешто другачијим садржајима своје дјелатности.

¹⁴Уп.: др Душан Ј. Мартиновић, *Цетињска читаоница (1868-1915; 1928-1940) - Градска библиотека и читаоница „Његош” (1945-1998)*, Цетиње, 1998, стр. 147.

2.

ЗАНАТЛИЈСКО-ПЈЕВАЧКО И ТАМБУРАШКО ДРУШТВО (1904-1907)

Настојањем једне групе млађих људи, школованих поглавито у иностранству, основан је Фонд за потпомагање домаћег занатлијског и трговинског подмлатка,¹⁵ са циљем да развија и унапређује ове значајне привредне дјелатности дуго запостављане (нарочито занатство) у старој Црној Гори. Наредне године - у мају 1903, Фонд је прерастао у Друштво за потпомагање заната и трговине. Тада је конституисана та корисна радничка корпорација са задатком да помаже и развија занате, трговину и уопште да унапређује „привредне радности у земљи”.¹⁶ На оснивачкој скупштини усвојена су Правила Друштва,¹⁷ која су предвиђала отварање занатлијско-трговачких школа, слање сиромашних ученика „на страну” што ће рећи на школовање у иностранство, могућност додјелјивања кредита у циљу остварења радности и радњи, како би временом сви занати и трговина из власништва странаца прешли у руке црногорских поданика. Ради стипендирања подмлатка, Друштво је на разне начине прикупљало материјална средства,¹⁸ давало забаве и игранке, сакупљало добровољне прилоге од грађана. Да би се читава ова активност операционализовала, у марту 1904. године основано је Занатлијско пјевачко и тамбурашко друштво, којему је стављено у задатак „да припрема пјевање српских и словенских народних и умјетничких пјесама”, да се чланови уче свирању на тамбурама, да приређује концерте, забаве и сијела у корист сиромашних занатлија и њихових породица у случају незапослености, болести или смрти, дакако, и у осталим кризним ситуацијама. Ово Друштво је основано иницијативом ваљаног цетињског занатлије **Драгомира Стошића**, који је биран и за првог његовог предсједника. Благајник Друштва је био Перо М. Калуђеровић, а прве одборнике су чинили:

¹⁵ Извјештај о раду и имовном стању Друштва за потпомагање заната и трговине у Црној Гори од 1902. до 1912. године. Цетиње, 1912, стр. 3.

¹⁶ Правила Друштва за потпомагање заната и трговине у Црној Гори - Дубровник, 1904, стр. 3.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Др Душан Ј. Мартиновић: *Развој занатлијства на Цетињу*. - Историјски записи, XXX(L)/1977, књ. XXXIV, св. 3/4, стр. 760.

Стеван Перовић, Илија Ивковић, Андрија Абрамовић, Михаило Николић, Спасо Михаиловић, Васо Милићевић и Јово Баровић.¹⁹

Друштво је успјешно радило годину и по дана, а онда је претворено у Цетињско радничко друштво.

О активности Занатлијског пјевачког и тамбурашког друштва постоји прегршт података у оновременој штампи. У првој години свога рада Друштво је приредило четрнаест забава и излета. У Друштву се учило нотно црквено пјевање. Почетком 1905. године његови чланови су знали преко 60 умјетничких извођачких дјела „да нотално тамбурају или пјевају”.

Нова Управа је изабрана 13/25. априла 1905. у саставу: Душан Греговић, предсједник, Урош Марић, потпредсједник; Марко Томовић, секретар, Стеван Перовић, благајник, и одборници: Петар Спасић, Спасоје Пилетић, Димитрије Беговић, Мићо Баровић, Смаил Ђурбузовић и Васо Радовановић.²⁰ Били су то махом интелектуалци (дипломате, фармацеути, правници), чиновници и угледници из занатлијско-трговачког осталежа.

Душан Ј. Греговић (Петровац/М, 1875 - 1923) припада реду истакнутих црногорских дипломата и државника. Син је Јова Греговића, који се у Цариграду оженио Гркињом, што је њиховом јединцу омогућило школовање у граду на Босфору. Тамо је Душан Греговић завршио француски лицеј и наставио студије на правном факултету, добивши турску стипендију на захтјев црногорске владе. Иако није завршио започети факултет, од 1905. године обављао је дужност првог секретара Министарства спољних послова Књажевине Црне Горе, да би га затим, као интелигентна човјека са знањем турског и грчког језика, црногорски суверен Никола Први акредитовао за црногорског конзула у Скадру и на тој дужности се налазио од 30. IX 1905. до 18. V 1907. Потом је био црногорски отправник послова у Цариграду од јула 1907. до 1. фебруара 1910. године. По други пут је конзул у Скадру од 1. фебруара 1910. до 10. августа 1911, када је постао министар иностраних послова Краљевине Црне Горе (до 6. јуна 1912). Указом црногорског краља од 11. јуна 1912. Греговић је наименован за маршала Двора. Након првог свјетског рата Душан Греговић је наставио

¹⁹ Глас Црногорца, XXIII/1904, бр. 21, 22. V, стр.[4].; Правила Занатлијског друштва... стр. 8.

²⁰ Глас Црногорца, XXXIV/1905, бр. 13, 2. IV, стр. [3].

дипломатску каријеру у Краљевини СХС. Био је генерални конзул у Цариграду до 11. марта 1922, када је пензионисан. Умро је 19. јуна 1923. - у 48. години старости.²¹

Друштво занатлија и трговаца је 22. маја / 3. априла 1905. године одржало у „Зетском дому” забаву са игранком „у корист успостављања друштвене читаонице”, што ће рећи да се латило посла да створи властиту књижницу са читаоницом. Поред свирања тамбураша, који су „за кратко вријеме лијеп успјех постигли”, Друштво је имало и позоришну секцију која је средином маја те године давала позоришни комад „*Бакон Авакум*”, који су, како биљеже званичне ондашње новине, „друштвени дилетанти одиграли са попутним разумијевањем на опште задовољство публике, која их је бурним аплаудирањем” наградила. Међу дилетантима су се, према оцјени новинског извјештача, посебно истицали г-ђа Катинска (касније позната глумица) и Вучић Божовић.²²

Друштвени хор је био састављен из дванаест бољих пјевача домицилних занталија и млађих чланова. „У тишини склопљен под хороводством г. капелника Вимера” за релативно кратко вријеме савладао је нотално црквено пјевање. Хор је „први пут пјевао у манастирској цркви на Цвијети, 15. о. мј. (тј. априла - Д.М.), а пјеваће и на ускршњим празницима. По пјевању који се при св. богослужењу на Цвијети чуло слободно се може закључити, да су и пјевачи и њихов вриједни хоровађа уложили сву вољу и мар за гајење складног црквеног пјенија, послје чега ће отпочети учити и усавршавати се и умјетничким свјетовним пјесмама²³ - закључује наш хроничар, и додаје подстицајно:

„Уложена добра воља и истрајност у учењу код овога хора до данас - нека би била гаранција за сталност његову, а опште признање и пажња неће изостати”.²⁴

Упркос почетним успјесима, друштво цетињских тамбураша као хуманитарна и патриотска асоцијација била је кратког вијека. Друштво је на ванредној скупштини од 27. маја једногласно ријешило да се трансформише у Цетињско радничко друштво.

²¹ Уп.: Душан Ј. Мартиновић, *Прилози биографики заслужних Пашићровића*. - У: Научни скуп Пашићровићи. (Историја, култура, природа). Зборник радова, Петровац на мору - Свети Стефан, 2001, стр. 178-1891; др Мирослав В. Лукетић: *Поменик Пашићровића I*, Петровац, 2000, стр. 125-127.

²² Глас Црногорца, XXXIV/1905, бр. 21, 28. V, [4].

²³ Глас Црногорца, XXXVI/1907, бр. 19, 20. IV, стр. [4].

²⁴ Ibid.

3.

ЦЕТИЊСКО РАДНИЧКО ДРУШТВО И ЊЕГОВА
КУЛТУРНО-ПРОСВЈЕТНА ДЈЕЛАТНОСТ (1907-1914)

Цетињско радничко друштво основано је, као што је истакнуто, 27. маја 1907. на ванредној скупштини Занатлијског пјевачког и тамбурашког друштва које је, заправо, продужило рад под овим именом. Правила Друштва је верификовала Обласна управа крајем августа 1907. године, послје чега је ускоро - 14. октобра, Друштво одржало годишњу скупштину на којој је изабрало и своју прву управу. Појава Цетињског радничког друштва је услиједила само непуних шест година од оснивања друштва са истовјетним именом у Београду. Новоконституисано друштво је имало пет одјељака: опште с благајном, пјевачко, тамбурашко, дилетанско-позоришно и читаоничко са књижном.²⁵

Као што се из Правила Цетињског радничког друштва види, његов основни задатак био је да стоври „радним људима на Цетињу културнији и бољи живот”. Током његовог каснијег програмског дјеловања запажа се тенденција која је дошла до израза и на једној скупштини овог Друштва да се оно залаже за боље и солидарније радне и животне услове свог чланства, што лијепо илуструје примјер из међуратног раздобља.

Када су новембра 1927. године 24 радника из три кројачке радње напустили посао тражећи боље наднице, Радничко друштво је материјално помагало штрајкаче и послје шест дана кројачки мајстори - власници поменутих радњи, пристали су на све услове које су им штрајкачи поставили. Радничко друштво је за тих осам дана дало четири позоришне представе од чијих прихода су издржаване породице радника-штрајкача.²⁶

Крајем 1907. и почетком 1908. године (31. XII 1907/12. I 1908) изабрана је Управа ове радничке и културно-просвјетне асоцијације, коју су чинили: *Алекса В. Мартиновић* - предсједник, генерални секретар Министарства иностраних дјела Књажевине Црне Горе; *Јово Лазовић* - потпредсједник, *Петар Ј. Почек*, типограф - тајник (секретар), *Марко Хајдуковић* - благајник, и одборници: *Нешо Голубовић*, *Мило Иванишевић*, *Антон Дебеус*, *Ђон Ђокола*, *Илија Тановић*, *Јован*

²⁵ Глас Црногорца, XXXVI/1907, бр. 46, 20. X, стр. [3].

²⁶ Јагош Јовановић: оп цит., стр. 427.

Поповић. Били су то, заправо, угледнији занатлије - представници разних струка.²⁷

Алекса Вуков Мартиновић (Бајице, Цетиње, 1877-1941), учио је у Цетињској гимназији, а завршио царски лицеј Галата сарај у Цариграду. Ступио је у државну службу 15. новембра 1900, као писар у Министарство иностраних дјела Књажевине Црне Горе, да би идуће, 1901, био постављен за генералног секретара овог министарства. Владао је знањем неколико страних језика, нарочито турским и француским. У вријеме политичких поларизација у Црној Гори, средином прве деценије XX вијека, определијелио се за народну странку („клубаше“) и пошто се замјерио кабинету др Лазара Томановића због писања у француској штампи о насилном рушењу Штампарије „*Народне мисли*“ у Никшићу (1907), „стављен је под суд“ да би након 10 мјесеци био ослобођен оптужнице као невин. Послије тога је убрзо пошао у Цариград, гдје се у почетку бавио новинарством, касније три године радио у Руској банци и био од велике помоћи црногорским печалбарима, нарочито као добровољцима - повратницима за вријеме балканских ратова (1912-1913). И сам се вратио у завичај и био распоређен на дужност секретара Црвеног крста на Ријечи Црнојевића. Послије завршетка Првог балканског рата послат је поново у Цариград да прати преговоре о миру са Турском. Тада је шаржиран да прода дворац Емиргијан, који је султан даровао књазу Николи. Пошто је Црногорска војска била принуђена од великих сила да напусти Скадар 1913, Алекса В. Мартиновић је одређен за црногорског конзула у граду на Бојани. Ту је 1915. године сачекао поновни улазак Црногорске војске под командом Радомира Вешовића. Сазонов, руски министар спољних послова, тражио је да га Црногорска влада опозове и он је убрзо напустио Скадар, пошто је војвода Божо Петровић преузео дужност гувернера ове области. Послије аустро-угарске окупације Цетиња и Црне Горе, 1916. године је конфиниран у Вајтхофен на ријечи Таји. Послије завршетка Првог свјетског рата, вратио се у Црну Гору. Учествовао је на засиједању Велике народне скупштине у Подгорици и био један од ријетких посланика који је заступао становиште да уједињење буде изведено равноправно, а никако безусловно. Након присаједињења Црне Горе Србији и стварања Краљевине СХС, био је поново годину дана у Скадру у својству делегата за исхрану и вршио

²⁷ Глас Црногорца, XXXVI/1907, бр. 3, 13. I, стр [4].

дужност конзула. Почетком 1920. премјештен је у Повјереништво Краљевске Владе на Цетињу. Годину касније, постављен је за генералног конзула у Паризу и као такав пензионисан.²⁸ По повратку на Цетиње бавио се банкарским пословима; реорганизовао је Трговачку банку и основао Друштво „Грађевинар Д.Д.” и био предсједник њихових управних одбора... Уз то, био је и предсједник Друштва „Свети Владимир”, допринио његовој реорганизацији и формирању читалонице... Бавио се новинарством (сарађивао је у руским и француским новинама); неко вријеме био је одговорни уредник *Гласа Црногорца* (бр. 9/1906- бр. 3/1907). Писао је пјесме и бавио се преводилаштвом (превео је више пјесама краља Николе на француски језик).

Позоришна секција Цетињског радничког друштва имала је око 30 мушких и женских чланова, свога драматурга, редитеља и сценографа. Од априла 1908. године Радничко друштво је добило искусног редитеља Петровића и његову супругу, што је било значајно кадровско побољшање Позоришне секције.

Године 1908. предсједник је био **Марко Газивода**, док су наредне, 1909. године управу чинили *Јован Хајдуковић* - предсједник, **Перо Шоћ** - потпредсједник, **Душан Милић**-секретар, **Јоко Иванишевић**-благајник, **Блажо Маркуш**-економ и одборници. **Васо Вујић**, **Васо Радвановић**, **Петар Дрецун**, **Ђорђеје Мартиновић** и **Ристо Тановић**, а умјесто ранијих савјетодавних чланова др **Стева Огњеновића** и **Јована Хајдуковића** изабрани су **Љубомир Бакић** и **Милутин Татар**.²⁹

Јован Хајдуковић (Црмница, 1876 - Загреб, 1919) завршио је Основну школу у Брчелима, гимназију у Београду, а Правни факултет у Загребу. По завршетку студија вратио се у Црну Гору, гдје је обављао разне функције у државном административном и управном апарату. Једно вријеме је био начелник Министарства финансија Књажевине Црне Горе. У Црној Гори се залагао за многе напредне идеје које је прихватио као средњошколац и студент у Београду и Загребу. Радио је на формирању радничке организације и био један од главних актера и руководилаца радничког покрета на Цетињу. Бавио се и проблемима културе; преводио је и објављивао напредне фељтоне у црногорској

²⁸ Уп.: Jules Meulemans, *M. Alexandre V. Martinovitch. Ancien secrétaire général, di ministér des affaires étrangères de Montenegro. Le Moniteur des consulats et du commerce international, Paris, jeudu 18 juillet 1907. str. [1]-2. Са фотографијом.*

²⁹ *Глас Црногорца*, XXXVIII/1909, бр. 6, 31. I, [3].

штампи. За вријеме Првог свјетског рата и окупације Црне Горе (1916-1918) живио је у Бару, бавећи се адвокатуром.³⁰

Цетињско радничко друштво је под предсједништвом Јована Хајдуковића 1909. године имало сем Позоришне секције, која је те године давала више представа („*Мадам монџодем*”, „*Граничаре*” и др.), и пјевачку и тамбурашку секцију с оркестром којим је руководио музичар *Алекса Ивановић* (Цетиње, 1888 - Подгорица, 1940), касније хоровађа Првог црквеног пјевачког друштва „*Његош*” на Цетињу, па, потом, Пјевачког друштва „*Бранко*” у Подгорици.

Дилетантски позоришни одсјек Цетињског радничког друштва почетком маја 1909. извео је у „Зетском дому” представу „*Ђуго*” - позоришни комад из српског народног живота, од Веселиновића и Брзака. Новински извјестилац каже:

„Комад је добро одигран, па смо стекли увјерње, да ће поменуто друштво, трудом који улаже, кроз кратко вријеме, моћи потпуно замијенити остале путујуће позоришне дружине, које су нас у ту сврху и ако ређе, посјећивале и да ћемо тим имати на Цетињу наше стално позориште. Публика се добро одазива представама, те ће се друштво и материјално помоћи.”³¹

Оновремена позоришна критика, која је пратила и музичка догађања у престоници црногорској, истицала је да је тамбурашки оркестар „*Балкан*” из Загреба,³² који је презентирао богати и разноврсни програм, па је на цетињску публику оставио савршено повољан утисак приликом гостовања 12. фебруара 1909. године. Тамбураши Цетињског радничког друштва су 8/20. фебруара приредили „на покладе, забавно вече с игранком, које је протекло у најбољем расположењу и уз примјеран рад, и трајало до послјепоноћи. (...) Тамбураши су врло добро извели мноштво српских кола и страних игара.”³³

На Госпођиндан 8/21. IX 1909. дилетантско позоришно одјељење Цетињског радничког друштва приредило је у „Зетском дому” представе једночинку „*Развод*” А. Енеса и комедију „*Лажа и њаралажа*” Јована

³⁰ Уп.: др Душан Ј. Мартиновић, *Цетињска читаоница (1868-1915; 1928-1940) - Градска библиотека „Његош” (1945-1998)*, стр. 246.

³¹ *Глас Црногорца*, XXXVIII/1909, бр. 20, 2. IV, стр. [3]

³² *Глас Црногорца*, XXXVIII/1909, бр. 6, 31. I, стр. [3].; Перо Шоћ: оп цир., стр. 758-759.

³³ *Глас Црногорца*, XXXVIII/1909, бр. 8, 14. II, стр. [4].

Стерије-Поповића. На почетку извођења ових представа, између чинова и појава, Тамбурашки збор овог друштва наступио је „с новим одабраним програмом а под управом свог зборовође, г. Алексе Ивановића”.³⁴

Увјежбани тамбурашки оркестар, редовно је 1910. године оркестрирао испред цетињског Двора,³⁵ веома је успјешно учествовао у јубиларним свечаностима те године када је књаз Никола крунисан краљевским достојанством. Тамбурашки оркестар је за ту свечану прилику штампао програм за август 1910, који поред мноштва народних кола и игара садржи и 33 чисто „умјетничка комада”. Тамбурашка секција са својим оркестром успјешно је изводила програме све до 1914. године.³⁶

Када се говори о Цетињском радничком друштву и његовој седмогодишњој културно-просвјетној активности, треба подсјетити на ријечи проф. др Вида Латковића, који је изрекао о њему ову оцјену - да је оно „без сваке сумње, најздравија, најактивнија и једна од најважнијих културно-просвјетних заједница у предратној Југославији”, која је управо „превазишла бројем и вриједношћу све дотадашње дилетантске групе у Црној Гори.”³⁷

Друштво је 20. октобра 1909. издвојило своје Дилетантско одјељење и претворило га у Народно позориште Цетињског радничког друштва, које је фунгирао до маја јубиларне 1910. године. Тада је у сусрет предстојећем јубилеју - проглашењу књаза Николе I за Краља и Књажевине Црне Горе Краљевином, Народно позориште Цетињског радничког друштва укинута, а основано Књажевско црногорско народно позориште које ће послѣје крунисања Николе I за краља и проглашења Црне Горе за краљевину, бити преименовано у Краљевско црногорско народно позориште.

Новим Правилима радничког друштва, донесеним крајем јуна 1910. истакнуто је да оно има циљ „умно усавршавање и материјално

³⁴ На септембарској приредби 1909. приложили су чланови Друштва Друштвеној каси 50 перпера умјесто вијенца на одар свога друга и члана пок. Јова Баровића, на чему је управа захвалила прилагачима „који истискују туђински обичај полагања трошних вијенца” (Глас Црногорца, XXXVIII/1909, бр. 38, 5. IX, стр. (4).

³⁵ Глас Црногорца, XXXIV/1910, бр. 34, 7. VIII, стр. [3].

³⁶ Нико С. Мартиновић: *Цетињско радничко друштво*. - У: Музичка енциклопедија, I, Загреб, MCMLVIII, стр. 250. Потпис: Н. Мић.

³⁷ Алманах Јужњак, Цетиње, 1916, стр. 110.

потпомагање својих чланова”. Хор и оркестар требало је да служе развијању слоге и љубави међу чланством”. Његовањем разних видова умјетности и подизањем културног нивоа радника успјешније су се могле „развијати људске врлине”. То је управо било позориште које је омогућавало да се с успјехом могу обављати свакодневне обавезе према незапосленим и здравствено угроженим члановима.³⁸ Друштво је почетком 1912. године држало годишњу скупштину и изабрало нову управу: за предсједника - *Ристиа Појовића*, за потпредсједника - Јована Д. Мартиновића, за секретара - П. Ж. Лазаревића, за благајника - Вида Н. Мартиновића, и за одборнике: Риста Андрића, Мића Баровића, Марка Л. Иванишевића, Мила Милетића и Петра Касома.³⁹ На овој годишњој скупштини вођена је расправа да се обнови друштвена читаоница, па је грађанству упућен апел за помоћ у књигама и новцу. Након оснивања сталног професионалног позоришног ансамбла на Цетињу, активност Цетињског друштва слаби и ограничава се искључиво на музичке програме. Друштво је егзистирало до 1914. године, а онда је с појавом Првог свјетског рата замрла његова активност.

Послије Првог свјетског рата, Друштво је поново организовано у марту 1919. године, с тим што се у априлу 1920. претворило у Секцију Социјалистичке радничке партије (комуниста)⁴⁰

Ристо Поповић (Цетиње, 1871 - Беч, 1924), након завршетка Основне школе и Гимназије на Цетињу, студирао је права у Београду и завршио их 1894. године. Неко вријеме је био секретар др Валтазара Богишића као министра правде Књажевине Црне Горе, затим судија Окружног суда на Цетињу, предсједник Окружног осуда у Бару, па судија Великог суда на Цетињу. Као посланик Народне скупштине припадао је опозиционом блоку. Године 1913-1915. министар је финансија у Влади Краљевине Црне Горе. За вријеме окупације 1916-1918. био је интерниран у концентрационе логоре Мађарске и Аустрије. Иза Првог свјетског рата бавио се приватном адвокатуром, 1923. године биран је за посланика као присташа Црногорске странке за изборни Срез цетињски и послије тога до покрај живота боравио у Београду.

³⁸ Ђ. Д. Пејовић: *Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852-1916*. Цетиње, 1971, стр. 311.

³⁹ Глас Црногорца, XL1/1912, бр. 8, 25. II, стр. [3].

⁴⁰ Н. С. Мартиновић: *Цетињско радничко друштво*. - У: *Музичка енциклопедија*, I, Zagreb, MCMLVIII, стр. 250. Потпис: Н. Мић.

Када се ради о Друштву за потпомагање заната и трговине у Црну Гори није на одмет, подсјетити на врло интересантну његову ДИПЛОМУ, коју је оно установило и свечано уручивало својем чланству. Ради се о репродукцији слике ликовног умјетника Михаила - Мила С. Врбице (Његуши, 1871 - Београд, 1937). Композиција овог сликара је врло оригинална и са доста симболике која својим елементима асоцира на црногорске ратничке особености и занатске предрасуде... Диплома је у ствари ликовна композиција у четири дијела, који симболично дочаравају циљеве Друштва. Горњим дијелом слике доминирају неколико цефердарима наоружаних људи који напрегнутом пажњом очекују у суром кршу непријатељски напад - што симболизује на умјетнички начин слобдарску Стару Црну Гору и њено херојско доба, када је Црногорац мислио преваходно на одбрану земље - На доњој страни слике је лик средњевјековног Црногорца који је прислонио свој цефердар уз дрво обавијено виномом лозом у хладу дрвета као самоуки мајстор теше глијетом камен, да од њега начини дио колоне, што нам представља „прелазно стање у Црној Гори, доба када Црногорац може дахнути душом на лорововијем вијенцима своје победе над непријатељем, који га је тако дуго узнемиравао, па вјерујући да занатом неће оскрнавати своје херојство, код њега се такорећи спонтано јавља љубав к занату, односно к привредној радионости уопште и ради марљиво, ради онако како умије, а до њега прислоњена пушка значи да ће он у својој датој прилици потурати алат којим ради и дохватити се пушке, да Бог да, до краја оствари своје националне идеале.”⁴¹

Средњи, главни дио слике представља радионицу модерног занатства Црногораца, и то ковачког, најдуже игнорисаног у Црној Гори. Ковач ту за свог шегрта објеручке и свесрдно прима „једно убаво Црногорче”, које му мајка, млада и згодна Црногорка, приводи занату... Ово је уједно и симбол новог доба, којим се иде, доба које ће настати онда када буде Црна Гора остварила своје националне идеале - када буде прионула да радом оствари културни препород своје земље. Над овим дијелом слике види се у орнаменту уплетен портрет заштитника Друштва - принца Петра, трећег сина црногорског Књаза и Господара.

На лијевој страни Дипломе насликана је вила, која са једног клифа на морској обали издигнута пружа вијенац ка дугуљастом и

⁴¹ Саво П. Вулетих: *(Диплома Друштво за потпомагање заната и трговине у Црној Гори)*. -Глас Црногорца, XXXIV/1905, бр. 18, 7. V, стр. [3]. Потпис: Хаверриус.

вијугавом пољу, које се над портретом покровитеља - књаза Петра, извило у виду пантљике, а одређено је за исписивање имена оног којему се диплома даје, што значи да вила пружа вијенац онима који се залажу за напредак заната и трговине у Црној Гори, дакако, и за њен културни преображај. Другом руком вила показује на пучину гдје се далеко у перспективи види пловећа лађа, чиме се симболично указује на долазеће вријеме у будућности, када ће црногорски занатско-трговачки и индустријски производи циркулисати у свијету, када ће се црногорска трговина прославити као што је црногорско оружје у прошлости.

При дну слике стоји позната изрека мудрог црногорског суверена Николе I Петровића Његоша.

**„ДА СУ МИ ЦРНОГОРЦИ РАДНИ КАО ШТО СУ ЈУНАЦИ,
БИЛИ БИ БОГАТИ!**

Тако је, дакле, маштовито и оригинално наш умјетник „протумачио све што се хтјело” и што треба учинити за просперитет Црне Горе, компоњујући све сликарске елементе у једну хармоничну цјелину.

4.

ПРВО ЦРКВЕНО ПЈЕВАЧКО ДРУШТВО „ЊЕГОШ” НА ЦЕТИЊУ (1907-1915)

Почетком 90-тих година XIX стољећа долази до видног културног препорода у Црној Гори и у новоослобођеним крајевима послје ослободилачких црногорских ратова 1876-1878. године и одлука Берлинског конгреса (1878). Цетињска читаоница, основана 4/16. фебруара 1868, била је ометена поменутиим ослободилачким ратовима, али по њиховом окончању ускоро је обновљена, поставши матица самосталног културно-просвјетног дјеловања у престоници - Цетињу, и на читавом простору Црне Горе. Била је главни организатор отварања читаоница по градовима и селима, с тим што је посебно ангажована, и у свом ангажману истрајала, на изградњи „Зетског дома” (1884-1896), набавци сопствене штампарије (1884), оснивању Народног музеја (1890), Позоришта (1893), обнављању Државне библиотеке (1893) и формирању Пјевачког друштва „Његош” (1907).

Сем ових веома амбициозних планова, успјешно реализованих за врло кратко вријеме, Цетињска читаоница је као матична, извршила низ дјелотворних утицаја и неопходних припремних радњи за оснивање

и конституисање више, по сопственим матрицама, сродних или истовјетних установа културно-просвјетног карактера и значај по варошима, новоослобођеним градовима и селима црногорским. Оснивачи читаоница и чланови њихових управа били су главари, најауторитатније личности и најистакнутији културни радници, који су се, без обзира на малобројност чланства, врло активно залагали за стварање мреже читаоница по селима и варошима, ширећи преко њих културно-просвјетне програме, напредне и демократске идеје.

За разлику од Цетињске читаонице која је успијевала да организационо одржи у свом саставу више секција (позоришну, музику, и др.), па се није осјећала потреба за оснивањем посебних друштава ван њеног оквира, јер, уосталом, њихов солидни смјештај у, за у оно вријеме монументалном здању какво је био „Зетски дом”, допринио је да се одрже у овој матичној институцији све до 1907. године. У другим срединама црногорским дошло је до осамостаљавања појединих културних асоцијација, као што су, на примјер, пјевачка друштва. Заправо, у новоослобођеним градским агломерацијама читаонице нијесу могле задовољити растуће потребе, па су се, стога, поједине њихове секције осамостаљивале и прерастале у посебна друштва са ужим и ширим специјалистичким програмима. Најприје су се одцијепили *хорови*, који постају нов тип културно-просвјетних асоцијација под именом - пјевачка друштва. Прва таква дружина у црногорској држави изњедрила је из Подгоричке читаонице 1892. године - у мјесту, дакле, гдје су утицаји оријенталне културе били врло присутни и, с тим у вези, смисао и даровитост за пјесму као саставни дио живота. Ово црногорско друштво добило је име „Бранко”. Затим је, у крилу Никшићке читаонице, постало Пејвачко друштво „Захумље” (1898), а из Барске читаонице изњедрило је „Братимство” (1910). Из Улцињске читаонице почетком 1899. године издвојило се „Оцињско пјевачко друштво”, док је у Даниловграду основано Пјевачко друштво „Јединство” 1908. године, које је 1914. имало и властиту читаоницу.

Иако пјевачка друштва нијесу имала позоришне секције, повремено су приређивали и позоришне представе. Сва су она, нека мање - нека више, својом укупном културно-просвјетном дјелатношћу доприносила развијању културног нивоа становништва, његовог умјетничког укуса и национално-патриотске свијести. Била су, дакле, важан национални и културни чинилац. Умјетнички програми које су приређивали нијесу били ни ријетки, ни рђави. У раду пјевачких дру-

штава, по природи ствари, доминирале су пјесме, каткад врло пристојне умјетничке вриједности, које су хорски или појединачно пјевали чланови постојећих друштава, или су рецитовали и свирали што сазнајемо из оновремене штампе.

На први поглед може да зачуди како се десило да на Цетињу, пријестоном граду црногорском, са развијеном друштвеном инфраструктуром, школском, административно-управном и политичко-дипломатском средишту Књажевине Црне Горе, све до 1907. године није било самосталног, посебно издвојеног културно-умјетничког друштва?

Разлог је, несумњиво, у ономе што је претходно истакнуто о Цетињској читаоници, у чијем су оквиру успјешно са мање или више резултата, функционисале поједине секције, међу којима и Пјевачко друштво још 1871, 1881-1889. године, па, затим, Друштво „Горски вијенац” у десетогодишњем интервалу с краја XIX и почетком XX вијека (1894-1904) и након овога Занатлијско-пјевачко и тамбурашко друштво (1904-1907). Самим тим, Пјевачко друштво „Његош” фактички датира од 1871. године - оно представља континуитет поменутих друштава која чине његове претече и оно их баштини и одржава 130-годишњу традицију.

О Цвијетима 1907. године, у ужем кругу цетињске омладине, образован је пјевачки хор под управом Франтишека Вимера, капелника Војне музике.

„Прво цетињско црквено пјевачко друштво” основано је иницијативом групе грађана, и то: Франтишека Вимера, капелника Војне музике, Лазара Бркића, професора Цетињске гимназије, Душана Милића, писара Великог суда, Јована Сечујског, банкарског чиновника и Божа Чакића, занатлије. Ево како је хроничар 1932. године, разумије се, по сјећању оснивача са дозом „заборава” (Друштво је име „Његош” добило тек почетком 1909. године!), забиљежио „конституисање” Пјевачког друштва 1907. године.

„Послије подне у гостионици г. Прошека, Чеха, сједјели су за једним столом г. г. Фрањо Вимер, капелник војне музике, Јован Сечујски, чиновник нар. штедионице, Божа Чакић, Лазар Бркић, и проф. Душан Милић и мало помало тако сједећи запјевају.

Па ће Вимер:

’Ха, ево, квинтет, хајде да оснујемо друштво!’ - на што сви сложено пристадоше.

Сјутрадан почеше са купљењем чланова и дадоше назив друштву 'Његош'. Њихов почетни рад био је деликатан и тежак, па је најзад, ипак, кроз дуго препрека и перипетија уродио плодом.

Мијењале су се управе за управом, а друштво је разгранало своју активност, тако да данас броји око 82 члана.⁴²

„Повучено, у затишју, чланови овога хора су марљиво радили, вјежбали се и изучавали црквено пјевање и о Ускрсу се јавили на литургији својим црквеним појањем”.⁴³

Охрабрен почетним успјесима, пјевачки хор је све до Мале Госпође појао на литургијама, кад је претворен у Прво цетињско црквено пјевачко друштво. Било је то, дакле, 21. септембра (или 8. септембра по старом календару). Првих година ово друштво је егзистирало без ичије помоћи са стране, издржавајући се искључиво од чланских улога и тако се постепено развијало и напредовало.

Управа Друштва, пјевачи и њихов хоровађа, настојали су свим силама да се одрже и да, пошто-пото, у пријестоници црногорској попуне осјетну празнину. Цијенећи потребитост за једним оваквим друштвом на Цетињу, прва им је притекла у помоћ Цетињска конси-сторија одредивши им годишњу субвенцију. Преко штампе је преко-ријевано цетињско грађанство за одређену пасивност према овом друштву, па је у више наврата апеловано на материјалу и моралну помоћ како се оно не би угасило на самом зачетку. Уредник *Цетињског вјесника* је оптимистички истицао да је Прво цетињско пјевачко друштво:

„заслужило што обилнију потпору како од стране Општине, тако и од грађанства и ми се надамо - каже он, да се неће дозволити да због нашег немара угине. Брза помоћ - двострука је помоћ” - упозоравао је поменути уредник у личности професора Божа Новаковића.⁴⁴

У вези са настанком Првог цетињског црквеног пјевачког друштва, 21. септембра 1907, занимљива је једна биљешка полузваничних црногорских новина у којој се потврђује горњи навод да то „није нова установа, која треба тек да отпочне свој рад”, већ је оно створено од чланова хора који је и до сада са великим успјехом појао у Манастир-

⁴²Цетињски лист, I/1976, бр. 17.25.XI, стр 12 (цитат преузет из Цетињског одјека, од 11. септембра 1932.)

⁴³Божо Новаковић: *Наше пјевачко друштво*. - Цетињски вјесник, I/1908, бр. 11, 2. VIII, стр. [4]. Потпис: У(тј. уредник)

⁴⁴Ibid: Глас Црногорца, XXXVII/1908, бр. 3, 19, I, стр. [3].

ској цркви”. Друштво је имало и своју драмску секцију, па је повремено припремало и за грађанство давало поједине комаде.⁴⁵

Прву управу чинила су ова лица: *Лазар Бркић* - председник, Божо Чакић - потпредседник, Душан Милић - секретар, Јован Сечујски - благајник.⁴⁶ Друштво је од конституисања имало „Правила” која су благовремено надлежне власти одобриле и која су предвиђала организационо устројство, правила понашања и дјелатност чланова.

Године 1908/09. Црквено пјевачко друштво имало је своје просторије у кући Иване Никичине.⁴⁷

Иако је према друштвеним „Правилима” било уобичајено да се скупштине сазивају најмање једанпут годишње и тада се бирала нова управа, судећи по подацима које располажемо, године 1908. биле су двије, јер сријећемо два председника!? Прво јануара 1908. помиње се као председник *Филиј Сит. Врчевић* (Котор, 1882-Улцињ, 1913),⁴⁸ а затим од средине марта исте године - Душан Милић.

Према подацима *Цетињског вјесника* од 19. јула 1908, тих дана је одржана ванредна скупштина пошто је претходно, претпостављамо, бивши председник Ф. Врчевић из здравствених разлога, због болешљивости од јевтике (сушице), поднио неопозиву оставку. У нову управу су изабрани: председник - *Душан Милић*, потпредседник - Васо Радовановић, секретар - Милан Ст. Врчевић и благајник - Ристо Андрић.⁴⁹

Прво цетињско црквено пјевачко друштво почетком 1909. године промијенило је своје званично име. На годишњој скупштини одржаној 14. јануара 1909. одлучило је да носи име великог црногорског пјесника и филозофа Петра II Петровића-Његоша. Ново официјално име овог друштва отада је било: Прво пјевачко друштво „Његош” - Цетиње. Тада је изабрана и нова управа у саставу: *Перо Вучковић* - председник, Косто Лучић - потпредседник, Милан Ст. Врчевић - секретар, Ђуро

⁴⁵ Глас Црногорца, XXXVI/1907, бр. 42, 22. IX, стр. [3].

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Цетињски вјесник, II/1909, бр. 3,10, I, стр. [2].

⁴⁸ Глас Црногорца, XXXVII/1908, бр. 3, 19. I, стр. [3].

⁴⁹ Цетињски вјесник, I/1908, бр. 7, 19. VII, стр. [4].⁴⁵ Глас Црногорца, XXXVI/1907, бр. 42, 22. IX, стр. [3].

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Цетињски вјесник, II/1909, бр. 3,10, I, стр. [2].

⁴⁸ Глас Црногорца, XXXVII/1908, бр. 3, 19. I, стр. [3].

⁴⁹ Цетињски вјесник, I/1908, бр. 7, 19. VII, стр. [4].

Андрић - благајник и одборници: учитељ Ђуро Шпадијер, професор Гавро Травањ и Никола Кнежевић.⁵⁰

Иако је Цетињска публика тих година имала прилику да у „Зетском дому” гледа гостујуће групе - позоришне трупе и музичка друштва (Пјевачко друштво „Балкан” из Загреба, дилетантски Тамбурашки збор из Дубровника под управом капелника Чижека, оперско вече Далматинца Марка Вушковића, члана Вирибуршке опере, из Баварске који је уз пратњу на клавиру Винке Дитин извео најзанимљивије одломке из свјетских композиција - Вагнера, Вердија, Чајковског, Леонкавала и других; пјевао затим Мокраччевог „*Лем Егима*” и Биничког „*Гривие*”,⁵¹ стекла је и своје љубимце у члановима Цетињског пјевачког друштва, који су је од почетка одушевљавали. Тако је, на примјер, 16. јуна 1909. у Народном позоришту „Зетски дом” - у част рођендана престолонаследника Данила Петровића-Његоша дало свечану забаву са играчком.

„Позориште је било дупке пуно најотменијег пријестоничког грађанства, а забаву је изволио посјетити и принц Петар”.

За вријеме концертног дијела, Пјевачко друштво је „послије сваке тачке од публике бурним одобравањем поздрављено”, а потом је почела играчка „која је у најбољем расположењу трајала до касно у ноћ”.⁵²

Новоизабрана управа се постарала да измијени и допуни друштвени *Правилник* који је усвојила на годишњој скупштини, а верификовале га надлежне државне власти 25. јануара 1909. године.⁵³

Пјевачко друштво „Његош” из године у годину стицало је у грађанству све већу популарност, што се закључује и на основу повећања броја чланова. У току фебруара и марта 1908. чланства се прихватило 40 нових редовних и помажућих чланова, како би чланарином и прилозима побољшали материјални положај Друштва. Били су то: Александар Саичић, Марко Л. Иванишевић, Илија Ников Милошевић, Станица Пипер (Милуновић), Филип Протић, др Стево Огњеновић, Крсто Јаблан, Душан Иличковић, Павле Вуисић, Димитрије Богојевић, Јован Комарек, Мило Чакић и Крсто Вуков Мартиновић.⁵⁴ У исто вријеме уписали су се као помажући чланови: Петар Краљевић, Урош Марић, Васо Радовановић, Пипо Чекић, Томаш Божовић, Јанко

⁵⁰ Цетињски вјесник, II/1909, бр. 23, 18. III, стр. [4].

⁵¹ Глас Црногорца, XXXVI/1907, бр. 26.9. VI, стр. [3].

⁵² Глас Црногорца, XXXVIII/1909, бр. 26, 13. VI, стр. [3].; бр. 27. 20. VI, стр.[3].

⁵³ Цетињски вјесник, II/1909, бр. 24, 21. III, стр. [3-4].

⁵⁴ Глас Црногорца, XXXVII/1908, бр. 14, 29. III, стр. [3-4].

Милић, Вуко Вулетић, Шћепан Шћепановић, Фердинанд Прошек, Симо Чакић, Никола Кнежевић, Нико Перaziћ, Марко Газивода, Филип Радичевић, Томо Милошевић, Шпиро Огњеновић, Мато Вујић, Мато Маркуш, Јован Андрић, Петар Пејановић, поп Марко Мартиновић, Кићо Ников и Јошо Крстов Мартиновић, Стево Кићунов Мартиновић и апотекар Милоња Лалић, јеромонах Симеон Поповић и др.⁵⁵

У 1909. години Пјевачко друштво „*Његош*” је 17. октобра приредило још једну забаву са игранком, о чему је *Цетињски вјесник* донио опширан извјештај у коме се, поред осталог, каже да су:

„Све тачке програма на овој забави изведене на опште задовољство и допадање код присутне публике, која није у великом броју посјетила ту забаву, ма да ју је разноличност самог програма морала к себи привући. Мушким и мјешовитим хоровима управљао је г. капелник Ф. Вимер, који су извршени како се пожељети може, нарочито је изазвао буран аплауз мјешовити збор, *Са сјевера вјетар душе*, од Лиховецког.”

Овом приликом гостовали су и чланови Позоришне дружине П. В. Ђирића, из Београда. Праве овације је доживио Урош Јуришић, наставник Богословско-учитељске школе и Гимназије, соло пјевањем „*Јеврејке*”, а пратио га је на клавиру Алекса Ивановић. Такође и дует и квартет у којима је судјеловало У. Јуришић „испјевани су на опште задовољство” уз пратњу Вимера „на гласовиру”.⁵⁶

Од чланских прилога, улога наведених личности и прихода од продаје улазница приликом одржавања приредаба, знатно је побољшан материјални положај Пјевачког друшта „Његош”, али још увијек је кубурило с финансијским тешкоћама. Стога се агилна управа у неколико наврата обраћала на адресу Општине вароши Цетиње за новчану потпору, али Управа вароши није имала намјенских средстава за ту сврху, па је увиђајући шири друштвени значај Пјевачког друштва, ослободила исто од плаћања таксе (пореза) на приходе од концерата и других приредби.⁵⁷

⁵⁵ Глас Црногорца, XXXVII/1908, бр. 9, 23. II, стр. [3].

⁵⁶ Цетињски вјесник, II/1909, бр. 83, 24. X, стр. [4].

⁵⁷ У допису предсједника Филипа Ст. Врчевића, датираном 24. марта, дају се укратко подаци о настанку Друштва и тражи се годишња субвенција попут оне коју је добијало Пјевачко друштво „Бранко” у Подгорици. Уз овај званични поднесак достављена су и друштвена „Правила” (Државни архив Црне Горе)

И у току 1909. године чланство се ојетно увећало. Као утемељачи су се уписале многе угледне личности, међу којима и: сердар Јанко Вукотић, др Лазо Томановић, Јован Пламенац, а за чланове-помагаче: Љубомир Бакић, др Стево Огњеновић, Јово Бечић, Лазар И. Бркић, Александар Санчић, Милош Драгић, Милутин Вукотић, др Божидар Перазић, Иво Радоњић, Урош Марић, сердар Јоко Јовићевић, Шако Филиповић, Стево Вујановић, Рамо Ников Мартиновић, Јокан Ивановић, Јован Магуљан, Никола Р. Минић, Јагош Велимировић, Томо Иличковић, Нико Јовићевић, Марко Ђурашковић, Нико Дрецун, Ристо Чупковић, Стево Лопичић, Мило Пламенац, Јово и Перо Поповић, Павле Н. Матановић, Крсто Н. Мартиновић, Миђун М. Павићевић и Петар Спасић.⁵⁸

Као што се види, и међу утемељачима и међу помажућим члановима Пјевачког друштва „Његош”, гро су чинили интелектуалци, главари, друштвено-политички и јавни радници ондашњег званичног Цетиња.

Треба рећи, да „Правилником” од 25. јануара 1909. није само промијењено раније име Пјевачког друштва, већ су му и циљеви редефинисани и знатно проширени поред црквених, „Његош” је имао задатак да припреми народне пјесме словенских народа уопште и да приређује концерте и забаве у своју корист или у добротворне сврхе.

Захваљујући програмској оријентацији и успјешној презентацији разнородних садржаја музичко-фолклорног карактера приликом јавних наступа, Пјевачко друштво „Његош” је све више на себе скретало пажњу актуелне власти. Стога је, поред годишње помоћи коју је редовно и од почетка свога рада примало од Цетињске конзисторије, Државним буџетом за 1908. годину Друштву одређена помоћ од 200 круна, за 1909. годину 200 круна и по 500 перпера за наредне године 1910-1914.⁵⁹

У току 1909. године, међутим, „Правила” Друштва ће бити поново измијењена и допуњена 1. маја, када се у назив поново враћа одредница „црквено” и врше неке ситније исправке и интервенције у вези са приходима на примјер, гдје се изричито вели „приход од Државе” и наглашава обавеза чланства у вези са чланарином!

Ускоро, јануара исте године (1909) Пјевачко црквено друштво „Његош” се представило публици у „Зетском дому” солидно припре-

⁵⁸ Глас Црногорца, XXXVIII/1909, бр. 32, 25. VII, стр. [3].

⁵⁹ Др Ђ. Д. Пејовић: *Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852-1916*, Цетиње, 1971, стр. 333, фуснота 21.

мљеним комадом „*Дјевојачка клетиња*“, сликом у четири чина са пјевањем, од Љубинка. Извели су је врло успјешно дилетанти: Милка Армушевић, Перса Катинска, Зорка Ђ. Петровић, Михаило Матановић, Ђорђе Таран, Душан Гвозденовић, Јања Вукелић, Душан Пајевић и Јован Сечујски.

Хоровођа је био Ђорђе А. Петровић.⁶⁰

Крајем истог мјесеца Пјевачко друштво је приказало фрагменте из Нушићевог „*Хаџи Лоја*“, што ће рећи да је ово друштво ширило свој репертоар.

Тада је „Његош“ имао неке сметње приликом коришћења „Зетског дома“, због чега се 19. марта управо обраћа Министарству унутрашњих послова с молбом да оно интервенише. Заправо, Цетињска читаоница као власник „Зетског дома“ тражила је наиме коришћење просторија 20% од чистог прихода добијеног од поједине приредбе. На те услове Пјевачко друштво „Његош“ није пристајао, па је с тога тражио интервенцију. Из дописа се види да је „Његош“ припремао и представу „*Балканске царице*“ коју је био планирао за други дан Ускрса.⁶¹

По свој прилици „спор“ је ријешен у корист Пјевачког друштва „Његош“, које је 16. јуна 1909. у „Зетском дому“ одржало „велику забаву“. Пред препуним гледалиштем „Његош“ је тада дао веома успјели концерт.

Црногорска химна - пјевао друштвени збор;

Поидем поидем, полка по Славјанском - пјевао друштвени збор;

Коларић: *Мисли моје* - квинтет уз пратњу гласовира;

Менделсон: *Збогом* - пјевао друштвени збор;

Баронеса А. И. Радошевска: *Хризантема* - пјевао соло Крсто Аврамовић уз пратњу клавира;

Кранчевић: *Кад њрво сунце* - пјевао друштвени збор и

И. Бајић: *Винска њјесам* - пјевао друштвени збор.

Неколико дана доцније, за Петровдан, „Његош“ је поново одржао „велику забаву“, са нешто измијењеним садржајима концерта, који је, такође, изванредно прихватила цетињска публика.⁶²

⁶⁰ Х.: *Пјевачко друштво на њозорици*. - Цетињски вјесник, II/1909, бр. 8, 28. I, стр. [3].

⁶¹ Према подацима Луке Милуновића, (ДАЦГ, МУД, 1909, фас. 86, бр. 1226.)

⁶² Цетињски лист, II/1909, бр. 46, 16. VI, стр. [3].

Ову приредбу част имендана свога покровитеља (...) књаза Петра, великог војводе захумског, Пјевачко друштво „Његош” приредило је у просторијама „Зетског дома”. Први дио програма је био:

Црногорска химна;

С. Мокрањац, *Хајдук Вељко;*

Поидем, поидем - полка по Славјанском;

И. Бајић: *Винска њесма.*

(Све ове тачке изводио је хор „Његош”).

Рубенштајн: *Азра* - соло пјевао уз пратњу гласовира Крсто Аврамовић;

Изгубљена срећа - корнет уз пратњу гласовира.

Концертни дио изведен је на опште задовољство. Све тачке програма изведене су врло лијепо.

„Послије концерта настале је игранка која је трајала у најбољем реду до неко доба ноћи тако, да су се посјетиоци са ње разишли у најпријатнијем расположењу. С обзиром да је Пјевачко друштво имало врло мало времена за спремање програма за ову забаву, може му се на постигнутом успјеху честитати.”⁶³

И крајем септембра 1909. у „Зетском дому” је Пјевачко друштво „Његош” приредило забаву са игранком. Нарочито је успјешно изведен концертни дио, на којему је пјевало Пјевачко друштво, свирао Тамбурашки збор, док је за вријеме игранке свирала Војна музика. Нарочито је својим прекрасним пјевањем бриљирао оперски пјевач Урош Јуришић, наставник цетињских средњих школа. Он је пјевао „романсу из опере *Аида* од Вердија и *Стијанке* од Ј. Маринковића својим пријатним и школованим гласом, који је све присутне освојио и до усхићења доводио”. Новински критичар коментарише да се за „Цетиње не може рећи да оскудијева у забавама, али забаве ове врсте су врло ријетке (..)”, што значи да је септембарска забава била врло квалитетна.⁶⁴

Пјевачко Друштво „Његош” је, затим, узимало учешће у више ондашњих дворских свечаности и забава. Тако је, на примјер, 9. августа 1909. у башти књажева Двора учествовало у гарден-парти.

Посебан програм је „Његош” реализовао на Лучиндан те године. Лучиндан је и, иначе, била слава Пјевачког друштва Његош”, коју је оно сваке године помно припремало и свечано прослављало. Ове

⁶³ Цетињски лист, II/1909, бр. 49, 27. VI, стр. [4]; бр. 50, 1. VII, стр. [3-4]

⁶⁴ Цетињски лист II/1909, бр. 75, 16. IX, стр. [3].

године (1909) Лучиндан је особито свечарски прослављен. Организована је забава са игранком на којој је наступила и Војна музика, под управом капелника Вимера. Учествовао је и народни гуслар Петар Перуновић, из Никшића. Узео је учешће и соло-пјевач Урош Јуришић. Прослави је присуствовао књажевски пар, престолонаследник Данило са супругом, књаз Мирко са супругом и принцеза Вјера; затим, чланови дипломатског кора са госпођама, официрски кор, виши чиновници и дио угледних грађана. Сјутрадан „Његош” је, послје богослужења, дао банкет у просторијама Мушке основне школе, када је отпјевао *Химу*, „*На многаја љета*” и низ патриотских пјесама.⁶⁵

Иако је значајно проширило свој репертоар, Пјевачко друштво „Његош” није запостављало ни нотално црквено појање приликом богослужења на Никољдан, имендан Николе I, итд.

Прво пјевачко друштво „Његош”, како је и де југе имало назив добијен „Правилником” из јануара 1909, по свему судећи, није остало без реперкусија, што закључујемо из једног поднеска председника Друштва „Његош” Пера Вучковића, који се 25. априла 1909. обраћа Министарству просвјете и црквених послова с одређеним објашњењима да су неки ставови и допуне у Правилнику измијењени тако да је Друштву циљ „поред своје главне дужности, да изучава појање и присуствује свечаним богослужењима у овдашњој манастирској цркви - још и да приређује јавне концерте”. Ове измјене у називу услиједиле су након консултовања с митрополитом црногорско-приморским Митрофаном Баном - каже Вучковић. Отада је покровитељ Друштва био књаз Петар Петровић - Његош, најмлађи син Николе Првог.⁶⁶ Ускоро је, међутим, друштву, како смо већ истакли, враћен првобитни назив - са аджетивским додатком „црквени” и оно ће се тако звати до краја постојања суверене црногорске државе.

Прво црквено пјевачко друштво „Његош” било је заказало годишњу скупштину за 14. јануар 1910, која се због недовољног броја присутних чланова није могла одржати, па је одгођена за 17. јануар исте године.⁶⁷ Тада је изабрана нова управа у саставу: председник - *Перо Вучковић*, потпредседник - *Крсто Лучић*, секретар - *Милан Врчевић*, благајник - *Душан Пајевић*, а за чланове Одбора: *Милоје Ж. Јовановић*, *Иво Калуђеровић* и *Никола Р. Минић*.

⁶⁵ Цетињски вјесник, II/1909, бр. 83, 24. X. стр. [4].

⁶⁶ ДАЦГ, МП и ЦП, 1909, фас. 50, бр. 775.

⁶⁷ Глас Црногорца, XXXIX/1910, бр. 3, 16. I, стр [3].

„Његош” је у јубиларној 1910. години наставио са још већим полетом и интензитетом. Прослава педесетогодишњице ступања Николе Првог на владарски трон и његово проглашење за краља, а Црне Горе краљевином, било је права прилика и за Пјевачко друштво да дође до пуног изражаја и да покаже своје могућности и квалитете.

„Његош” је 13/26. фебруара 1910. приредио велику забаву с игранком. На репертоару је био овај програм:

Црногорска химна - пјевао друштвени збор;

Базин: *Крстиносоци на мору* - пјевао друштвени збор;

Ромец: *Ој ђевојко* (октет);

Розини: увертира из опере „*Wilhelm Tell*” - свирао оркестар Војне музике;

Новак: *Би мирна ноћ* - пјевао друштвени збор,

Вимер: *Смјеша српских њјесама* - пјева друштвени збор.

Програм је изведен у „Зетском дому”, чије су просторије биле изврсно декорисане зеленилом. Према новинском опису.

„Како сала тако и улазак окићени су били ловоровим лишћем и разним украсима, тако да су чинили врло пријатан утисак. По општој оцјени концертни дио, испао је на опште задовољство. Друштвени хор и октет испјевао је неколико лијепих пјесама (...). Послије концерта услиједила је анимирана забава до неко доба ноћи, а потом и весеље у бифеу”.⁶⁹

Посебно се наглашава да се забаве овог друштва „увијек одликују елеганцијом и отмјеношћу”, а затим се информишу грађани да ће Друштво одржати „скорашњи бал” који ће „Пријатељима игре и забаве (...) само годити”.⁶⁹

Забава одражана 13. фебруара 1910. веома је успјела, што је дало Пјевачком друштву „Његош” нове импулсе и прави полет. У оквиру „забава” „Његош” је организовао успјеле концерте са музичким нумерама, које је публика свесрдно прихватала.

На „Велику игранку са котилоном”, 27. фебруара 1910, имали су „само позвани приступа” и то обавезно „у свечаном одијелу”. За ову, као и за већину приредаба, учињене су велике припреме:

⁶⁸ Цетињски вјесник, III/1910, бр. 12, 10. II, стр. [4].; бр. 13. 13. II, стр. [4].

⁶⁹ Ibid.

„Сала је декорисана лампионима, зеленилом, као год и нарочитим украсима за то особито спремљеним. Сем тога, набављано је природно цвијеће, као и за даме вјештачке лепезе, бомбонијере, итд.”⁷⁰

И током априла 1910. организоване „забаве” са „томбулом” у добротворене сврхе, са једне је чист приход био намијењен поплављенима у Србији. Књаз-господар Никола I, књажевић Мирко и књаз Петар, покровитељ „Његоша”, присуствовали су забави 22. априла, приређеној у добротворне сврхе.⁷¹

Почетком маја 1910. Војна музика је претворена у „штрајк-оркестар на Цетињу”. Капелник Ф. Вимер је упућен у Праг ради ангажовања нових чланова оркестра и набвке неопходних инструмената. *Цетињски вјесник*, с тим у вези, констатује да ће нови оркестар „кроз врло кратко вријеме” пружити задовољство публици да ужива „у музици потпуног оркестра, за којим се одавно осјећала потреба (...).”⁷²

Запажено је учешће Пјевачког друштва „Његош” при свечаностима отварања Књажевског црногорског народног позоришта на Цетињу 16. маја 1910. и приликом свечаног богослужења 25. годишњег јубилеја црногорског митрополита Митрофана Бана.

И у Краљевини Црној Гори (1910-1915) Пјевачко друштво „Његош” ће наставити континуитет свог дјелотворног рада, са већим и мањим интензитетом. Посебну прилику за доказивање имао је „Његош” при одржавању свечаности поводом „Прославе педесетогодишњице владања Њ. Кр. Височанства Књаза Господара Николе I и Златног пира Књаза Господара и Књегиње Милене”. Програм ове ексклузивне свечаности трајао је два дана. Првог дана јубилеја, поподне, према прецизно конципираном програму наступило је више хорова, међу којима и хор Пјевачког друштва „Његош”. Ваља истаћи да је тих дана на Цетињу гостовао и гласовити београдски хор под управом Стевана Мокрањца. Другог дана прославе хор „Његош” је у Влашкој Цркви пратио свечано богослужење у част краљевског пара - Николе I и Милене. Истог дана је у Дворском парку организован гарден-парти, на којему је, као и претходног дана, учествовало више пјевачких друштава.⁷³

⁷⁰ Глас Црногорца, XXXIX/1910, бр. 11, 27. II, стр. [3].

⁷¹ Глас Црногорца, XXXIX/1910, бр. 19, 26. IV, стр. [3].

⁷² Цетињски вјесник, III/1910, бр. 37, 8, V, стр. [4].

⁷³ Глас Црногорца, XXXIX/1910, бр. 34, 7. VIII, стр. [1]; бр. 35, 15. VIII, Додатак; бр. 36, 19. VIII, Додатак.

Краљ Никола је за постигнути успјех Пјевачког друштва „Његош” у јубиларним свечаностима 1910. године, чланове-извршиоце одликовао Златном медаљом за ревност, и то: Јосифа Давидека, Душана Милића, Сава Иванишевића, Пера Петровића, Михаила Николића, Душана Пајевића, Милана Врчевића, Тома Мартиновића, Николу Кнежевића, Сава Шћепановића, Душана Н. и Крста Н. Мартиновића, Блажа Мудрешу и Лавослава Чањака.⁷⁴ Хоровођа Пјевачког друштва „Његош” Франтишек Вимер, капелник Војне музике, одликован је, раније, у другој прилици, Орденом за независност Црне Горе Данила I трећег степена.⁷⁵

И након јубиларних свечаности, „Његош” наставља са својим активностима. С јесени 1910. године Друштво је дало неколико концерата, међу којима посебну пажњу заслужује октобарски концерт на којему је успјешно изведено више композиција:

Црногорска химна - пјевао друштвени збор;

Маринковић: *Јуначки њоклич* - пјевао друштвени збор;

Смоленски: *Осанна* - пјевао октет друштвеног збора;

Николаи: *Веселе жене виндзорске* (увертира) - свирала Војна музика;

Муховић: *Мир* - пјевао октет друштвеног збора;

Бинички: *Чујеш душо* - пјевао друштвени збор;

Новак: *Би мирна ноћ* - пјевао друштвени збор,

Иза концертног дијела, по обичају, била је игранка, а послје одмора котилон.⁷⁶

С прољећа 1911. године Пјевачко друштво „Његош” је по раније утврђеном плану, о ускршњим празницима приредило излет у Подгорицу и Никшић.

Излет је имао за циљ ширење и популарисање „лијепе пјесме” и „међусобно зближавање”. Несумњиво, била је то корисна новина у раду Друштва „Његош”, која се на старту показала успјешном. Наиме „са својом Управом и хоровођом, чланови Друштва кренули су на засебним поштанским аутомобилима у Подгорицу гдје су их предусретљиво и љубазно дочекали и угостили мјесно Пјевачко друштво „Бранко” са предсједником Милом Врбицом, професором Подгоричке гимназије, и предсједником Општине Станком Марковићем. Оба пјевачка друш-

⁷⁴ Глас Црногорца, XXXIX/1910, бр. 44, 25. IX, стр. [3].

⁷⁵ Глас Црногорца XXXIX/1910, бр. 43. 18. IX, стр.[3].

⁷⁶ Глас Црногорца, XXXIX/1910, бр. 47, 16. X, стр. [2-3].

тва су под руковођењем „Његошевог” хоровође, капелника Ф. Вимера, отпјевала „Краљеву химну тако складно, јасно и звонко, да су сви присутни били ганути љепотом пјевања⁷⁷ Концерт приређен у дворани Основне школе. Послије концерта одржана је игранка...

Сјутрадан је „Његош” наставио пут за Спуж, Острог и Никшић. У Спужу, у Саборној цркви, гдје је била „маса искупљеног народа”, цетињско пјевачко друштво је учествовало у црквеном појању, а затим је отпјевало *Црногорску химну*. „Народ је са усхићењем слушао громке звуке химне и дирљиве ријечи текста, који је због природне интонације, лако могао разумјети и најобичнији слушалац.”

Након што су отпјевали још и двије-три родољубиве пјесме, чланови Пјевачког друштва „Његош” су продужили пут за Даниловград и Острог. У Острогу их је срдечно дочекао настојатељ Манастира игуман Леонтије Никовић.

У Горњем манастиру су се поклонили моштима Св Василија и у манастирској црквици отпјевали неколико пјесама (дупли квартет хора). Касније је, у Доњем манастиру послије вечерње „Његошев” хор такође отпјевао неколико пјесама.

„Његош” је потом наставио пут за Никшић, гдје је дочек Никшићана превазилазио и највећа очекивања. Тамо су их крајње љубазно дочекали чланови Пјевачког друштва „Захумље” и предсједник Општине, са многим угледним Никшићанима. Чланови „Његоша” су одсјели у хотелу „Америка”, гдје су наишли „на удобност, чистоћу, ред и све услове које пружа један примјерни хотел”. Сјутрадан увече „Његош” је приредио „велики концерт”. Концертирање је изведено у кафани извјесног Попаре (презиме власника!), која је била препуна посјетилаца - најотменијег никшићког грађанства оба пола. Послије концертног дијела настала је игранка уз пратњу тамбурашког збора. „Његош” је наредног дана наступио у Саборној цркви на архијерејској литургији. У акустичној дворани монументалне Саборне цркве налазило се мноштво народа. „Његош” је отпјевао низ црквених композиција, под управом Вимера. Особити утисак су на побожне слушаоце учиниле композиције „*Angel вопијаше*”, од Ф. Вимера и „*Воскликните ђосїодеви*”, од Синика.

У Никшићу је Пјевачко друштво „Његош” одиста било лијепо примљено и пријатељски дочекано. Учинило је и неколико посјета

⁷⁷ Уп. : Цетињски вјесник, IV/1911, бр. 29. 16. IV. стр.[2-3].

домовима: председника „Захумља” Максима Јовановића, председника Општине Кустудића, Јова Голијанина, угледног грађанина града под Требјесом. Били су и на „подворење” никшићкоме епископу Кирилу. Сви су их домаћини гостопримно и свесрдно дочекали и угостили. Напоследку, посјетили су и Пивару „Оногошт”⁷⁸

Са овог првог излета у унутрашњост Црне Горе, у циљу приређивања концерата, „Његош” се вратио на Цетиње „потпуно задовољан и охрабрен”, спреман на нова прегнућа. Приликом екскурзије и концертовања у поменутим мјестима „Његош” је добио и знатне новчане прилоге тамошњих грађана.⁷⁹

Веома активно је било Пјевачко друштво „Његош” и потоњих мјесеци 1910. године. На Никољдан, обиљежен је имендан црногорског Књаза и Господара „Великом забавом”, у оквиру које је одржан концерт са игранком и котилоном.⁸⁰

У поводу имендана престолонаследника Данила припремана је, такође, истовјетна културно-забавна манифестација, уз најаву да ће се у случају рђавог времена обезбиједити за даме превоз колима на забаву. Ова забава је, међутим, по жељи слављеника, отказана из пијетета према управо преминулом војводи Михаилу Нишину Вучинићу.⁸¹

Последњег дана децембра, уочи нове 1911. године, Пјевачко друштво „Његош” је учествовало на тзв. „Петровићево вече” у част годишњице рада Маша Петровића, редитеља и глумца Краљевског црногорског народног позоришта. Будући да су у програму учествовали: чланови позоришног ансамбла, Војне музике и Тамбурашког збора Радничког друштва, „Његош” је у програму од седам тачака учествовао са двије (октет Друштва је извео композицију „*Мир*”, од Н. Мухвића, а хор пјесму И. Бајића.⁸²

Пјевачко друштво „Његош” је 30. јануара 1911. године одржало годишњу скупштину ради збора нове управе. Поново је биран *Перо Вучковић* (Цетиње, 1873-1944), за председника, тада на функцији министра просвјете и црквених послова; за потпредседника - Милан Рамадановић, за секретара - Душан Милић, за благајника - Душан

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Цетињски вјесник, IV/1911, бр. 30, 20. IV, стр. [4]

⁸⁰ Цетињски вјесник, III/1910, бр. 95, 1. XII, стр. [4]; Глас Црногорца, XXXIX/1910, бр. 55, 11. XII, стр. [3].

⁸¹ Цетињски вјесник, III/1910, бр. 99, 15. XII, стр. [3].

⁸² Глас Црногорца, XXXIX/1910, бр. 57, 24. XII, стр. [3].

Пајевић, а за одборнике бирани су: Борислав Сл. Минић, Перо Петровић и Перо Шоћ.⁸³

По други пут изабрани предсједник Вучковић, није био задавољан чињеницом да је годишњој скупштини Пјевачког друштва присуствовао само један нижи државни чиновник, а не нека личност већег друштвеног формата, па је стога брзо реаговао и већ сјутрадан по одржавању скупштине, 17. јануара, упутио на личност дипл. инг. Марка Ђукановића, министра унутрашњих дјела Краљевине Црне Горе, писани протест у коме оштро замјера Управи Катунско-ријечке области на истакнути третман, потенцирајући „да је Обласна управа, изашиљањем за свог представника једног доскорашњег жандара, увриједила наше Друштво и лица која му на чело стоје (...)”.⁸⁴

Ускоро је - 19. фебруара 1911. Пјевачко друштво „Његош” у „Зетском дому” приредило маскенбал. Ова спектакуларна забава почела је *Црногорском химном*, последице чега је услиједила игранка. Концертни дио изведен је у вријеме пауза (одмора). На репертоару су били:

Црногорска химна - пјевао друштвени сабор;

Синик: *Воскликнимо Ђосифови* - пјева друштвени октет;

Ђура Јакшић: *Мученица* - казивао Милутин Стевановић, члан Народног позоришта;

Даворин Јенко: *Што ћутиш, ћутиш...* - пјевао друштвени збор;

И. Бајић: *Морнарска пјесма* - пјевао друштвени збор.

И овом приликом Збором је управљао капелник Ф. Вимер. За вријеме игранке свирала је Војна музика.

Послије одмора било је демаскирање и котилон, који је „нарочито поручен са стране, а природно цвијеће добављено из Дубровника”.⁸⁵

И 26. фебруара 1911. „Његош” је поново приредио у Владином дому сјајан костимирани бал, којему су присуствовали црногорски краљ и краљица, са члановима фамилије и дворске свите. Овом приликом је, будући да су маскенбалу присуствовали краљ Никола I и краљица Милена, и Министарство унутрашњих послова обавезало Обласну управу да ангажује „чак шест жандарма на одржавању реда уз напомену да ови не треба да улазе у салу за плес”. Приступ на овом

⁸³ Цетињски вјесник, IV/1911, бр. 10, л. II, стр. [4].

⁸⁴ Лука Милуновић: *Друштво „Његош” у Краљевини Црној Гори (од 1910. до 1918. године)* - Библиографски вјесник, XXVII/1998, бр. 2/3, стр. 97

⁸⁵ Цетињски вјесник IV/1911, бр. 14. 16. II, стр.: [4]. бр. 15, 19. II, стр. [4].

маскенбалу био је иначе омогућен искључиво уз нарочито штапану позивницу. Маскенбал је „испао на опште задовољство многих појединаца”.⁸⁶

Из једног сачуваног извјештаја из 1911. године, који је на тражење надлежних власти упућен Управи Катунско-ријечке области, а она га прослиједила Министарству унутрашњих дјела Краљевине Црне Горе, сазнајемо више занимљивих појединости о организационој структури и материјално-кадровском стању Пјевачког друштва „Његош” за 1910/1911. годину. Тада на територији назначене управе није било регистровано ниједно друго културно-умјетничко друштво. У Извјештају се апострофира да је Друштво „установљено” 1908. године. Друштво је те године имало: 70 чланова-помагача, пет добротворних, 16 утемељача и 15 чланова-извршилаца, који број коинцидира са цифром одликованих чланова-извршилаца на крају јубиларне 1910. године. Што се материјалних припадности тиче, у Извјештају се констатује да поред чланарине, Друштво помаже само Консистирија са 500 перпера годишње. Биланс финансијски Друштва „Његош” за 1910. годину изгледао је овако: годишњи приход - 8.500 перпера, што ће рећи да је на крају календарске 1910. године „Његош” позитивно пословао са вишком средстава од 105 перпера. Друштво је тада, како стоји у Извјештају, имало: клавир, партитуре са нотама и пристојан намјештај. Непокретне имовине „Његош” тада није имао, а ни дугова према трећим лицима.⁸⁷ Друштвени локал се налазио у Његошевој Биљарди.⁸⁸

Послије јубилеја, вођен агилном Управом на челу с професором Пером Вучковићем, министром просвјете, „Његош” је током читаве 1911. године организовао запажене културно-забавне манифестације (концерте, сценске саджраје, забаве са игранкама). Два маскенбала која је Друштво организовало у току фебруара 1911. остала су дуго у памћењу Цетињана. И доцније приредбе - „забаве” са игранкама, свака понаособ, били су занимљиве са релаксирањем цетињске публике.

Децембра 1911. „Његош” је набавио нови концертни клавир, док је стари гласовир путем јавног огласа обзнанио на продају.⁸⁹

⁸⁶ Цетињски вјесник, IV/1911, бр. 16, 23. II. стр. [4] ДАЦГ, МУД, 1911, фас. 110, бр. 715

⁸⁷ ДАЦГ, МУД - 1911, ФАС. 118, бр. 3962

⁸⁸ Глас Црногорца, XI/1911, бр. 2, 8. 1, стр. [3].

⁸⁹ Цетињски вјесник, III/1910, бр. 90, 13. XI, стр. [4].

У складу са дефинисаним обавезама у друштвеном Правилнику из 1909, Пјевачко друштво „Његош” је често практиковало извођење религиозних пјесама и композиција приликом разних црквених обреда, на шта га је обавезивала и годишња дотација из државног буџета преко Министарства просвјете и црквених дјела, дакако, и од Цетињске конзисторије која је редовно дозначавала Друштву раније утврђени износ.

Тако је, на примјер, друштвени хор „одговарао” при чинодејствовању митрополита Митрофана у цркви Цетињског манастира за вријеме одржавања парастоса „јеромонаху Доситеју”, па је, на тај начин у Црној Гори обиљежена стогодишњица смрти српског просветитеља Доситеја Обрадовића. Забиљежено је у штампи и појање Друштва „Његош” приликом обиљежавања имендана руске императорице Марије Фјодоровне у Дворској капели на Ћипуру, као и о Спасовдану при одржаном помену вучедолским јунацима (из 1876). Тада је „Његош” учествовао и у програму „Велике забаве”, коју је Цетињска читоница, поводом своје славе, приредила у „Зетском дому”. Иако је „освјетљење издало” том приликом, игранка је трајала дубоко у ноћ у највећем расположењу, као што је до саме зоре продужено весеље у бифеу, који је био смјештен у сали Читаонице, која је за ову прилику била сјајно декорисана. Посјетиоци су били задовољни у сваком погледу, јер се на овој забави издвајало све како при концертном дијелу, тако и приликом игранке, као што је заслуживао сваку похвалу и прелијепо уређен бифе у коме се доцније била пренијела игранка и у ужем кругу настало неописиво весеље.”⁹⁰

Почетком априла 1911. године Пјевачко друштво „Његош” је у „Зетском дому” приредило „Духовни концерт”, са шест тачака.

Бортњенски: *Кол Словен;*

Бортњенски: *Достојно;*

Синик: *Воскликниџе ѓосџодеви;*

Синик: *Осанна;*

Станковић: *Свјати* и

Станковић: *Јако до царја.*⁹¹

Као претходних година и 1911. Друштво „Његош” је породична славља Краљевске породице: рођендана, имендана, крсне славе и тсл.,

⁹⁰ Цетињски вјесник, IV/1911, бр. 39, 23. V, стр. [4].

⁹¹ Глас Црногорца, XL/1911, бр. 14. 2, IV, стр. [2].

обиљежавало разним културним програмима и културно-забавним манифестацијама. Ове датуме су прослављали: Цетињска читаоница, Позориште „Зетски дом”, Тамбурашка секција Радничко-занатлијског друштва и др. Средином јуна 1911. „Његош” је организовао у „Зетском дому” „Велику забаву” поводом рођендана престолонаследника Данила, која је изгледала овако:

Црногорска химна - пјевао друштвени хор;

Ст. Мокрањац: *Приморски најјезви* - пјевао друштвени хор;

И. Бајић: *Била једном...* - соло интерпретација М. Вучићевићке, члана Краљевског црногорског народног позоришта на Цетињу;

Фостер: *Њој* - пјевао друштвени хор;

Ђ. Јакшић: *Мученица* - декламовао М. Станковић, глумац КЦНП;

Вилхар: *Хајд јунаци* - пјевао друштвени хор;

Виљем Тел, увертира - свирала Војна музика.⁹²

Учествујући на забави у поводу рођендана краља Николе Првог, крајем септембра 1911, која је организована заједно са Цетињском читаоницом, Краљевским црногорским народним позориштем и Војном музиком, Пјевачко Друштво „Његош” је, поред *Црногорске химне* којом је почињао сваки званични програм, извело и композицију Алексе Шантића „*Пијмо вино*” на популарне стихове Николе I. Коментари у вези са овом приредбом су контрадикторни; *Глас Црногорца* тврди да је „забава лијепо испала” док *Цетињски вјесник* констатује унеколико супротно: „Забава завршена прије пола ноћи” није добро испала „због недоласка дама”, иако је концертни дио „био изведен на опште задовољство и праћен је са необичном пажњом”. Потенцира се да су приредби присуствовали краљевић Мирко са супругом, дипломатски кор са породицама „и отмени мушки свијет”.⁹³

И слава Пјевачког друштва „Његош”, одржана 17/30. октобра 1911. уочи Лучин-дана, а поводом дана представљања светог Петра Цетињског, одисала је свечарском атмосфером. Приступ су имали само позвани гости који су били обавезни да дођу у свечаним одијелима.

Свечаност је била изванредно организована. Присуствовали су чланови владарског дома, политички естаблишмент, дипломатски кор. Сви су остали на забави до послје поноћи.

⁹² Глас Црногорца, XL/1911, бр. 25, 11. VI. стр.[2].

⁹³ Цетињски вјесник, IV/1911, бр. 76, 28. IX. стр. [4].

На концертном дијелу, у почетку забаве одржаном, хор Пјевачког друштва „Његош” отпјевао је:

Црногорску химну,

С. Јанковић: *Косовским јунацима,*

И. Заји: *У бој,*

Хавлас: *Ко си ти вило,*

И Бајић: *Морнарска њесма.*

На крају је одломке из Росинијевог „Севиљског берберина” одсвирала Војна музика.⁹⁴

Крајем јануара 1912. године одржана је редовна годишња скупштина Пјевачког друштва „Његош” на којој је изабрана нова управа: предсједник - *Милан Рамадановић* (Котор, 1871-Београд, 1965), потпредсједник - др Мило Иличковић, секретар - Веселин Секуловић, благајник - Душан Пајевић; за одборнике су тада бирани: Никола Кнежевић, Љубомир Бакић и Саво Шћепановић.⁹⁵

Управа под предсједништвом Рамадановића показала се врло амбициозном, што се сазнаје из чланка „Из Друштва Његош”, објелодањеног у *Дневном листу*, гдје се биљежи:

„(...) нова управа Цркв. пјевачког друштва „Његош”, ставила је себи у задатак да Друштво подигне на оној висини која ће одговарати његовом позиву (...)”⁹⁶

У том циљу окупљени у хору нови чланови-извршиоци: Алекса Матановић, др Франо Кулишић, Данило Дракулић, Миха Броз, Милан Радић, Саво Иванишевић, Нико Почек, Нико Кривокапић, Нико Новакковић, Косто Рајнвајн, Илија Љумовић, Душан Рајовић, Филип Булатовић, Богумил Млеинек и Радован Вујошевић.⁹⁷ Умјесто вишегодишњег хоровађе Пјевачког друштва „Његош”, Чеха Фрања Вимера, који је поднио оставку („захвалио се на тој части”), постављен је Цетињанин **Алекса Ивановић**, који је претходно био завршио Прашки конзерваторијум.⁹⁸

Ангажовањем новоизабране управе увелико је повећан и број помажућих чланова: Мирко Мијушковић, Михаило Рајнвајн, др Нико-

⁹⁴ Цетињски вјесник, IV/1911, бр. 82, X, стр.

⁹⁵ Цетињски вјесник, V/1912, бр. 10, I, II, стр.[4].

⁹⁶ Уп. др Душан Ј. Мартиновић: *Цетињска читавница* (1868-1915; 1928-1940), Градска библиотека „Његош” (1945-1998), Цетиње, 1998, стр. 247-248.

⁹⁷ Домаћи лист, Цетиње, I/1912, бр. 2, стр. 16.

⁹⁸ Ibid.

ла Шкеровић, Илија Шобајић, Владимир Новосел, Душан Вуксан, Шпиро Томановић, др Јован Кујачић, др Квадрели, Томо Поповић, Илија Вулетић, Лука Поповић, Грго Миловановић, Данило Радончић, Дамјан Врбица, Ђон Кола Моси, Р. Љумовић и Н. Тујковић. За новог члана-утемељача уписао се Томо Иличковић. Тада је у ред својих добротвора, са улогом од 100 перпера, Друштво уписало и пок. Петру, мајку Љубе Крсмановића, из Београда, који је Цетињу завјештао 2.000 перпера, што је била знатна новчана сума.⁹⁹

Према одредбама друштвених Правила одржаване су годишње скупштине Првог црквеног пјевачког друштва „Његош” најмање једанпут годишње. Због извјесних унутрашњих трзавица које је требало разријешити на скупштини, стара управа је поднијела колективну оставку крајем априла 1912, па је стога заказана скупштини за 6. мај, али тада није одржана због недовољног присуства чланова, па је одложена за 20. мај исте године, када је, упркос оставци, дотадашњој управи „једнодушно указано повјерење” и она се, „примила да и даље остане на челу истога” Друштва.¹⁰⁰

Како је ускоро отпочео Први па Други балкански рат 1912-1913. године, ратна психоза и ратне операције су паралисале рад „Његоша” и уопште културно-просвјетну дјелатност на Цетињу и у Црној Гори. „Његош” ће се појављивати само у неким изузетним приликама. Узеће, на примјер, марта те године учешће у церемонијалу преноса са Цетиња у Тополу земних остатака чланова породице Карађорђевић: књегинје Зорке, књажевића Андрије, књегинице Милене и књаза Ђорђа, који су били сахрањени у посебним гробовима, у порти Цетињског манастира.¹⁰¹ Априла 1912. организоваће у Владин-дому, једну од посљедњих, „велику забаву с игранком”, поводом рођендана краљице Милене. На тој забави је „Његош” у концертном дијелу врло успјешно извео седам композиција, и то двије соло и пет хорских пјесама. Забаву су посјетили: краљевска породица, са саксонским престолонаследником и многобројна публика.¹⁰²

Због дужег одсуства хоровађе А. Ивановића, „Његош” је паузирао у свом раду током љета 1912. а онда ће ускоро почети балкански ратови који ће донијети ванредно стање и велике ратне жртве на ска-

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Домаћи лист, 1/1912, бр. 9, стр. 71

¹⁰¹ Глас Црногорца, XLI/1912, бр. 11. 17. III, стр. [1-2].

¹⁰² Цетињски вјесник, V/1912, бр. 32, 21. IV, стр. ; [4].бр. 33, 25. IV. стр. [3].

дарском бојишту (1912-1913) и на Брегалници (1913). Па ипак, у вријеме ратних операција, било је неколико покушаја организовања културно-забавних манифестација на Цетињу „у корист цетињске сиротиње”. У једном аутентичном архивском документу истиче се да су 23. децембра 1912. одржане двије представе, те да је на оној одржаној у 5 сати инкасирано 177,10 перпера, а на другој - у 9 часова, 293 перпера, што је добровољним прилозима, том приликом сакупљеним, чинило своту од 554,60 перпера.¹⁰³

У ратној 1913. години Пјевачко друштво „Његош” је учествовало у априлу на сахрани свог преминулог члана и функционера Милана Ст. Врчевића, а затим у августу на сахрани његовог брата Филипа Ст. Врчевића, бившег предсједника Првог црквеног пјевачког друштва.

У кратком предаху између два балканска рата, Пјевачко друштво „Његош” одржало је годишњу скупштину, уз претходно информисање јавног мњења да скупштина није могла бити одржана „због ратних прилика (...) у одређено вријеме” и да ће на скупштини право гласа имати само чланови који су уредно измирили чланарину.¹⁰⁴

Непосредно послје Првог балканског рата, након што су утихнули ратни поклични и рафали, 18/31. маја 1913. одржана је годишња скупштина Пјевачког друштва „Његош” и на њој изабрана нова управа: за предсједника - *Михаило-Мило Ковачевић* (Цетиње, 1871-1913), за потпредсједника - др Никола Шкерковић, за секретара - Љубо Гломазић, за благајника - Перо Почек, за економа - М. Томовић, за књижничара - М. Јовановић, за одборнике др Мило Иличковић и Иво Калуђеровић, а за замјенике - Перо Калуђеровић и Владимир Новосел; у Надзорни одбор бирани су: Вуко Вулетић, Јован Хајдуковић и Ристо Андрић.¹⁰⁵

Пјевачко друштво „Његош” је „на хору складно пјевало” и приликом одржавања парастоса погинулим у балканским ратовима у Манастирској цркви на Цетињу, у присуству краља Николе I и краљице Милене.

Такође „Његош” је 1913. године, након склапања мировног уговора зараћених страна, судјеловао у програму обиљежавања 100 годишњице рођења Петра II Петровића-Његоша.

¹⁰³ Л. Милуновић: *op. cit.*, стр. 100

¹⁰⁴ *Ibid.*

¹⁰⁵ Глас Црногорца, XL1/1913, бр. 22, 18. V, стр. :[3]. бр. 23, 25. V. стр.[4].

На освиту 1914 (19. јануара) Пјевачко друштво „Његош” је одржало посљедњу годишњу скупштину у периоду Краљевине Црне Горе, на којој је изабрало нову управу у саставу: предсједник санитетски генерал *др Мило Иличковић* (Брчели, Црмница, 1880 - Љуботињ, 1941), потпредсједник - Спасоје Пилетић, секретар - Михаило А. Рајнвајн, благајник - Јевто Спасић, и чланови - одборници: Ристо Андрић, Душан Милић и Васо Радовановић.¹⁰⁶

У предвечерје Првог свјетског рата, *de facto* до објаве мобилизације Црногорске војске 15. јула 1914, Друштво „Његош” је на иницијативу новоизабране управе организовало двије „велике забаве”: прву, 15 фебруара, а другу - 25 маја. Обије забаве су брижљиво припремане. Уз најаву фебруарске забаве преко средстава информисања, публика се обавјештава (као и много пута раније!), да је долазак позваних предвиђен у свечаним одијелима; улазнице су продаване у Књижари „А. Рајнвајн” по цијенама: за горње ложе 12 перпера, за доње ложе 10 перпера, а за партер - два перпера. Истовремено се скреће пажња заинтересованим грађанима да ће се на сами дан приредбе улазнице продавати на каси Позоришта и то 25% скупље (2,50 перпера). И овом приликом је најављено да ће се, у случају лошег времена, за даме обезбиједити аутомобил за транспорт од њихове куће до позоришне зграде „Зетски дом”. Наговјештено је и то да ће на самој забави бити продавано свјеже природно цвијеће.

Под сличним околностима и на идентичан начин и припреме одржана је и мајска забава, на којој је „Његош”, по уобичајној шеми, одржао концерт са прогамом:

Црногорска химна - пјевао друштвени збор;

И. Бајић: *Морнарска пјесма* - пјевао друштвени збор;

Штерк: *Тешке ноћи, тешки мисли* - пјевала соло Вучићевићка, уз пратњу гласовира;

Ф. Ј. Матић: *Романса* - пјевао квартет: О Петровић, Ј. Видовић, Д. Пејовић и проф. Омерман, а пратио композитор на гласовиру.

Ст. Мокрањац: *Лем Егим* - пјевао соло Коста Јованесковић, уз пратњу гласовира;

Убићу се... шала у једном чину, од Загорске - извео глумачки пар Вучићевић, чланови КЦНП Цетиње.

¹⁰⁶ Глас Црногорца, XLIII/1914, бр. 4,25. I, стр. [2].

Тада је по први пут „Друштвеним збором” управљао на јавној сцени нови хоровађа Алекса Ивановић, док је у другом дијелу - на игранци свирала Војна музика под диригентским управљањем капелника Ф. Вимера.¹⁰⁷ Била је то, заправо, посљедња јавна приредба у организацији Пјевачког друштва „Његош” у раздобљу до почетка Првог свјетског рата.

И у току ратних година 1914-1915. „Његош” је организовао пар приредаба у добротворне сврхе. На једној од таквих „забава” организованих у циљу сакупљања помоћи намијењене избјегличким породицама, програм је плакатиран, с тим што је долазак публике био допуштен „у обичним одијелима”...

У цјелини узета, прва фаза културно-просвјетног дјеловања Пјевачког друштва „Његош” (1907-1915) карактерише се значајним напорима и солидним резултатима. Било је „дјечјих болести” и застоја почетних година, али су све препреке превладаване и Друштво је ишло узлазном путањом, све више афирмишући музичку умјетност и популаришући је у народу. У саставу Друштва радили су: мушки хор, мјешовити хор, тамбурашки оркестар и повремено драмска секција. Први диригент хора био је Франтишек-Фрањо Вимер, а почетком 1912. хор је преузео Алекса Ивановић. Обојица су својим великим знањем и залагањем уводили хор у већа умјетничка остварења.

Током безмало десетогодишњег постојања и дјеловања у задњој деценији независне црногорске државе, „Његош” је изводио самосталне концерте и заузимао видно мјесто у вокалној музици Црне Горе. Повремено је судјеловао и у културно-умјетничким манифестацијама које су други организовали у „Зетском дому” (Књажевско па Краљевско црногорско народно позориште, Цетињско радничко-занатлијско друштво, итд.)

О умјетничким квалитетима Пјевачког друштва „Његош” врло похвално су писали многи оновремени музички „коментатори” у периодичној штампи.

„Његош” је неријетко приређивао посебне концерте у корист пострадалих од елементарних непогода и у друге хуманитарне сврхе.

Пјевачко друштво „Његош” гостовало је и у унутрашњости Црне Горе, гдје је примано са симпатијама. Посебне симпатије је уживало код домицилне - цетињске публике.

¹⁰⁷ Глас Црногорца, XIII/1914, бр. 9, 13. II, стр.: [3]. бр. 27, 24. V, стр. [4].

За солидну унутрашњу организацију и обезбјеђивање извора финансирања заслужни су сви предсједници, неки мање - неки више: Лазар И. Бркић, Филип С. Врчевић, Перо Вучковић, Милан Рамадановић и др Мило Иличковић. Сви су они, уз помоћ осталих функционера Друштва (потпредсједника, секретара и благајника) и изабраних одборника у управним и надзорним одборима, давали значајан допринос за нормално функционисање стручно-умјетничких тијела, кроз које су пролазили угледни грађани Цетиња. Међу њима је било доста елитних личности, високих интелектуалаца (професора, правника, љекара...), истакнутих појединаца из занатлијско-трговачког staleжа и представника радничке класе која је била у повоју.

Ратни догађаји 1914-1918. онемоућили су рад Друштва „Његош”, али ће оно по окончању Првог свјетског рата обновити своју вишеструко корисну културно-умјетничку дјелатност...

Dušan Martinović

SINGING CLUBS IN CETINJE FROM THE END OF 19TH TILL MIDDLE OF 20TH CENTURY

Summary

In his article, the author tells about oldest singing clubs in territory of today Montenegro. Until 1918th there were a few singing clubs in territory of today Montenegro. The oldest singing club was “Jedinstvo” in Kotor in Boka Kotorska, which was part of Austro-Hungary until 1918. and only that year, after decay of “Dual Monarchy”, it was annexed to Montenegro.

In 1830th there was a ‘choir of Kotor singers’ and Kotor Serbian singing club “Jedinstvo” dates to this year. This club had a very significant cultural-educational and national mission in the past. First conductor of the choir was a Check, Bureš. This singing clubs still exists. Under it’s influence in 1871. a singing club was organized in Cetinje. Singing club was a part of Cetinje library, founded by the beginning of 1868. It’s first conductor was also a Check, Anton Šulc, and after him František Vimer. Tradition of this oldest Cetinje singing club inherited First church singing club “Njegoš” (1907-1915).

Until the end of independent Montenegrin state (beginning of 1916th) all towns in Montenegro developed their singing clubs: in Podgorica was organized

“Branko”, in February of 1892nd, in Nikšić “Zahumlje” (1898), in Ulcinj “Ulcinj singing club” (1899), in Pljevlja “Serbian singing club Bratstvo” (1889), in Danilovgrad “Jedinstvo” (1908), in Bar “Bratimstvo” (1910), in Kolašin “Bjelasica” (beginning of 20th century) etc.

Authors tells in detail on all these singing clubs in period till 1918, on their conductors, repertoire, successes and difficulties. All these singing clubs continued their work in the period between two world wars, and some of them existed even after the Second World War.

Милан Терзић*

МАЧЕК И ТИТО У ИНФОРМАЦИЈАМА ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ КРАЉЕВСКОЈ ВЛАДИ 1941-1944.

Након војног пораза у Априлском рату 1941. југословенска Краљевска влада је избјегла на Блиски исток, потом се скоро у пуном саставу средином 1941. преселила у Лондон (дио министара отишао је у САД, а војни министар остао у Каиру), гдје је боравила до септембра 1943. када се преселила у Каиру, док је влада Ивана Шубашића конституисана у Лондону у јуну 1941. Југословенска влада у избјеглиштву је била носилац идеје отпора и антифашизма, па је као таква добила савезничко уточиште и од савезника јој је призната легитимност представљања војно поражене државе. Каснијим развојем догађаја, скупштина у Јајцу (АВНОЈ) је у новембру 1943. оформила владу (Национални комитет ослобођења Југославије – НКОЈ) у земљи и, након споразума Тита и Шубашића (у јуну и новембру 1944. на Вису и у Београду), 1945. створена је заједничка влада која је међународно репрезентовала Југославију.¹ Југословенска Краљевска влада је насто-

* Аутор је научни сарадник у Војноисторијском институту у Београду.

¹ Архив Војноисторијског института (А VII), фонд ЕВ. Архив Југославије (АЈ), фонд 103. Архив Ј.Б.Тита, фонд Национални комитет ослобођења Југославије (НКОЈ) и Канцеларија Маршала Југославије (КМЈ). *Документи о спољној политици СФРЈ 1941-1945*, књ. 1 и 2, Београд 1988. *Драгољуб М. Михаиловић, Рај и мир генерала, Изабрани рајли списи*, I-II, приредили: Милан Весовић, Коста Николић и Бојан Димитријевић, Београд 1998. *Југословенске владе у избјеглиштву 1941-1943*, документи, приредно

јала да буде у вези са догађајима у земљи и њена жеђ за информацијама била је израз потребе да се сагледа неодређено, нејасно и противрјечно стање у земљи.

Објашњавајући информације и њихов демант, неко је рекао да је информација расцијепан јастук са раширеним и разбачаним перјем, а демант настојање да се сваки комад расутог перја врати у јастучницу. Парадигмом информација - као узорак за примјер - са подацима о појединцима, указујемо на податке о Мачеку и Титу, о којима су различитим каналима, у различито вријеме, југословенској Краљевској влади, стизале различите информације. Узорак је изабран као примјер разних информација, неријетко контрадикторних и противрјечних. Управо зато су, Влатко Мачек – са становишта информација о мјесту боравка и политичкој активности у Југославији и Јосип Броз Тито – по питању вођства комунистичког покрета и противрјечних вијести о његовој личности, репрезентативни примјери. Полазећи од народне изреке да се у рату, лову, и пред изборе највише злоупотребљава и не говори истина, управо је ратно вријеме - боље рећи невријеме - пружило шансу протежирању разних информација. У недостатку информација преносило се оно што се чуло и причало и као такво задовољавало

Богдан Кризман, Загреб-Београд 1981. *Југословенске владе у избјеглиштву 1943-1945*, документи, приредио Бранко Петрановић, Загреб-Београд 1981. *Односи Југославије и Русије (СССР): 1941-1945: документи и материјали* (приређивачи Бранко Петрановић ...ет ал.), Београд 1996. *Tito Churchill strogo-tajno*, приредио Душан Бибер, Загреб 1981. *Записници НКОЈ-а и привремене владе ДФЈ 1943-1945*, приредили Бранко Петрановић и Љиљана Марковић, Београд 1991. *Зборник докумената из британске архиве. Англо-југословенски односи 1941-1948*, Birmingham 1985, приредио Влаховић Р. Станиша. Павловић Ст. Коста, *Југословенско-британски односи 1939-1945, Паг Симовићеве владе према британским документима*, Гласник Српског историјско-културног друштва „Његош” (ГСИКД „Његош”), свеска 40, јун 1978. Павловић Ст. Коста, *Југословенско-британски односи 1939-1945, Паг Јовановићеве владе према британским изворима*, ГСИКД „Његош”, свеска 41, децембар 1978. Павловић Ст. Коста, *Југословенско-британски односи 1941-1945, Паг Труфуновићеве владе према британским документима*, ГСИКД „Његош”, свеска 42, јун 1979. Павловић Ст. Коста, *Југословенско-британски односи 1941-1945. Први кораци Краља и Владе по доласку на Средњи исток (према британским изворима)*, ГСИКД „Његош”, свеска 46, јуна 1981. Ђуретић Веселин, *Влада на беспућу*, Београд 1983. Ђуретић Веселин, *Савезници и југословенска рајна драма – између националних и идеолошких изазова*, књ. 1-2, Београд 1985. Грол Милац, *Лондонски дневник*, Београд 1990. Константиновић Михаило, *Политика сјоразума: дневничке белешке 1939-1941: лондонске белешке 1944-1945*; Нови Сад 1998. Стефановски Мирјана, *Српска политичка емиграција у преуређењу Југославије 1941-1943*, Београд 1988.

потребу за информисањем. У игри су биле и информације и дезинформације и имале своју политичку функционализацију.

Влатко Мачек

Влатко Мачек, пред Други светски рат, репрезент хрватског политичког-националног корпуса и вођа најјаче странке (ХСС), потписник је споразума о стварању Бановине Хрватске 1939, као израз настојања решавања хрватског питања у Југославији, потом подпредседник нове југословенске владе након 27-мартовског преврата 1941. Након Априлског рата 1941. остао у земљи, а његово мјесто у југословенској Краљевској влади преузео Јурај Крњевић. За југословенску владу су информације о Мачеку биле од великог значаја. Оне су се очекивале и сматране су незаобилазним за стање у Хрватској. Информације су југословенској влади достављане преко југословенских дипломатских представника у Јерусалиму, Цариграду, Анкари, Каиру, Риму (Ватикану), Берну, Цириху, Мадриду, Лисабону, Стокхолму и Лондону.

Прве информације датирају од 16. априла 1941. када је Суботић из Лондона извјестио југословенску амбасаду у Анкари о вијестима које је, како каже, сазнао од Антони Идна (*Antony Eden*) да је Мачек задржан у Хрватској.² Потом је 13. маја 1941. југословенски конзул у Цариграду извјестио о ситуацији у Југославији на основу утисака Сима Милојевића који је допутовао из Београда и донео вијести да је Мачек конфиниран у Купинцу и да је држао говор у прилог Павелићу, за који Милојевић претпоставља да је изнуђен.³ Информације америчког новинара Сесила Брауна, са којим је контактирао југословенски војни изасланик у Анкари потпуковник Просен, а које је 16. маја 1941. прослиједила југословенска амбасада у Турској југословенском МИИ-у у Јерусалиму, говоре да је Мачек у Загребу гдје је дошао и Павелић.⁴ Слиједиле су нове информације из Турске и амбасадор Шуменковић је 5. јуна 1941. прослиједио вијести добијене од турског амбасадора

² АЈ, 103-65-288, Стр. Пов. Бр. 368; Исто: В. Krizman, *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943*, Zagreb 1981, стр. 98, док. бр. 2. У даљем тексту: Б. Кризман, н.д. *Документи о спољној политици СФРЈ 1941-1945*, Београд 1988, књ. 1, стр. 31-32.

³ АЈ, 103-84-32.

⁴ Амерички новинар дошао је у Југославију из Италије 4. априла 1941, био у хотелу „Српски Краљ” у Београду у тренутку њемачког бомбардовања, потом се повлачио из Београда у који се поново вратио; АЈ, 103-32-186, Пов. Бр. 750.

који је, док је био у Београду, сазнао од турског конзула у Загребу, да се Мачек налази у Купинцу и да је одбио немачку понуду за сарадњу.⁵ Извештај Пресбириа у Јерусалиму из јуна 1941. указује да Мачек није ухапшен већ је на свом имању гдје ужива пуну слободу (вијести агенције Д.Н.Б.).⁶

Вијести су стизале и са других страна. Из Лисабона је отправник послова Којић 3. јула 1941. извјештавао о доласку првака Југославије у стоном тенису, студента Владислава Хакснера, од кога потичу подаци да је Мачек био на имању у Купинцу и да су га Њемци ради сигурности одвели у Њемачку.⁷ Потом од 17. јула 1941. слиједи Мирошевићев извјештај из Рима југословенском МИП-у, да је Мачек на свом имању у Купинцу.⁸ Мирошевић је и у информацијама из јула 1941, које је Јуришић доставио из Берна, потврдио претходне вијести, додајући да је народ у Хрватској вјеран Мачеку који је на слободи, али конфиниран на свом имању на Купинцу.⁹

Којић је из Лисабона 30. јула 1941. прослиједио саслушање адвоката из Загреба др Луја Вајсмана (почасни уругвајски конзул у Београ-

⁵ Ljubo Boban, *Hrvatska u diplomatskim izveštajima izbegličke vlade 1941-1943*, Zagreb 1985, knj. 2, str. 23. У даљем тексту: Љ. Бобан, н.д.

⁶ АЈ, 103-138-483.

⁷ Допутовао је из Берлина под изговором међународне утакмице у Боливији и, како се у извјештају каже, располаже новчаним средствима и „не оставља утисак да је послат са каквим задатком” и да жели ступити у југословенску војску. На крају Којић додаје, да ће послати његово саслушање, питајући да ли да му одобри одлазак у Јужну Америку. На документу је Нинчићева рукописна биљешка да се слаже са његовим одласком. Саслушање Хакснера је обављено 4. јула и из Лисабона у Лондон прослеђено 7. јула 1941. године, а садржи податке: да је рођен у Сомбору и да је мојсијевске и реформаторске је вјероисповијести, да није служио војску и да је из Загреба кренуо 25. јуна; за стање у Загребу каже да влада велика несташница хране, да су власт преузеле усташе који врше хапшења Срба под пријетњом да напуште Хрватску, затим да су присталице Мачекове странке и Јевреје одводе у логоре, да су донијете уредбе о отпуштању чиновника православне вјероисповијести, да је незадовољство народа након Павелићеве понуде хрватске круне италијанском принцу, да је приликом путовања у Сплит видио огорченост народа према усташама, и да је путовао код зета у Ниш гдје је видио разарања од априлског бомбардовања, АЈ, 103-88-335, Пов. Бр. 234. Исто: АЈ, 103-160-582, Стр. Пов. Бр. 227.

⁸ АЈ, 103-27-174, Пов. Бр. 249. У посланство у Берну Пов. Бр. 716 одакле је 22. јула упућено у Лондон и у МИП-у евидентирано Пов. Бр. 5738 од 16. августа; Исто: Љ. Бобан, н.д, књ. 1, стр. 21-22. Извјештај је из Берна након доласка прослиједио Мирошевић.

⁹ А VII, ЕВ, к. 210, рег. бр. 56/2. Мирошевић Пов. Бр. 227. Јуришић Пов. Бр. 655.

ду), који је допутовао са супругом, доносећи вијести да се Мачек налази на имању у Купинцу под усташком стражом.¹⁰ Слиједе гласници нових вијести и од 14. августа 1941. је извјештај југословенског генералног конзула у Цириху Ђорђа Ђуричића, о стању у Хрватској на основу изјаве „Ј. Хрвата” из Ораховице да је Мачек, који је на свом имању у Купинцу под њемачком заштитом, против Павелића, додајући „Мачек се држи беспрекорно на старој ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ линији. Утицај Мачека, како они кажу, остао је непроменљив на хрватске сељаке и према мишљењу мојих информатора не треба придавати много важности што неке месне организације Х.С.Странке су се изјасниле за Павелића...Мачек се држи патриотски”.¹¹ Којић је из Лисабона 16. септембра 1941. проследио МИП-у у Лондон вијести о ситуацији у Југославији добијене од Леа Најбергера, грађевинског инжењера предузимача из Загреба, који је допутовао у Лисабон, за кога Којић на крају каже, да му информације треба примити „са приличном резервом”, а указивале су да је када су почели покољи у Хрватској, Мачек одведен у Берлин и да је на њега вршена пресија да преузме власт у Хрватској, што је он одбио.¹² Потом слиједи извјештај од 26. септембра 1941. Ника Мирошевића-Сорга упућен из Берна Момчилу Нинчићу: „Имао је ових дана случајну прилику да се сретне са једном виђеном личношћу из Загреба, Хрватом југословенске оријентације, од које је сазнао извесне детаље, који могу бити од користи. Име ове личности из појмљивих разлога за сада не треба помињати”, а вијести су говориле да је у Хрватској „највећи Југословен” Мачек.¹³

¹⁰ АЈ, 103-27-177, Пов. Бр. 307; Исто Љ. Бобан, н.д, књ.1, стр. 219-222. Исто: АЈ, 103-186-649. МИП је 23. септембра 1941. доставио Краљевској влади Вајсманове информације, ПОВ. Бр. 6458.

¹¹ Дошао је у Швајцарску са два Швајцарца који су дуго живјели у Хрватској. За овог Хрвата Ђуричић каже да га је прије рата познавао као објективног човека и да су добијене ове информације: да Њемци држе Павелића у својим рукама и да је уз Павелића 5-10% Хрвата, АЈ, 103-160-582, Пов. бр. 88; Исто: 103-29-182; Исто: Љ. Бобан, н.д, књ. 1, стр. 77-83.

¹² Нојбергер је тврдио да је вијести добио од Берислава Анђелиновића, од секретара југословенског МУП-а Фелера и адвоката Радице, брата Богдана Радице аташеа за штампу у Вашингтону; АЈ, 103-27-177, Пов. Бр. 492. А VII, ЕВ, к. 165А, рег. бр. 33/2. Љ. Бобан, н.д, књ. 1, стр. 222-224. Код Бобана за документ пише да је Пов. Бр. 402. Југословенски МИП је 29. септембра 1941. ове информације проследио Пред. министарског савјета (Цивилном кабинету). АЈ, 103-27-177, Пов. Бр. 6533.

¹³ АЈ, 103-160-582, Лично Стр. Повјерљиво; Љ. Бобан, н.д, књ. 1, стр. 52-54. Овај извјештај је југословенски МИП проследио Предсједништву Министарског Савјета 15. октобра 1941, Стр. Пов. бр. 46; АЈ, 103-5-54.

Генерал Илић извијестио је 4. новембра 1941. из Каира генерала Симовића о писању египатског листа „*Le Progre Ežipsijen*”, да је Недић издајник и сарадник Немаца, а Мачек је под полицијским надзором и интерниран је.¹⁴ Потом је 8. новембра 1941. Јуришић јављао из Берна, како је из поузданог извора сазнао, да је Мачек интерниран код Граца.¹⁵ Од 23. новембра 1941. је извјештај југословенског посланика при Светој столици, Николе Мирошевића-Сорга, упућен из Лисабона Момчилу Нинчићу: „Од веродостојног, нама пријатељски наклоњеног лица, које је напустило почетком овог месеца Југославију, добио сам, са молбом да не издам извор...Мачек био је ухапшен и држат четири дана у затвору. Морао је бити пуштен на слободу, јер су сељаци из околине Загреба обуставили сваки довоз хране у Загреб”.¹⁶ Из Лисабона су и вијести инжењера Бранка Шаин-Милетића од 14. децембра 1941. које говоре о Мачековом одвођењу из Купинца у Загреб.¹⁷ Хаџи-Ђорђевић је из Цариграда 13. децембра 1941. извијестио о доласку двојице Хрвата, студената браће Курта и Ханса Плана из Загреба. Њихове информације су говориле, како се каже, „чује се да је Мачек интерниран у Грацу”.¹⁸ Вијести истих информатора су прослијеђене и из Јерусалима 4. јануара 1942. када је конзулат извијестио, да су присталице др Мачека, да су југословенски оријентисани и да би требало да се Мачек налази у Грацу.¹⁹ Потом су од 6. фебруара 1942. информације Јуришића из Берна који је прослиједио Москателове вијести о терору и хапшењима у Хрватској, када је ухапшен и Мачек.²⁰ Затим су од 27. фебруара 1942. из Берна Јуришићеве вијести да се не зна тачно гдје је Мачек, али се претпоставља да је у некој вили код Загреба и да је под стражом.²¹ Од

¹⁴ АЈ, 103-12-98, Стр. Бр. 43 од 4. новембра 1941. Вијести су биле разлог за Илићеве ставовс: „Како овакви натписи поред свих тенденција могу имати недовољне последице по српске ствари, то молим да се изда потребно наређење да се обрати већа пажња од стране надлежних приликом пропаганде”.

¹⁵ АЈ, 103-29-182.

¹⁶ Љ. Бобан, н.д. књ. 1, стр. 228-230.

¹⁷ АЈ, 103-27-177.

¹⁸ АЈ, 103-160-582, Пов. Бр. 634; Исто: Љ. Бобан, н.д. књ. 2, стр. 52.

¹⁹ Љ. Бобан, н.д. књ. 1, стр. 12-14, П. 2.

²⁰ АЈ, 103-59-277, Пов. бр. 22. У МИП-у 9. фебруара 1942, Пов. Бр. 601. Парафраза телеграма дате Пред. владе и Министру двора. Исто: Љ. Бобан, н.д. књ. 1, стр. 27.

²¹ АЈ, 103-29-182, Пов. бр. 231. У МИП-у ПОВ. Бр. 990 од 28. фебруара 1942. Парафраза телеграма достављене Пред. владе и Министру двора. Исто: Љ. Бобан, н.д. књ. 1, стр. 60-61.

2. марта 1942. слиједе вијести из Ватикана, прослеђене преко Берна, које су се односиле на предстојеће засиједање Хрватског сабора (доношење устава и избор краља), сукобе у Загребу између усташа и полиције, терору и тешком стању народа, нестанак Мачека који је био у Загребу као и то да се прича да је одведен у Њемачку.²² Посланик Којић је 12. марта 1942. из Лисабона прослиједио МИП-у саслушање Људевита Крауса, трговца из Београда, чији подаци говоре да је др Мачек био одведен у Грац, потом пуштен и да је под полицијском присмотром у Загребу.²³ Из марта 1942. су информације Марковића из Стокхолма о ситуацији у Југославији, на основу извештаја „госпође” која је након удаје задржала шведско држављанство и успјела да са сином напусти Југославију и допутује у Шведску. Тражила је анонимност због сигурности супруга који је остао у Београду и њене информације говоре да Павелић и усташе нису успјели да придобију хрватски народ, да је Мачек популарнији него икада и да је интерниран.²⁴

Слободан Јовановић је 19. марта 1942. захтијевао да се преко југословенског МИП-а пита посланство у Берну: „Молим проверите тачност вести о Мачеку”.²⁵ Потом су од 25. марта 1942. Јуришићеве информације из Берна упућене Слободану Јовановићу, да је Мачек „пуштен на слободу”, упућен на имање у Купинец гдје живи одвојено од породице и под стражом, да њемачки посланик покушава да га придобије, али он одлучно одбија сарадњу са Њемцима, те да је пуштен на молбу 25 народних посланика ХСС-а.²⁶ У каснијим информацијама о Мачеку, које је Јуришић из Берна упутио 10. априла 1942, каже се на основу „поузданог извора”, да је Мачек тешко болестан и да је на самрти у Купинцу због чега је и пуштен кући, да је „изгледа у затвору

²² АЈ, 103-59-277, Пов. бр. 55. У МИП-у Пов. Бр. 1030 од 3. марта 1942. Парафразе достављене Пред. владе и Министру двора. Исто: Љ. Бобан, н.д, књ. 1, стр. 27-28.

²³ АЈ, 103-160-582, Пов. Бр. 247. Исто: А VII, ЕВ, дјеловодни протокол Министарства унутрашњих послова Краљевине Југославије, Пов. Бр. 205 од 26. марта 1942. где се види да је реферисано предсједнику Јовановићу. Исто: Љ. Бобан, н.д, књ. 1, стр. 235-239, гдје је искориштен дио који се односи само на Хрватску.

²⁴ А VII, ЕВ, к. 163, рег. бр. 70/1-2, Стр. Пов. Бр. 29. Исто: АЈ, 103-30-183; Исто: Љ. Бобан, н.д, књ. 1, стр. 265-270. Дат дио извештаја који се односи на прилике у Хрватској, из архиве је Рудолфа Бићаница и ријеч је о извештају који је Слободан Јовановић доставио Јурају Крњевићу.

²⁵ АЈ, 103-5-54.

²⁶ АЈ, 103-29-182, Пов. бр. 339. У МИП-у ПОВ. Бр. 1536 од 26. марта 1942. Парафразе телеграма достављене Пред. владе и Министру двора. Исто: АЈ, 103-5-54.

трован'' - што саопштава са резервом и да је замолио Москатела у Риму да провјери ове информације.²⁷

Од 2. априла 1942. датира допис кога је евидентирао шеф Војног кабинета Живан Кнежевић, а ријеч је о писму министру двора Радоју Кнежевићу, са биљешком Живана Кнежевића: „Ово писмо је г. Нико Бартуловић из Сплита, упутио Министру двора г. Радоју Кнежевићу''. Подаци указују да су у Хрватској били доминантни мачековци и да пружају пасиван отпор који треба да буде „кичма'' сутрашњег отпора и да је Мачек „строго чуван'' у једној вили код Загреба.²⁸ Од 20. априла 1942. је информација из Берна добијена од посланства при Светој столици, да је Мачек најприје премјештен из Загреба у Винуцу, да се налази у селу Јакобље код Суботице, гдје је како се каже: „У једној великој сеоцкој кући, где му је дозвољено да се бави економијом, али да је он и сељаци који му помажу изолован. Породица пак његова налази се у Купинцу''.²⁹ Вијести „пријатеља из Љубљане'', прослијеђене из Берна (Јуришић) 23. априла 1942. указују да је на Мачека вршен терор да уђе у сабор.³⁰ Слиједе нове вијести које је 4. маја 1942, Хаџи-Ђорђевић из Цариграда упутио МИП-у о доласку, како се каже „под видом трговине'' Златка Фркића, који је саопштио да је Мачек болестан, интерниран у околину Загреба, а не у Купинца.³¹

Слободан Јовановић је 11. јуна 1942. доставио министрима, МИП-у и команди трупа у Каиру, вијести о стању у земљи по подацима које је априла 1942. донио у Цариград Хрват, бивши морнарички официр, где се за Мачека каже, да је „интерниран у један стари замак у околини Граца''.³²

Перићев извештај из Цариграда (Стр. Пов. Бр. 142) има наставак упућен министру војске, морнарице и ваздухопловства („ОБ'') са подацима које је из Југославије донио „повереник 99'', који о Мачековој

²⁷ АЈ, 103-5-54. Лондон 13. априла 1942. гдје је и белешка: „Видео г. Председник. Саопштено г. Крњевићу''.

²⁸ А VII, ЕВ, к. 165А, рег. бр. 8/2.

²⁹ АЈ, 103-5-54. У акта заведено 24. априла 1942. уз белешку „Видео г. Председник и видео г. Крњевић''.

³⁰ АЈ, 103-29-182, Стр. Пов. бр. 464. У МИП-у ПОВ. Бр. 2169 од 24. априла 1942. Исто: Љ. Бобан, н.д, књ. 1, стр. 62.

³¹ АЈ, 103-32-187, Пов. бр. 204. У МИП-у ПОВ. Бр. 2422 од 5. маја 1942. Парафразе телеграма дате Пред. владе и Министру двора. Исто: А VII, ЕВ, к. 275, рег. бр. 6/2. У југословенској влади ПОВ. В.К.Бр. 617 од 8. маја 1942. Исто: А VII, Ча, к. 275, рег. бр. 6/2.

³² А VII, ЕВ, к. 164, рег. бр. 3/1-(340-368), Стр. Пов. В.К.Бр. 533.

организацији каже: да се оживљава, да их четници не прихватају због ранијег држања и они одлазе у партизане, да је најјачи аргумент мачековаца против Павелића окупација Далмације од стране Италијана, да осуђују злочине над Србима и кажу да је то „усташко” и „поповско” дјело, да је Мачек био интерниран код Граца, потом се разболио, био на лијечењу у Бечу и враћен је у Купинац, гдје је под надзором.³³ Потом су од 15. јуна 1942. информације посланства при Светој столици (Коста Цукић) упућене југословенском МИП-у о приликама у Хрватској, у којима су подаци од 10. јуна 1942. и говоре о Мачковом кућном притвору на имању у Купинцу и да се у Мачеку види спас.³⁴ Пуковник Ракић је 22. јуна 1942. писао делегату Краљевске владе за пропаганду о стању у земљи, да је Мачек био у Грацу и Бечу, а сада је у Купинцу врло болестан и да Мачековци врше саботаже у земљи.³⁵

Од 18. јула 1942. потичу вијести из Загреба, које су приспјеле преко Италије, да се поправило здравље др Мачека и да је на имању у Купинцу.³⁶ Из јула 1942. су извештаји о стању у Југославији (хрватско подручје) до 1. јуна: да је Мачек под усташком стражом у Купинцу, да су га посјетили љекари, да се опоравио и доброг је здравља.³⁷ Извештај Станислава Рапотеца с почетка августа 1942. о боравку у Југославији указује на интернацију Мачека у Купинац, његово лоше здравствено стање и поред свега, расту његовог ауторитета.³⁸ Потом је 12. септембра

³³ А VII, EV, к. 165А, рег. бр. 4/3, Стр. Пов. Бр. 150. У влади Стр. Пов. В.К. Бр. 758 од 23. августа 1942. Извјештај достављен потпред. Крњевићу и Креку, министрима двора, МИП-а Нинчићу, правде Гавриловићу, саобраћаја Гролу и посланику Фотићу. Исто: А VII, EV, к. 174, рег. бр. 34/1, бр. 758 од 23. августа 1942. Овај извјештај Слободан Јовановић је 23. августа 1942. доставио Нинчићу, са образложењем да је од „једног лица” које је изашло из Југославије 29. маја 1942; АЈ, 103-160-582, Стр. Пов.В.К.Бр. 758.

³⁴ АЈ, EV, грађа преузета из архива СМИП-а, МИП, фасцикла 6, Пов. Бр. 193. У МИП-у Пов. Бр. 3894 од 16. јула 1942. потом 22. јула 1942. упућено влади (Пов. Бр. 1131) цивилном и војном кабинету, Крњевићу и Шубашићу. Исто: АЈ, EV, грађа преузета из архива СМИП-а, Председништво Мин. Савета, фасцикла 3. Исто: АЈ, EV, грађа преузета из архива СМИП-а, Посланства Краљевине Југославије у Лисабону и Ватикану, фасцикла 3.

³⁵ А VII, EV, к. 38, рег. бр. 13/3, стр.Об.О.бр. 98.

³⁶ АЈ, 103-5-54. Исто: АЈ, 103-27-174.

³⁷ А VII, EV, к. 172, рег. бр. 8/2, Стр. Пов.В.К.Бр. 648 од 17. јула 1942.

³⁸ Љубо Бобан, н.д. књ. 2, стр. 54-71. Извјештај му је, како каже, уступио Станислав Рапотец посредовањем Јоза Томашевића. Нешто касније (28. августа 1942.), Слободан Јовановић је доставио Министру просвјете Милошу Трифуновићу извјештај Станислава Рапотеца; А VII, EV, к. 164, рег. бр. 2/1-(51-58), Стр. Пов. В.К.Бр. 749.

1942. Ђуричић извјестио МИП о доласку два Хрвата чија се имена не саопштавају с обзиром да конзулат нема шифру, да су посјетили конзулат и саопштили да је Мачек ухапшен и затваран, да је сада у Купинац под стражом, додајући на крају, да су ова лица као информатори учинила на њега добар утисак, али да ипак, с обзиром на ратно вријеме, „ове информације доставља са резервом”.³⁹

Војни изасланик Банковић је из Анкаре 18. септембра 1942. извјештавао Каиру о преписци чиновника МИП-а Гажија са братом у Загребу и на писмо које се даје у прилогу, а које је из Југославије упућено некоме од Хрвата у влади (Банковић претпоставља Крњевићу). Подаци у писму указују на заточеништво „Председника” (мисли се на Мачека) у Купинцу, али да је и даље јак Мачеков ауторитет у народу.⁴⁰ Слиједи информације из Шведске 23. септембра 1942. које су забелешка Крста Јандријевића, упућена Авакумовићу о сусрету са Иваном Колаком, бившим секретаром кабинета др Влатка Мачека. Информације говоре, да су се срели у Стокхолму, а од њега је сазнао да је хрватски народ из Мачека који је интерниран на свом имању.⁴¹ Затим је занимљиво, од 28. септембра 1942, Авакумовићев извјештај из Стокхолма о писању листа „*AFTONTIDINGEN*” о вијестима из Лондона, о хапшењу 17 виђених чланова ХСС пошто је Мачек, који се већ одавно налази у затвору, одбио сарадњу са Њемцима.⁴² Истог 28. септембра 1942. Никола Москатело је из Ватикана доставио МИП-у извјештај о приликама у Загребу и Хрватској, да Њемци нијесу успјели да наговоре Мачека да учествује у власти и да је Мачек изолован у Купинцу.⁴³ Сјутрадан, 29. септембра 1942. Авакумовић извјештава МИП-у о чланку објављеном у листу „*SVDSVENSKA DAGBLADET SNALLPOSTEN*” у Малмеу, да се прво чуло да је Мачек мртав, да су потом стигле вијести из Берлина да је Мачек под строгим полицијским надзором, да су Швеђани који су допутовали из Хрватске са увјерењем да је немогуће

³⁹ АЈ, 103-29-182, Пов. бр. 226. У МИП-у ПОВ. Бр. 5440 од 3. октобра 1942. Исто: Љ. Бобан, н.д, књ. 1, стр. 119-121.

⁴⁰ А VII, ЕВ, к. 170, рег. бр. 49/2, Пов. Бр. 457. Исто: А VII, ЕВ, к. 174, рег. бр. 34/1, бр. 914 од 24. октобра 1942.

⁴¹ Б. Кризман, н.д, стр. 400-402, док. бр. 211. Исто: Љ. Бобан, н.д, књ. 1, стр. 271-273. Ову забелешку, преточену у извјештај, Авакумовић је 29. септембра 1942. проследио југословенском МИП-у у Лондону, а као разлог Колаковог путовања у Финску наведено је уређивање неких неправилности у раду хрватског посланства. АЈ, 103-177-620, Пов. Бр. 343. У МИП-у 23. октобра 1942, Пов. Бр. 5872.

⁴² АЈ, 103-30-184, Пов. Бр. 313. Исто: А VII, ЕВ, к. 229, рег. бр. 14/4.

⁴³ АЈ, 103-27-174, Пов. бр. 292. У МИП-у Пов. Бр. 408 од 21. јануара 1943.

поновно уједињени са Србијом, да су присутне италијанско-хрватске супротности, да је Мачек увијек био против насиља, да има „још увек нечувено велики утицај у својој земљи”, те на крају Авакумовић пише да је чланак, као и претходне информације из извјештаја Пов.Бр. 255 од 17. августа редакцијама предала Швеђанка удата за Загребчанина и њено ће се име накнадно доставити.⁴⁴ Авакумовић је из Стокхолма 8. новембра 1942. извјестио министра Нинчић: указујући да је раније, почетком новембра, послат извјештај о економским приликама у НДХ, а у овом извјештају се достављају подаци о политичким приликама. Даље се каже, да подаци потичу углавном из причања шведских путника из Хрватске, извјештаја шведских дипломатских представника у Централној Европи и од шведског конзула у Загребу, те да су добијени преко трећег лица, не као цјелина, већ фрагментарно, а подаци указују да је међу Хрватима највећи политички ауторитет Мачек, да је сељаштво 90/100% за Мачека, да је Мачек у Купинцу под стражом 65 усташа, да је контакт са њим немогућ и да су му одузети радио и новине⁴⁵

Од 10. новембра 1942. датира Перићев допис из Цариграда, са подацима „из сигурног извора”: „Мачеку понудили да ступи у владу. Он је поставио следеће услове: да се Хрвати повуку са Руског фронта и да се Хрватска окупира исто као Србија”.⁴⁶ Потом слиједе вијести од 21. новембра 1942. Москатела из Ватикана, који је прослиједио извештај „Живка Антића” југословенском МИП-у о стању у земљи, с молбом да се достави министрима Бањанину, Будисављевићу, Божи Марковићу: да је хрватски народ 90/100% за Мачека, да је Мачек заточен у Купинцу и да није могућ контакт са њим.⁴⁷ На телеграм Кнежевића из Цариграда новембра 1942, надовезује се нови од 4. децембра 1942, о Мандекићу који је дошао у Турску једном свом пријатељу и изнео следеће: да је Мачек „доследан наследник Стјепана Радића”, није напустио земљу, слободно се шета по Загребу и Павелићев је

⁴⁴ АЈ, 103-5-54, Пов.Бр. 316.

⁴⁵ АЈ, 103-158-574, Стр. Пов. Бр. 146. АЈ, ЕВ, грађа преузета из архива СМИП-а, Пред. Министарског Савјета, фасцикла 3, Стр. Пов.Бр. 146. У МИП-у ПОВ.Бр. 7088. У влади Пов.Бр. 2400 од 14. децембра 1942.

⁴⁶ А VII, ЕВ, к. 173, рег. бр. 9/5, Стр. Пов. Бр. 352. У влади Пов.В.К.Бр. 1993 од 14. новембра 1942.

⁴⁷ АЈ, ЕВ, грађа преузета из архива СМИП-а, Министарство иностраних послова, фасцикла 6, Пов. Бр. 341. У МИП-у Пов. Бр. 6920 одакле је 12. децембра 1942. достављено влади гдје је заведено 14. децембра 18942. Пов. Бр. 2399. Једна копију извјештаја посланство је доставило Јурају Крњевићу. АЈ, 103-177-620. У МИП-у ПОВ. Бр. 6751 од 27. новембра 1942. Парафраза телеграма дате пред. владе и министру двора.

једномишљеник по питању хрватске независности и да не треба идентификовати Хрватску и хрватски народ са Павелићем.⁴⁸

Пуковник Стропник, из Војне југословенске мисије у Јерусалиму 10. децембра 1942. извијестио је команду Југословенских трупа о саслушању 16. новембра 1942. Емерика Белена: да је у Турску дошао са италијанским пасошом, којег је добио у Бечу, на питања о ХСС каже да је вођство стрпано у затвор, да су касније пуштени из затвора, али да не зна што је са Мачеком.⁴⁹ Слиједи од 17. децембра 1942. Перићев извјештај војном изасланику у Анкари, добијен „из сигурног извора” о стању у Хрватској и Славонији: да је 14. децембра стигао, како се каже, „наш човек” и донио извјештај да Мачек није интерниран, да је на свом имању и добро се држи, да је одбио улазак у владу и пристао само уз услове да Мађари и Италијани напуште окупирану територију, да се Павелић уклони и усташки покрет ликвидира и да се њему препушти унутрашња управа, те да су се ти преговори Мачека са Њемцима завршили без резултата.⁵⁰

Од 15. јануара 1943. су вијести Миловановића упућене Слободану Јовановићу о доласку Ковелика, бившег чиновника пољског конзулата у Загребу, који је донио информације које је предочио писару Милетићу, да су прије доласка Павелића Њемци у загребачком хотелу „Мибинов” интернирали Мачека и са њим преговарали без резултата, да је утицај Мачека велики и након настојања Њемаца да га приволе на сарадњу да је био затворен у Јасеновцу, потом у Купинцу, гдје је под сталном стражом, да су Њемци наставили са покушајима да га убиједе на сарадњу, да га у Купинцу чува око 150. људи и под строгом је контролом, да се ХСС боји да га не убију партизани, да је онемогућено одржавање везе са Мачеком, да је неко вријеме био болестан.⁵¹ Слиједи

⁴⁸ АЈ, 103-177-620. У МИП-у Стр. ПОВ. Бр. 593 од 9. децембра 1942. Парафразе дате пред. владе и министру двора. У вијестима које је 25. новембра 1942. из Цариграда Кнежевић доставио министру Нинчићу „лично” и „строго поверљиво” о доласку групе усташких новинара и да им је на челу шеф одсека за Балкан Пресбиороа у Загребу Винко Мандекић, „познати усташа” у вријеме атентата у Марсељу; АЈ, 103-177-620. У МИП-у ПОВ. Бр. 6751 од 27. новембра 1942. Парафразе телеграма дате пред. владе и министру двора.

⁴⁹ А VII, ЕВ, к. 166, рег. бр. 4/6, Пов. Бр. 2490. Исто: А VII, ЕВ, к. 179Е, рег. бр. 41/2.

⁵⁰ АЈ, ЕВ, грађа преузета из архива СМПП-а, Министарство војске, морнарице и ваздухопловства, фасцикла 10, Стр. Пов. Бр. 428/И. У Анкари код војног изасланика, Стр. Пов. Бр. 15 од 13. јануара 1942. Исто: А VII, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6. Исто: Љ. Бобан, н.д, књ. 2, стр. 79-83.

⁵¹ АЈ, 103-160-582, Стр. Пов. Бр. 67. У МИП-у ПОВ. Бр. 520 од 26. јануара 1943. Љ. Бобан, н.д, књ. 1, стр. 249-256.

18. фебруара 1943. Јуришићев извјештај из Берна упућен „лично за Министра” Нинчића, према вијестима добијеним из Загреба, да је Мачек интерниран у Тушканцу.⁵² Од 18. марта 1943. су Јуришићеве вијести из Берна, „лично” за Слободана Јовановића, да се од чланова хрватске трговачке делегације, која је боравила у Берну сазнало: да Павелић и усташе више немају власти у земљи и да Њемци држе сву власт, да је између домобрана и усташа велика неслога, да је народ 90% за Мачека који је интерниран и Њемци га штите од усташа, да је последице њега најпопуларнији Кошутих, али да углед имају и Крњевич и Шутеј.⁵³

Од 24. марта 1943. је Перићев допис војном изасланику у Анкари да је 19. марта 1943. дошао Мачеков курир „Љубљански” који је у децембру 1942. однио писмо Мачеку и донио вијести: да је Кошутих захвалио на писму и рекао да је Мачек у Купинцу, да је добро чуван од стране усташа и Њемаца и да је „Љубљанског” пред одлазак за Турску примио Кошутих и рекао му да је Мачек сада у Загребу у Горњем Граду и да се са њим не може доћи у никакав контакт, те да је Кошутих саопштио да није тачно да су Њемци нудили Мачеку да састави владу и да је он одбио.⁵⁴ Од 14. маја 1943. је Перићев извештај Министарству

⁵² АЈ, 103-29-182, Стр. Пов. Бр. 251. У МИП-у ПОВ. Бр. 1071 од 19. фебруара 1943. Парафразе телеграма достављене пред. владе и министру двора. Исто: Љ. Бобан, н.д, књ. 1, стр. 71-72.

⁵³ АЈ, 103-29-182, Пов. бр. 392. У МИП-у ПОВ. Бр. 1648 од 19. марта 1943. Парафразе телеграма дате пред. владе и мин. двора.

⁵⁴ Да је тада однио двије фотографисане копије писма, да није могао доћи у непосредну везу са њим јер је строго чуван и да је др Франгешу саопштио да има нешто за Мачека; да га је Франгеш довео у везу са инж. Кошутихем преко његове жене која је кћерка Стјепана Радића; да се потом „Љубљански” састао са Кошутихем у његовом стану и предао му писмо; да је навео да ће предаја писма бити потврђена преко радио Лондона поруком „Из председништва владе одобравају сарадњу на Плавом Јадрану”; да му је око куће дозвољена шетња на остојању од око три километра; да му је забрањено да прима ма кога сем личног љекара и професора своје ћеце и да му је управо професор уручио писмо; да је по изјави Кошутиха Мачек задовољан и да се захвалио влади; да Кошутих тврди да он заступа Мачека као председник ХСС-а; да је Павелић рекао да је то учињено јер му је пријетила опасност од партизана који су га хтјели отети; да Кошутих не може ништа писмено послати јер постоји опасност од усташа; да је у погледу одговора на писмо Кошутих поручио да је ХСС потпуно организована и да ради тајно, да имају везе са домобранима, да им не треба слати новац јер је то опасно, да партизанска акција не представља никакву опасност јер су малобројни, АЈ, ЕВ, грађа преузета из архива СМПП-а, Министарство војске, морнарице и ваздухопловства, фасцикла 10, Стр. Пов. Бр. 201. Код војног изасланика у Анкари Стр. Пов. Бр. 71 од 24. маја 1943. Исто: А VII, ЕВ, к. 179Д, рег. бр. 34/3, Стр. Пов. Бр. 201. У штаб команде југословенских трупа у Каиру Об.О.Бр. 2524 од 3. априла 1943. Исто: А VII, ЕВ, к. 170, рег. бр. 38/3. Исто: А VII, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6.

војном у Лондону о стању у Хрватској, да подаци из сигурног извора од професора Загребачког универзитета припадника ХСС-а указују: да је Мачек пуштен из интернације и да је на имању у Купинцу гдје га могу посјеђивати поједини пријатељи да му је опао политички углед али је ипак „најјачи у Хрватској”, а да је стварни председник странке Кошутих.⁵⁵ Слиједи нове вијести од 18. маја 1943. које је Периће упутио у Лондон, о доласку загребачког професора Ивана Рајтера, који је изјавио да мачековци немају везе са партизанима и да је Мачек пуштен кући у Купинац.⁵⁶ Из Цариграда су Кнежевићеве вести из маја 1943.: „Сазнао сам да се Мачек сада налази у Грацу, где се лечи и слободно креће по вароши”.⁵⁷

Од 16. јуна 1943. је допис Министарства војске (начелник „ђенералштабног” одјељења пуковник Миодраг Ракић) МИП-у и Дирекцији за информативну службу да се према вијестима из НДХ, због савезничких успјеха, шири се увјерење, не само у народу већ и код усташа, о неминовној побједи Савезника, да је Мачек пуштен из интернације да се налази у Купинцу и да у странци његове послове обавља инжењер Кошутих.⁵⁸ Од 18. јуна 1943, потичу Авакумовићеве информације упућене Слободану Јовановићу са вијестима добијеним од „странца који годинама живи у Загребу”, да је ријеч о зрелом и озбиљном човеку који се нарочито не интересује за политику, да Аваку-

⁵⁵ А VII, ЕВ, к. 179Г, рег. бр. 34/2, Стр. Пов. Бр. 282. Исто: А VII, ЕВ, к. 170, рег. бр. 52/3. Извјештај Војном изасланику у Анкари. Исто: А VII, ЕВ, к. 25, рег. бр. 22/1, Стр. Пов. Бр. 282. У министарству војном Пов.Б.Бр. 1404 од 23. јуна 1943. Исто: АЈ, ЕВ, грађа преузета из архива СМИП-а, Министарство војске, морнарице и ваздухоловства, фасцикла 10, Стр. Пов. Бр. 282. Код Војног изасланика у Анкари Стр. Пов. Бр. 80 од 24. маја 1943. Исто: Љ. Бобан, н.д, књ 2, стр. 107-111. Исто: А VII, ЕВ, к. 179, рег. бр. 5/1.

⁵⁶ А VII, ЕВ, к. 25, рег. бр. 26/1, Стр. Пов. Бр. 285. У Министарству војске, морнарице и ваздухоловства Стр. Пов. Бр. 465. Исто: А VII, ЕВ, к. 165, рег. бр. 2/1, Стр. Пов. Бр. 285. Ове вијести од 20. маја 1943. Ракић (Министарство војске) је проследио МИП-у, на основу вијести добијених из Цариграда: „Из Загреба дошао професор универзитета Иван Рајтер, враћа се натраг. Изјављује: Мачековци немају везе са партизанима...Мачек пуштен кући у Купинац”; АЈ, ЕВ, грађа преузета из архива СМИП-а, МИП, фасцикла 8, Стр. Пов. дј. Бр. 465. У МИП-у ПОВ. Бр. 2993 од 26. маја 1943. На документу је рукописна белешка да је видио Предсједник и да је тражио да се о овом обавијести Крњевић. Исто: А VII, ЕВ, к. 25. рег. бр. 26/1, Стр. Пов. дј.Бр. 465. Исто: АЈ, 103-160-582.

⁵⁷ АЈ, 103-5-56.

⁵⁸ А VII, ЕВ, к. 7, рег. бр. 23/2, Пов.дј.Бр. 1406. Исто: АЈ, 103-33-189. У МИП-у ПОВ. Бр. 3579 од 22. јуна 1943. Исто: Љ. Бобан, н.д, Загреб 1988, књ. 2, стр. 168-170.

мовић са њим није разговарао непосредно и да своја сазнања „црпи из загребачких кругова”. Вијести су указивале да је по подацима лекара др Локхара, др Мачек на свом имању у Купинцу, гдје му се забрањује сваки контакт и да у народу има велики углед.⁵⁹ Слиједи Перићев извештај од 24. јуна 1943. о доласку повјереника из Хрватске са вијестима: да је Мачек на свом имању под строгим контролом усташа и да му је „попустила популарност”, али се и даље сматра вођом хрватског народа, да је Мачек одлучно против комунизма и да је Мачек 100% за Енглеze.⁶⁰ Касније вијести о одласку „повереника” који је донио нове вијести из Хрватске, како је 26. јуна 1943. Перић информисао (проследио Луковић као наставак предходних информација Стр. Пов. Бр. 282), указују: да је дошао „повереник из Загреба” и донио поруку од вођства Мачекове странке коју му је предао проф. Томашић, да је Мачек 100% за Енглеze.⁶¹ Пуковник Путник (Штаб Команде Југословенских трупа) био је аутор ширег елабората од 22. јула 1943. који је упутио Министру војске, морнарице и ваздухопловства у Лондон, а који се односио на рад и дјелатност Перића у Царграду. Анализирао је извештаје које добија из Цариграда од Перића и за које каже да су препуни нелогичности, нетачности, конфузије и тенденциозности, који не би имали толико нежељеног утицаја у „нашој” оцени догађаја, него много више у савезничким обавјештајним службама са којима Перић сарађује у Цариграду, који шаљу своје извештаје својим централама, због чега може доћи до забуне. Истичу се нелогичности везане за Мачека који је био у Купинцу под строгим контролом усташа, потом се додаје да је популаран, да је Мачек против комунизма, да је ХСС

⁵⁹ АЈ, 103-6-58, Стр. Пов. Бр. 40. Исто: Љ. Бобан, н.д. књ. 1, стр. 277-283.

⁶⁰ АЈ, ЕВ, грађа преузета из архива СМПП-а, Министарство војске, морнарице и ваздухопловства, фасцикла 10, Стр. Пов. Бр. 344. Упућено војном изасланику у Анкари где је заведено Стр. Пов. Бр. 111. Исто: Љ. Бобан, н.д. књ. 2, стр. 125-133. Исто: А VII, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6, Стр. пов. Бр. 344. По пријему заведено бр. 583 од 14. јула 1943. и достављено МИП-у, влади и Дирекцији за информације. Исто: А VII, ЕВ, к. 193, рег. бр. 4/5, Стр. Пов. Бр. 282. Исто: А VII, ЕВ, к. 25, рег. бр. 35/1, Стр. Пов. Бр. 344 од 24. јуна 1943. У војном Министарству Стр. Пов. Ђ.Бр. 583 од 14. јула 1943. Исто: А VII, ЕВ, к. 179Г, рег. бр. 16/5. Исто: А VII, ЕВ, к. 170, рег. бр. 9/4.

⁶¹ А VII, ЕВ, к. 29Г, рег. бр. 15/4, Стр. Пов. Бр. 341. У министарству војном у Лондону, Стр. Пов. Ђ.Бр. 552 од 28. јула 1943. Дио извештаја у сигнатури: А VII, ЕВ, к. 52II, рег. бр. 45/6. У команди у Каиру 26. јуна 1943. Исто: А VII, ЕВ, к. 29Г, рег. бр. 42/3, Стр. Пов. Бр. 341. У команди у Каиру Стр. Об.О.Бр. 816 од 28. јуна 1943. Исто: А VII, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6, Стр. Пов. Бр. 341. По пријему заведено бр. 552 од 29. јуна 1943.

најпопуларнија у Хрватској, да је проф. Томашић у тијесним везама са домобранством са којим одржава везе преко пуковника Бабића, да је Мачек 100% за Енглезе, да је Мачек „најјачи човек” у Хрватској, да Мачек није интерниран и да је био у Загребу у хотелу „Експланад”, да Мачека чувају Њемци од усташа.⁶² Перић је и касније 12. септембра 1942. информисао о вијестима из Хрватске: да је 5. септембра допутовао повереник из Загреба и донио информације да је Кошутић по повјеренику поручио да ХСС нема везе са партизанима, нити их жели имати и да су партизани летком осудили на смрт Мачека, Кошутића и Бићанића.⁶³

Југословенско министарство иностраних послова 12. јула 1943. доставило је Краљевској влади, канцеларији краља и Министарству бојном два извјештаја посланства при Светој столици (Пов.бр. 210 од 21. маја) које је „поднео домобрански официр чије је име непознато” под насловом „Политичке прилике, развој и струјања у Хрватској” гдје се каже да је и поред свега, ХСС најјача странка, да је то исто и затворени Мачек и да се сазнало да је Мачек повјерио др Смољану акцију за проналажење „базе сарадње” са партизанима.⁶⁴ Потом је услједио од 15. јула 1943. Авакумовићев извештај из Шведске упућен министру иностраних послова Милану Гролу, о доласку сина бившег посланика у Шведској, Федора Стражњицког, који каже да је Мачек интерниран и да се налази у Загребу у вили на Тушканцу.⁶⁵ Затим су од 27. јула 1943. стигле вијести Министарства војног југословенском МИП-у, о информацијама од 24. јуна, да је Мачек одлучно против комуниста, да организација ХСС-а постоји и даље, да је лош положај Павелићевог режима у Хрватској и о превирањима у домобранству.⁶⁶

⁶² А VII, ЕВ, к. 25, рег. бр. 19/3, Об.О.Бр. 860. У Министарству војном Стр. Пов.Ћ.Об. Бр. 632 од 3. октобра 1943. Исто: VII, ЕВ, к. 25, рег. бр. 50/1. Путник је и 29. јула 1943. писао (Стр. Об.О.Бр. 873) Министру војске морнарице и ваздухопловства о контрадикторном раду Перића понављајући предходне ставове; А VII, ЕВ, к. 29Б, рег. бр. 3/1.

⁶³ А VII, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6, Стр. Пов. Бр. 456. По пријему заведено бр. 758 од 11. октобра 1943. Исто: А VII, ЕВ, к. 170, рег. бр. 32/4, Стр. Пов. Бр. 456. Исто: А VII, ЕВ, к. 179Х, рег. бр. 21/3, Стр. Пов. Бр. 456. Упућено министарству војном. Исто: АЈ, ЕВ, грађа преузета из архива СМИП-а, Министарство војске, морнарице и ваздухопловства, фасцикла 10, Стр. Пов. Бр. 456. Упућено Војном изасланику у Анкари Стр. Пов. Бр. 164 од 29. септембра 1943.

⁶⁴ АЈ, 103-5-56, Пов.бр. 3930. У влади Пов.Бр. 2251 од 14. јула 1943. Исто: А VII, ЕВ, к. 179, рег. бр. 5/1.

⁶⁵ АЈ, 103-6-58, Стр. Пов. Бр. 46. Исто: Љ. Бобан, н.д, књ. 1, стр. 285-286.

⁶⁶ АЈ, 103-33-189, Стр. Пов.Ћ.Бр. 583.

Слиједи вијести од 17. новембра 1943. а ријеч је о Јуришићевим информацијама из Берна, које је потпуковник Илија Михаић примио из „сигурног извора из Загреба“: да су мачековци развили активност за стварање што веће Хрватске у оквиру Југославије, да они буду мјеродаван фактор како би се спријечила српска одмазда, да у том циљу настоје придобити словеначке политичаре, католичку цркву у Хрватској и надбискупа Степинца, које су придобили, дио партизана од којих неки воде преговоре са надбискупом и циљ је да се на све начине умањи углед генерала Михаиловића коме се приписују великосрпске идеје, да су за ове циљеве послали људе са лажним именима у Швајцарску, да Мачек намјерава преговарати са Михаиловићем и Јуришић на крају тражи да се о овом извијести генерал Михаиловић.⁶⁷ Слиједи од 22. новембра 1943. Банковићев допис из Анкаре упућен команди у Каиру о доласку из Загреба у Турску, чиновника хрватске поштанске штедионице Надира Тескеречића, са циљем да турској влади поднесе предлог о оснивању поштанске штедионице у Турској. Од Тескеречића се сазнало да је Мачек изолован и чуван, а партија (ХСС) му је против усташа и Павелића, као и против покрета генерала Михаиловића, који се сматра чисто српским.⁶⁸

Из новембра 1943. је извјештај Авакумовића Министарству спољних послова о шведском новинару који је био у Загребу и који је донио следеће вијести: да је о Титовом партизанском покрету добио информације о снази која се креће од 60-80.000 бораца, да је Титов покрет од Италијана преузео оружје и постао је најактивнији, да будућност партизанског покрета зависи ко ће се искрцати у Југославији, а ако се „искрцају Англосаси“ дио ће напустити Тита, Хрвати прићи Мачеку, а Срби генералу Михаиловићу, док - ако у „инвазији учествују Руси“ - то ће ситуацију измијенити у корист Тита, да по непровјереним подацима генерал Михаиловић има подршку у српским крајевима Хрватске, да је могућ споразум између генерала Михаиловића и др Мачека ради обнове Југославије.⁶⁹

⁶⁷ А VII, ЕВ, к. 261, рег. бр. 48/6, Стр. пов. бр. 1663.

⁶⁸ А VII, ЕВ, к. 28, рег. бр. 1/2, Пов. Бр. 321. штаб команде у Каиру, Об. О. Бр. 3708 од 3. децембра 1943. Након приспијећа у Каиро, како на документу пише, ови подаци су достављени британској и америчкој обавјештајној служби, то јест бригадни генерал Раносовић их је проследио *Jonesu* и мајору *Roseu*.

⁶⁹ Љ. Бобан, н.д, књ. 1, стр. 308-310.

Вијести сријећемо и током наредне године. Од 5. априла 1944. су вијести Вишацког из Мадрида, упућене Пурићу у Лондон, да је од „информатора” сазнао, од Тичаца, да је Мачек на имању у Купинцу.⁷⁰ Од истог 5. априла 1944. је и писмо непознатог пошљаоца из Мадрида, достављено југословенској амбасади у Лондону, на основу посредних вијести добијених од др Тичаца, о др Влатку Мачеку и његовој странци: да се др Мачек са породицим налази на свом имању у Купинцу, да га чувају Немци и усташе и да приступ до њега имају само они којима то Гестапо допушти, да је политички став Мачека након уступања Далмације Италији био одбијање сваке могућности о преузимању власти, да је Каше сондирао терен код Мачека о могућем његовом ангажовању и да непосредних разговора није било, да Мачек сада стоји на једном федеративном уређењу Југославије и да игра на „енглеску карту” и, на крају, указује на струје у ХСС по питању Тита и партизана.⁷¹ Потом су од 8. априла 1944. вијести Јуришића лично за председника Министарског савјета да су од војводе Јевђевића добијене сљедеће информације: „Доктор Мачек био је пре кратког времена у Бечу, где је провео десет дана. Немци му сугеришу преселити се у Беч због личне безбедности, док у ствари би хтели придобити га за борбу против комуниста”, а даље се додаје да је ХСС која је у комунистима видела један хрватски покрет сада променила став, да су пропали преговори између ХСС и Павелића јер Павелић није пристао на ликвидирање усташа, да у Хрватској све више јача струја генерала Прпића која је оријентисана ка Мачеку.⁷²

Вијести о Мачеку указују да се налази на разним мјестима у земљи или иностранству. Од мјеста у земљи помињу се оквирно Хрватска, Загреб, вила код Загреба или дио Загреба (Тушканац), на имање у Купинцу и село код Суботице, док се о боравку ван Југославије помињу Немачка (Берлин) и Аустрија (Грац и Беч). Најчешће се помиње боравак на имању у Купинцу или, како се каже, „на свом имању”. Појединости говоре да је ухапшен, затворен, конфиниран, интерниран, у кућном притвору, изолован, да је добро чуван, да је под њемачком заштитом, да је под усташком стражом, да се незна ништа о њему, да

⁷⁰ АЈ, 103-6-61. Вишацки је 2. априла 1944. извијестио из Мадрида да је у Мадрид допутовао др Тичац, како се каже, „десна рука Стражњицког у хрватском МИП-у”; АЈ, 103-6-61.

⁷¹ Б. Петрановић, н.д, стр. 319-320, Стр. Пов. Бр. 19/44-II-6.

⁷² А VII, ча, к. 277, рег. бр. 7/1, Стр. Пов.Бр. 365.

је на слободи, да је болестан или тешко болестан („на самрти”), да је на лијечењу, да се опоравио итд. Када је ријеч о политичким ставовима, да је изнуђена његова изјава 10. априла 1941. године, да је на страни власти у Хрватској, да је „највећи Југословен”, да је над њим вршен терор да уђе у Сабор, да му је на имању забрањен контакт са народом, да је, како се каже, „у њему спас”, да има јак ауторитет у народу, да је у затвору одбио понуђену сарадњу, да је одбио да ступи у владу или формира владу, да је досљедан наследник Стјепана Радића, да је народ 100% за њега, да нема везе са партизанима, да је од партизана у једном летку осуђен на смрт, да је одлучно против комуниста, да намјерава преговарати са Дражом Михаиловићем, да игра на „енглеску карту”, да је 100% за Енглезе итд. Овако поређане информације о политичким ставовима у вези са Влатком Мачеком су уједно и карактеристика њиховог хронолошког пристизања, што указује и на политичка кретања у земљи која су све више вођена рефлексом политичког престројавања.

Током рата Мачек је био интерниран на свом имању у Купинцу, потом ухапшен средином октобра 1941. и био затворен у Јасеновцу до марта 1942. (Павелић је говорио о „присилном боравку” у намери да га изолира од људи који одржавају везу са иностранством), пуштен и поново био под надзором у Купинацу, затим у Загребу (од 9. јануара до 9. марта 1943.), потом поново у Купинцу, онда у Загребу (у свом стану) од децембра 1943. до пред крај рата, када је избјегао из Југославије.⁷³

Јосип Броз Тито

Јосип Броз је био вођа устаничког покрета који је током рата истакао кандидатуру репрезентовања државе у међународним савезничким односима. Тиме је за југословенску Краљевску владу представљао највећу будућу опасност у борби за власт. Међутим, каснија политичка реалност је током 1944. утицала, уз британска насто-

⁷³ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH 1941-1945*, Zagreb 1978, стр. 195 и 278. Исто: Fikreta Jelić-Butić, *Hrvatska Seqačka Stranka*, Zagreb 1983, стр. 67 и 90. Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Musolinija*, Zagreb 1980, стр. 489. Maček Vladko, *In the Struggle for Freedom*, New York 1957.

⁷⁴ AJ, 103-32-187. У МИП-у ПОВ. Бр. 6700 28. септембра 1941.

јања, да предсједник владе Иван Шубашић уђе у компромис са Јосипом Брозом у циљу стварања заједничке владе.

Податке о устаничкој акцији у Југославији, о којој су све више стизале вијести, писао је 27. септембра 1941. Кнежевић из Цариграда, у извјештају који је Хаџи Ђорђевић прослиједио генералу Душану Симовићу, када је у устаничком покрету идентификовао више група: „Најјачу комунистичку групу води саветник совјетског посланства у Београду Лебедев. Оперису око Шапца. Другу јаку групу води учитељ Ракић на Руднику; ова је углавном састављена од олоша и њена делатност је често само пљачкање”.⁷⁴ На ово се надовезује телеграм од 5. новембра 1941. године, који је Дража Михаиловић упутио Југословенској влади, да се „вођа комуниста под лажним именом Тито не може сматрати вођом отпора” и да су комунисти напали његове трупе.⁷⁵ Потом је амбасадор Шуменковић 21. новембра 1941. из Анкаре прослиједио министру Нинчићу информације добијене од Совјета, а односиле су се на личност вође устаничке акције у Југославији: „Совјетски амбасадор добио је телеграм од своје владе са одговором да Лебедев, бивши совјетски отправник послова у Београду, није у Југославији нити учествује у побуњеничкој акцији и као доказ наводи да је он одавно у Русији и да је сада у Кујбишеву”.⁷⁶ Подаци указују на југословенско обраћање совјетским представницима у Турској и добијени одговор да Лебедев није командант југословенских комуниста.

Конзул Хаџи-Ђорђевић је 25. новембра 1941. из Цариграда извијестио, да су, на основу писања листа „*Време*”, на челу, како се каже, „комунистичких банди” бивши народни посланици Миленко Бркић, Миленко Никшић и Вељко Чвркић.⁷⁷ Као што видимо информације говоре о различитим вођама комунистичког покрета. Слиједило је помињање других имена комунистичких вођа. Тако је 6. децембра 1941. Ђуричић из Цириха извијестио југословенски МИП о писању мађарског листа „*Magyar Nemzet*” у броју од 25. новембра 1941: да Недићеве снаге воде успјешну борбу са комунистима, да је министар Олћан посјетио епископа Николаја Велимировића и да је сликар Моша

⁷⁵ А VII, ЕВ, к. 171, рег. бр. 19/3. Исто: А VII, ЕВ, к. 348, рег. бр. 4/1.

⁷⁶ АЈ, 103-61-281, Пов. Бр. 1405; Исто: А VII, ЕВ, к. 1, рег. бр. 29/6; Исто: А VII, ЕВ, к. 174, рег. бр. 2/2, Пов. дјеловодни протокол; Исто: Б. Кризман, н.д, стр. 249, док. бр. 108.

⁷⁷ А VII, ЕВ, к. 1, рег. бр. 28/6, Пов. Бр. 610; Исто: к. 174, рег. бр. 2/2, Пов. дјеловодни протокол бр. 294 од 1. децембра 1941.

Пијаде постао „политички комесар српских комуниста”.⁷⁸ Потом је занимљиво од 28. јула 1942. допис Слободана Јовановића амбасадору Шуменковићу у Анкари којим доставља извјештај о стању у земљи који указује на долазак у Цариград 22. јуна, савјетника југословенског МИП-а у пензији Антуна Новчана, који је био у пратњи два гестаповца и који је донио вијести: да је „Ослободилачки фронт” у Словенији покрет против Њемаца и Италијана, да са генералом Михаиловићем „фронта” нема везе, али да то нијесу партизани под утицајем Москве, да им је на челу Кидрич и да их нападају клерикалци.⁷⁹ Затим се јављају нова имена комунистичких вођа. У том погледу важан је од 18. септембра 1942. Банковићев извештај из Анкаре упућен Каиру у коме указује на преписку чиновника МИП-а Гажија са братом у Загребу и на писмо које се даје у прилогу, које је из Југославије послато некоме од Хрвата у влади (Банковић претпоставља Крњевићу). Подаци у писму указују на партизанске снаге на чијем је челу госпићки адвокат Јаков Блажевић.⁸⁰ Посланство у Лисабону је 2. децембра 1942. евидентирало изјаву Антуна Кулендера коју је дао 15. новембра 1942: да је током боравка у Пешти сазнао да је „герилско-партизанска војска” састављена највише од Хрвата (60%), Срба (25%) и мало Муслимана и осталих и да су им вође „Моша Пијаде, Пап и капетан Марић (овај учествовао у шпанском рату)”.⁸¹ Од 4. јануара 1943. јесте и Авакумовићев извјештај из Стокхолма о писању новина о армијама које се такмиче да се боре у Југославији: Босанска крајина под вођством Косте Нађа (шпански борац) и да су хрватске герилске јединице у Бихаћу створиле владу која је под вођством Ивана Рибара.⁸²

Од 11. јуна 1942. је Јовановићев допис достављен министрима, МИП-у и Команди југословенских трупа у Каиру о стању у земљи, по подацима које је априла 1942. донио у Цариград Хрват, бивши морнарички официр: „Партизани раде солидарно (са) националним фронтом”. Зверства која им се подмећу преко новина да су извршили у

⁷⁸ АЈ, 103-29-182, Пов. Бр. 151.

⁷⁹ А VII, ЕВ, к. 279Б, рег. бр. 41/5, Стр. Пов.В.К.Бр. 684. У МИП-у ПОВ. Бр. 5097 од 14. септембра 1942.

⁸⁰ А VII, ЕВ, к. 170, рег. бр. 49/2, Пов. Бр. 457. Исто: А VII, ЕВ, к. 174, рег. бр. 34/1, Строго пов. дјеловодни протокол Војног кабинета Председника владе, бр. 914 од 24. октобра 1942.

⁸¹ АЈ, 103-42-213, Пов. Бр. 1542. Исто: АЈ, 103-86-332.

⁸² А VII, ЕВ, к. 177, рег. бр. 8/3, Пов.Бр. 8. У МИП-у Пов.Бр. 193 од 14. јануара 1942. У влади Пов.В.К.бр. 160 од 19. јануара 1943.

заузетим местима нису истинита. Ко је вођа партизана још увек се незна, а већина шефова има псеудоним. Зна се да је у околини Ужица професор скопљанског Универзитета Душан Недељковић, а у Санцаку Рифат Бурџевић.⁸³ Потом слиједе од 23. јула 1942. информације упућене из Рима, које указују на ситуацију на Јадранском приморју, да су по вијестима из Котора, комунисти чинили злочине над становништвом, да се у томе истицао неки, како се каже „комуац” из Загреба познат под псеудонимом „Тито” и да су потом комунисти протјерани.⁸⁴ Касније је од 16. децембра 1942, стигао обиман извјештај Јелисавчића који је дао у Каиру и који је достављен влади у Лондон, у коме се каже да су на челу партизана комунисти, да су партизани у Ужицу прогласили партизанску републику и потом се повукли пред њемачком офанзивом, да издају лист „Борба” гласило Комунистичке партије Југославије, да је „Дан револуције у Русији 7. новембар прослављен у Ужицу”, да се као главне партизанске вође спомињу: „Неки Тито, за кога се везују највеће мистерије. Једни мисле да је то саветник совјетског посланства у Београду Лебедев, други да је то неки Шпанац, трећи да је то неки познати комуниста из Мађарске, четврти да је то један од наших виђених комуниста. Главно је да се ни до дан данас тачно не зна ко се крије под именом Тито. Ниједан од Ужичана, иако је он у Ужицу боравио више од три месеца, није га својим очима видео, већ само у аутомобилу на коме су биле спуштене завесице. Поред Тита био је у вођству доктор Леви, професор Недељковић, Јерковић-Хрват, доктор Пантић, доктор Јовановић, последња двојица су Ваљевци, и други”, додајући да су се партизани након изгона из Србије пребачили у Санцак и Босну, што не значи да их више нема у Србији, да су партизани „група која нарочито рачуна са Русијом” и да благодарећи строгој дискрецији и доброј организацији, партизани су сачували главне своје положаје у Србији.⁸⁵

Од 15. јануара 1943. биљежимо вијести Миловановића Слободану Јовановићу о доласку Ковелика, бившег чиновника пољског конзулата у Загребу, који је донео информације које је предочио писару Милетићу, да партизана има око 25.000-30.000 и да им је главни вођа Моша Пијаде, да су вође комунисти и имају јаку пропаганду и да партизана нема у чистим хрватским крајевима.⁸⁶ На основу информација

⁸³ А VII, ЕВ, к. 164, рег. бр. 3/1-(340-368), Стр. Пов.В.К.Бр. 533.

⁸⁴ АЈ, 103-27-174. Исто: АЈ, 103-5-54.

⁸⁵ А VII, ЕВ, к. 165А, рег. бр. 31/3.

⁸⁶ АЈ, 103-160-582, Стр. Пов. Бр. 67. У МИП-у ПОВ. Бр. 520 од 26. јануара 1943. Љ. Бобан, н.д. књ. 1, стр. 249-256.

југословенске војне мисије у Палестини од 28. јануара 1943. о писању „*Pelestine Posta*” (чланак из америчких извора) гдје су објављена два чланка о борбама у Југославији, из Каира је упућен допис Штаба Команде Југословенских трупа Предсједништву владе да су четници који су жељели да се боре под вођством Косте Нађа пришли партизанима, да партизани врше и „политичке демократке промене”, да их предводи московски представник Иван Лебедев, ранији савјетник совјетског посланства у Београду, да им је на челу здравствене службе београдски професор Симо Милошевић, те и одговор као званични став југословенске владе, о Михаиловићевој борби који је на челу отпора, али да постоје јединице партизана које су „надахнуте извесном политичком идеологијом”.⁸⁷

Наредне вијести указују на постојање више различитих група партизанског покрета. Од 17. фебруара 1943. датира допис МИП-а Југословенској влади (Цивилном кабинету) којим се доставља извјештај посланства при Светој столици (Пов.Бр. 27 од 19. јануара 1943), да Москатело каже да писац извјештаја жели да се примерак достави Крњевићу. Подаци указују да јача партизанска акција, да постоје више група партизана (комунисти који се везују за „конгрес у Бихаћу”, партизани у Горском Котару и Далмацији који се зову шумари и зелени кадар у Хрватској) и да партизани нападају Мачека.⁸⁸

Потом сlijеди од 20. фебруара 1943. Јуришићев телеграм у коме се каже, да су из земље добијене информације да група „Народно-ослободилачка војска” оперише код Јајца и Бихаћа, да је предводи др Рибар и да је под утицајем љевичара.⁸⁹ Нешто касније, од 18. јуна 1943. интересантне су Авакумовићеве информације упућене Слободану Јовановићу са вијестима добијеним од „странца који годинама живи у Загребу”, да је ријеч о зрелом и озбиљном човеку који се нарочито не интересује за политику, да Авакумовић са њим није разговарао непосредно и да своја сазнања црпи из загребачких кругова, док су вијести указивале да је појам партизана врло широк и да су то различите групе са вођама (др Рибар, Тито, Јевђевић, генерал Михаиловић, Томашић

⁸⁷ А VII, ЕВ, к. 48, рег. бр. 33/2, из Јерусалима Пов. Бр. 2718, из Каира влади Об.О.бр. 2214.

⁸⁸ А VII, ЕВ, к. 165А, рег. бр. 13/4, Пов.бр. 916. У МИП-у Пов. Бр. 557 од 19. фебруара 1943.

⁸⁹ А VII, ча, к. 277, рег. бр. 6/2, Пов.Бр. 256. У МИП-у Пов.Бр. 1112од 22. фебруара 1943. Парафраза телеграма дате пред. владе и министру двора.

итд.), да неки као Тито и Рибар „тесно сарађују”, да има много „претакања” једне у другу групу, да су сви за заједничку државу Југославију, а да је све остало нејасно, неодређено и магловито.⁹⁰

Од 3. марта 1943. прослијеђене су инфорације Цивилног кабинета владе Војном кабинету које је доставио Миха Крек: „Партизани, које води ТИТО владају западном Босном од Неретве до динарских Алпа а делимично до Купе и Словеније. Они су крајњи левичари, али изгледа да немају везе с Москвом. Популарни су међу Хрватима који се боје српске освете”.⁹¹ Из овог периода је и евиденција у Краљевској влади, депеше генерала Михаиловића поводом говора Министра саобраћаја Грола 26. марта 1943, у коме је акцију партизана назвао херојском и ставио упоредо са акцијом генерала Михаиловића. У тексту, за који се каже да је Михаиловићева депеша, пише: да је Јосип Броз познат под именом Тито, у картотеци загребачке полиције заведен под бројем 10434, да комунисти у говорима владу у Лондону називају издајничком стварајући забуну код народа и отпочињу идеолошки сукоб, да се народ пита како то да министар у влади (мисли се на Грола) потцјењује ужасне жртве и страдања читавог народа, да су комунисти ти који су на својој скупштини у Бихаћу свргли краља и династију, да српски народ неће дозволити да се понављају старе страначке игре, затим се осврће на говор Јукића који се обратио хрватском народу у коме се истиче његова борба и борба ХСС, а да је управо десно крило ХСС (Андрес, Торбиар итд) у присним везама са усташама, док је лијево крило у вези са комунистима.⁹²

Од 10. марта 1943. је у Штабу Команде Југословенских трупа у Каиру евидентиран текст о писању листа „*Di Veltbohe*”, који је излазио у Цириху на немачком језику и који доноси текст о борбама у Југославији: да је у Хрватској извршена офанзива на партизанае од стране њемачких, италијанских и усташких снага, да је Југословенској влади због догађаја у земљи упућена „руска нота”, а потом је влада одбацила оптужбе на рачун генерала Михаиловића, да је бивши саветник руског посланства у Београду Лебедев организовао у Југославији јаку пропартизанску групу, да се вратио у Москву и наслиједио га је др Рибар, да

⁹⁰ АЈ, 103-6-58, Стр. Пов. Бр. 40. Исто: Љ. Бобан, н.д. књ. 1, стр. 277-283.

⁹¹ А VII, ЕВ, к. 165А, рег. бр. 17/4, Пов.Бр. 664. У Војном кабинету Пов.В.К.Бр. 643 од 5. марта 1943.

⁹² АЈ, ЕВ, грађа преузета из архива СМПП-а, Пред. владе, фасцикла 2, Стр. Пов.Д.В.К.бр. 76.

је генерал Михаиловић представник „великосрпске мисли”, да постоје и групе четника које сарађују са Италијанима и да у Југославији постоје четири ослободилачке групе: војска Михаиловића, српски партизани, Хрвати са Словенцима и група др Рибара.⁹³ Посланство у Мадриду (Пов. Бр. 263) је 22. марта 1943. извијестило МИП (политичко одељење), што је потом прослијеђено Југословенској влади (В.К. Пов. бр. 855 од 31. марта 1943.), у вези са чланком „Кад се скине кринка...” у загребачком листу „*Хрватски народ*” (бр. 660 од 18. фебруара 1943.) о политичком и војном вођству партизана у Југославији након вести о скупштини у Бихаћу: да су чинили злочине, да је на челу АВНОЈ-а Иван Рибар, дају се имена чланова АВНОЈ-а, затим наводе војне вође и додаје: „Главни политички вођа ове скупине Срба комуниста јесу ‚Тито’ и Моша ПИЈАДЕ. За ‚Тита’ на основу свега што је познато знаде, да је дошао из Москве, да је у Совјетској Унији проборадио дуго времена, изгледа од 1917, па све до почетка партизанске разбојничке дјелатности против Хрвата и хрватског народа. Његов је политички утицај међу партизанима најјачи. Он је уједно и војнички вођа партизанских разбојничких пљачкашких скупина, којима сада хрватске и савезничке оружане снаге задају одлучне ударце. Његов главни помоћник је Жидов Моша Пијаде, новинар из Београда. Он равна целокупном партизанском промицбom”.⁹⁴

Име Лебедева појављује се и касније. Од 12. априла 1943. је извјештај отправника послова Миловановића из Лисабона МИП-у, о чланку у недељном португалском листу „*SOL*” под насловом „Југословенска криза”: у њему пише о разним формацијама герилаца у Југославији око којих избијају свађе у Југословенској влади и доводи до различитог савезничког гледања (Британија и СССР) на зоне утицаја у Југославији, додајући: „Један бивши чиновник совјетског посланства, друг Лебедев, командује једном формацијом комуниста у Црној Гори, где се баш налази емисиона станица Слободна Југославија” и да је Михаиловић одбачен у планине Србије.⁹⁵ Потом слиједи од 15. априла 1943. допис Војног кабинета Председништва владе достављен команданту на Средњем Истоку и министру Нинчићу о стању у Хрватској за

⁹³ А VII, к. 50, рег. бр. 36/4, Об.О.Бр. 2657.

⁹⁴ АЈ, 103-158-574; Исто: А VII, ЕВ, к. 177II, рег. бр. 10/11. Исто: А VII, ЕВ, к. 179, рег. бр. 5/1, Пов. дјеловодни протокол за 1943. Војног кабинета Пред. владе, Бр. 855 од 29. марта 1943.

⁹⁵ АЈ, 103-3-34, ПОБ. БР. 481.

период децембар 1942.-јануар 1943. по подацима добијеним из „немачких извора”: да четници генерала Михаиловића владају ситуацијом у Источној Босни, да стоје на југословенском гледишту, да воде борбу против троцкиста, док су у Херцеговини четници Јевђевића који имају наклоност Италијана и боре се против Хрвата, да су партизани („терористи”) овладали цијелим простором у западној Босни од ријеке Неретве до ријеке Купе и до Славоније, да им је на челу „Тито” који није успоставио везу са Москвом и пропаганда му је уперена против Југославије, да су Хрвати „скупчени” и „угрожени са свих страна”, да су све више против Павелића, да су све више изложени Титовој пропаганди који их плаши српском осветом и позива да ступе у партизанске редове.⁹⁶

Штаб команде Југословенских трупа 17. маја 1943. доставио је у Лондон војном Министарству вијести о писању листова „*Palestajn post*” од 4. маја и „*Palestajn ilustrejtet news*” 8. маја о лажном идентитету Тита (учествовао у рату у Шпанији и да један њемачки лист каже да је рођен у Кумровцу прије 51. годину).⁹⁷ Затим је од 24. маја 1943. изјвештај Миловановића из Лисабона о чланку „Борбе у и око Југославије” који је објављен у швајцарском листу „*DIE WELTWOSHE*” о совјетским оптужбама на рачун генерала Михаиловића, чије се снаге састоје искључиво од Срба: да у Југославији постоји „левичарска група Лебедејева” на челу са адвокатом из Београда Иваном Рибаром, чији је центар око Бихаћа и Јајца, да се „Лебедејев” вратио у Москву и да је у Словенији „Словеначки национални ослободилачки покрет”. На крају се сумира да постоје четири групе које се боре за слободу: Михаиловић, српски партизани, Хрвати са Словенцима и група око др Рибара, да се боре одвојено, „а понекад и међусобно”.⁹⁸ Лебедев је предмет извјештаја из Лисабона од 28. јуна 1943. у њему се говори и о писању листа „*Novidades*” о отпору у Југославији, немачкој „европској тврђави”, могућностима искрцавања на Балкану, отпору у Југославији и комунистима које предводи Лебедев.⁹⁹

⁹⁶ А VII, ЕВ, к. 52, рег. бр. 19/2, В.К.Бр. 794. У штаб команде Југословенских трупа Об.О.Бр. 2730 од 17. маја 1943. Исто: А VII, ЕВ, к. 178, рег. бр. 2/2. Извјештај је достављен Министру двора, МИП-у, Војном изасланику у Вашингтону и Питеру Боју. Исто: АЈ, 103-33-188, В.К.Бр. 794. У МИП-у ПОВ. Бр. 2288 од 20. априла 1943.

⁹⁷ А VII, ЕВ, к. 7, рег. бр. 35/1, бр. 2731, а у Лондону заведено бр. 1348. од 9. јуна 1943.

⁹⁸ А VII, ЕВ, к. 7, рег. бр. 30/1, Пов. Бр. 646.

⁹⁹ А VII, ЕВ, к. 7, рег. бр. 5/2, Пов. Бр. 715.

Министарство војске (начелник „Генералштабног” одељења пуковник Миодраг Ракић) доставило је 16. јуна 1943. МИП-у и Дирекцији за информативну службу, да се партизани дијеле на три групе: партизане-комунисте, партизане-одметнике „зелени кадар” и друге самосталне групе које се удружују ради пљачке, да када их Њемци нападну обично бјеже на италијанску окупациону територију одакле се поново враћају, да њихова бивша „Бихаћка република” представља праву пустош, да су разни герилски одреди априла 1943. отпочели акцију у Подравини на простор Вировитице и да је Копривница „ничија земља”.¹⁰⁰ Потом слиједи од 14. августа 1943. допис МИП-а Министарству војном којим је достављен извјештај посланства у Стокхолму (Пов.бр. 850 од 26. јула 1943.), о писању комунистичког листа „*Ny Dag*”, да нема података о Михаиловићевој дјелатности „на супрот Тито-овим трупима које свакодневно дају извештаје о својој делатности”.¹⁰¹ У вијестима из Рима које је 28. августа 1942. Живко Антић упутио министрима Бањанину, Будисављевићу, Божи Марковићу и Грги Анђелиновићу, говори се о писму које је 3. септембра посланство из Ватикана прослиједило југословенском МИП-у, да су партизани „сјајно организовани” и да их на Кордуну води сликар Моша Пијаде.¹⁰² Перић је у информацијама из Цариграда 12. септембра 1943. доставио вијести из Хрватске да је 5. септембра допутовао повјереник из Загреба и донио ове информације: да је „изгледа растурен партизански одбор” на чијем је челу Иван Рибар и сада се говори о новом хрватском партизанском одбору на челу са Владимиром Назором, да постоје неке информације да ће партизани у Далмацији пуцати на Енглезе и Американце ако се буду искрцали, да усташе пуштају партизане око Јајца да се скупе како би их ту похватили и да се Вараждински артиљеријски пук предао и пришао партизанима.¹⁰³

¹⁰⁰ А VII, ЕВ, к. 7, рег. бр. 23/2, Пов.дј.Бр. 1406. Исто: АЈ, 103-33-189. У МИП-у ПОВ. Бр. 3579 од 22. јуна 1943. Исто: Јб. Бобан, н.д. Загреб 1988, књ. 2, стр. 168-170.

¹⁰¹ А VII, ЕВ, к. 7II, рег. бр. 28/7, Пов.Бр. 4522. У војном министарству Пов.дј.Бр. 2027 од 17. августа 1943.

¹⁰² А VII, ЕВ, к. 279, рег. бр. 29/5, Бр. 263.

¹⁰³ А VII, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6, Стр. Пов. Бр. 456. По пријему заведено бр. 758 од 11. октобра 1943. Исто: А VII, ЕВ, к. 170, рег. бр. 32/4, Стр. Пов. Бр. 456. Упућено потпуковнику Банковићу у Анкару. Исто: А VII, ЕВ, к. 179X, рег. бр. 21/3, Стр. Пов. Бр. 456. Упућено Министарству војном. Исто: АЈ, ЕВ, грађа преузета из архива СМИП-а, Министарство војске, морнарице и ваздухопловства, фасцикла 10, Стр. Пов. Бр. 456. Упућено војном изасланику у Анкари Стр. Пов. Бр. 164 од 29. септембра 1943.

Авакумовић је 4. октобра 1943. из Стокхолма извјештавао о вијестима из Будимпеште, да је Стаљин именовао Тита за генерала и да се о томе извјести Југословенска влада у Каиру.¹⁰⁴ Потом слиједи 24. октобра 1943. Авакумовићев извјештај о доласку у Шведску из Југославије др Борислава Бошковића, сина Дуде Бошковића.¹⁰⁵ Авакумовић је 29. октобра 1943. прослиједио захтјев да Бошковић дође у Лондон, достављајући у наставку његов извјештај. Бошковићев извјештај је 24. децембра 1943. МИП доставио МУП-у у Каиру о стању у земљи: да се међу партизанима разликују двије групе: једна окупљена око Бихаћке резолуције која има југословенско обиљежје и друга окупљена око Назора која има хрватско-совјетско обељежје и окупља се, како се каже око „Плитвичке резолуције”.¹⁰⁶ Бошковићеве информације су такође биле предмет извјештаја од 16. новембра 1943. британског представништва за штампу у Стокхолму који је упућен Форин Офису (дио за политичко обавјештавање) у коме се каже „Сельаци вјерују у постојање Тита, али извјестилац мисли да је то симболичан назив за југословенске генералштабне официре”, да их је међу партизанима 25%, да су међу партизанима двије групе (за совјетску Југославију-Рибар и Бихаћка резолуција и они за совјетску Хрватску-Плитвичка резолуција).¹⁰⁷ Из новембра 1943. је и извјештај Авакумовића Министарству спољних послова о шведском новинару који је био у Загребу и који је донио следеће вијести: да је у вези са Титовим партизанским покретом добио информације о снази која се креће од 60-80.000 бораца, да је Титов покрет од Италијана преузео оружје и постао је најактивнији, да будућност партизанског покрета зависи ко ће се искрцати у Југославији. Ако се „искрцају Англосаси” дио ће напустити Тита, Хрва-

¹⁰⁴ АЈ, Фонд Бр. 341, Посланство Краљевине Југославије у Лондону, фасцикла II, Пов.Бр. 1119.

¹⁰⁵ АЈ, Фонд Бр. 341, Посланство Краљевине Југославије у Лондону, фасцикла II, Стр. Пов.Бр. 70.

¹⁰⁶ Да би било корисно, јер није могуће у извјештају изнијети толику количину утисака, да Борислав Бошковић дође у Лондон, тражећи да му се среди виза у Лондону јер то није могуће у енглеској амбасади у Шведској и да му се пошаље новчана помоћ; АЈ, 103-186-652, Пов.бр. 6644. Исто: А VII, ЕВ, к. 165А, рег. бр. 38/4. Авакумовић из Стокхолма Пов.Бр. 1241 од 29. октобра 1943. вели за Бошковићев долазак и његове информације о стању у Југославији да су биле предмет извјештаја британског посланика у Стокхолму, који је 26. октобра 1943. извјестио Форин Офис да му је југословенски колега јавио о доласку Србина из Дубровника који је донео вијести; Љ. Бобан, н.д. књ. 1, стр. 303-304, Бр. 184.

¹⁰⁷ Љ. Бобан, н.д. књ. 1, стр. 305-307, Бр. 16.

ти прићи Мачеку, а Срби генералу Михаиловићу, док ако у инвазији „учествују Руси” то ће ситуацију измијенити у корист Тита. Каже се да по непровјереним подацима генерал Михаиловић има подршку у српским крајевима Хрватске и да је могућ споразум између генерала Михаиловића и др Мачека ради обнове Југославије.¹⁰⁸

Од 12. новембра 1943. је извештај поручника фрегате, Петра Салхера, дат у Таранту и упућен команданту Поморских снага: да НОВ у западним дјеловима Југославије предводи Комунистичка партија која држи све у својим рукама, иако „форум” АВНОЈ није сасвим комунистички, а на челу му је др Рибар, да је ЗАВНОХ на челу са пјесником Назором „скроз комунистички” и да велику улогу у покрету „играју Црногорци” који су до високих положаја дошли као комунисти.¹⁰⁹ Такође, 12. новембра 1943, поручник фрегате Доброслав Јанковић доставио је у Таранту извјештај, да је до преласка у Италију боравио у Сплиту гдје је била јака комунистичка пропаганда, да у Далмацији постоје два највећа непријатеља, четници и партизани, да је четнички покрет подржаван већином од српског живља, да је на другој страни партизански који је пропагиран као хрватски, да се партизанска борба представља и као идеолошка за нови поредак у земљи, да је војни дио покрета од српског живља (Тито је Србин), да су у покрету политичке личности увијек изнад војних, да партизани четнике сматрају највећим непријатељом, да борба у Југославији има „обележје српско-хрватског конфликта” чији је дио и лошињска трагедија када су партизани напали „Југословене” што је „Слободна Југославија” објавила као велику побједу.¹¹⁰ Потом је 30. јануара 1944. Петковић писао Пурићу, о доласку у Цариград лекара из Новог Сада, др Шварца, који је наставио пут у Палестину: да није успио да га види, али је од британског сервиса добио извјештај који је Шварц њима дао, да информације из извјештаја указују да је становништво у Бачкој категорички против Тита, нарочито због тога што се његов покрет идентификује са хрватским национализмом (коментари у народу да Хрват претендује да управља Србијом, да Хрват рјешава питање српске династије, да су Хрвати побили преко милион Срба и да су увидјели да Њемачка губи рат због чега прилазе Титу), да су у почетку Тито и Михаиловић били популарни као народни јунаци

¹⁰⁸ ЈБ. Бобан, н.д, књ. 1, стр. 308-310.

¹⁰⁹ А VII, ЕВ, к. 1056, рег. бр. 4/1.

¹¹⁰ А VII, ЕВ, к. 1056, рег. бр. 6/1.

подједнаког значаја и да је народ због Титовог става према краљу промијенио однос према њему и покрету, да Тито ипак има присталица код омладине која напушта Бачку и прикључују се Титовим снагама и да се за Мошу Пијадеа вјерује „да је мозак Титовог покрета”.¹¹¹

Вијести везане за Јосипа Броза Тита указују на више сегмената. То су информације о вођи, или боље речено, о вођама устаничког покрета, у коме се јављају различита имена вођа (Моша Пијаде, Борис Кидрич, Јаков Блажевић, Коста Нађ, Иван Рибар, Владимир Назор, итд), различитих партизанских група (у Словенији, у западној Босни, група „око Бихаћке резолуције”, група „око Плитвичке резолуције” итд.). То је могло, без дубљег сагледавања, говорити о хетерогености комунистичког-партизанског покрета. На то најбоље указује информација да Рибарова и Титова група сарађују. Вијести о Титу су са мистериозном конотацијом: да је у питању Рус Лебедев - бивши совјетски представник у Београду – што је затим демантовано, потом „комунац из Загреба Тито”, да „вјерују у постојање Тита”, да је сликар Моша Пијаде „мозак” Титовог покрета, да је Стаљин Титу октобра 1943. додијелио чин генерала и да је Тито Србин. Гледано у контексту генерала Михаиловића, чији је име у савезничким круговима досегло широке размјере, за Јосипа Броза се може рећи да је незпонат у круговима југословенске Краљевске владе до пред крај 1943.

Југословенска Краљевска влада је настојала да се обавјештава о стању у окупираној Југославији, а управо вијести о Мачеку и Титу, говоре о проблемима да се спозна стварно стање. Вијести су биле противрјечне, недоречене, ријетке, итд. Ратна збиља је изискивала конкретну акцију и функционално војно-политичко дјеловање. Управо вијести о Мачеку и Титу указују да се мозаик слике замагљивао и да је био разуђен са гледишта избјегличке владе. Када се са двије ноге није чврсто стојало на „својој земљи”, слика се стварала као у кривом огледалу.

¹¹¹ АЈ, 103-160-582, П. Пов. бр. 37.

Milan Terzić

*MAČEK AND TITO IN INFORMATION OF YUGOSLAVIAN ROYAL
GOVERNMENT 1941-1944*

Summary

During The Second World War Yugoslavian Royal Government in refugee tried to obtain information on situation in Yugoslavia and various news reached it, among them those on Vlatko Maek and Josip Broz Tito.

News on Maek show that he stayed in different places in Yugoslavia and foreign countries. Details show his various positions in the country as well as his various political attitudes. News related to Josip Broz Tito tell about leader, or more correctly, leaders of rebellion movement, with various names of leaders and partisan groups. Without a deeper contemplation this could illustrate heterogeneity of communist-partisan movement. Compared with the name of general Mihailovi, whose name became widely known in allies circles, it can be said that Josip Broz was anonymity in circles of Yugoslavian Royal Government until the end of 1943.

War situation impeded quality and timely obtaining of information. News on Maek and Tito tell of problems with realizing true situation because they were controversial, incomplete, rare etc. War reality demanded direct action and functional military-political proceeding. News on Maek and Tito just show how picture got blurred and how cut up in peaces it was from the refugee perspective. When one hadn't both of one's legs firmly in one's "own soil", one got a distorted picture.

ПРИЛОЗИ

Младен Вукчевић

ЦЕНТРАЛНОЕВРОПСКА ИНИЦИЈАТИВА (СЕИ) КАО ОБЛИК РЕГИОНАЛНЕ САРАДЊЕ

Промјене на политичкој мапи свијета, повезаност и међузависност савремених економија и отварање нових глобалних проблема условљавају промјене, и у суштинској и формалној равни одвијања међународне сарадње. Та сарадња је све мање просто збрајање билатералних односа између појединих држава, а понајмање „билатерала вјечитих пријатељстава”.

Полазећи од тога, за европске просторе од значаја су, поред функционисања „основних међународних институција” (Уједињених нација и Европске уније), и различити облици регионалне сарадње, односно иницијатива на том плану.¹ Ту се, у првом реду, мисли на Црноморску економску сарадњу, Централноевропску зону слободне трговине

¹ У Европи се посљедњих деценија биљежи експанзија регионалне сарадње и Европа на тај начин преузима примат у односу на друга подручја, прије свега, Азију и Пацифик, Африку, Арапски регион и Карибе. Тако је нпр. у Африци крајем 90-тих година постојало 19 „међусекторских вишенамјенских организација” за регионалну привредну сарадњу (податак из: „Свјетске енциклопедија мира”, Том II, издавачи: Завод за уџбенике и наставна средства, Центар за демократију, Гутенбергова галаксија, Београд 1999, стр. 208.)

(СЕФТА), Пакт стабилности, Иницијативу за сарадњу у Југоисточној Европи (СЕI), Јадранско-јонску иницијативу, Радну заједницу „Алпе-Јадран”, Дунавску комисију, Процес стабилности и добросусједства у Југоисточној Европи („Процес из Роајамона”), Вишеградску групу и др.

Један од значајних облика међународне сарадње јесте и Централноевропска иницијатива (у даљем тексту: СЕI). Она обухвата, геостратешки посматрано, земље које имају наглашену важност на „великој шаховској табли” међународних односа.

СЕI је основана 1989. године у Будимпешти, на састанку министара иностраних послова Италије, Мађарске, Аустрије, и тадашње (СФР) Југославије. Иницијатива за формирање потекла је од Италије, која и данас, заједно са Аустријом, значајно утиче на физиономију и развој СЕI. Циљ овог првог регионалног повезивања Запада и Истока, земаља са демократском традицијом и оних које су наговјештавале демократски пут, био је – послјешити процес транзиције у земљама бивше комунистичке заједнице. Касније ширење и промјене у организацији и обликовању СЕI тај основни задатак неће мијењати – СЕI ће и даље доминантно бити спона ка Европској унији, предворје и потврда већег међународног рејтинга за новонастале европске државе. То потврђује и чињеница да се њене чланице налазе на различитим нивоима у односу на ЕУ (раније пуноправне чланице ЕУ, државе које то постају 2004. године, државе које су у преговорима за чланство у ЕУ, државе кандидати и државе у процесу стабилизације и придруживања ЕУ).

Ова Квадригона наредне године постаје Пентагонала, а након двије године Хексагонала, да би средином 90-тих година, првенствено стварањем независних држава из састава бивших социјалистичких федерација (СФРЈ и СССР), растао и број чланица СЕI – све до данашњих 17.²

Србија и Црна Гора биле су стицањем динамичних државно-правних кретања на нашим просторима у СЕI представљене кроз три државноправна облика: Социјалистичку Федеративну Републику Југо-

² Чланице СЕI су: Аустрија, Албанија, Бјелорусија, Босна и Херцеговина, Бугарска, Хрватска, Чешка, Италија, Мађарска, Македонија, Молдавија, Пољска, Румунија, Словачка, Словенија, Украјина и Србија и Црна Гора.

славију, Савезну Републику Југославију и Државну заједницу Србија и Црна Гора. У том периоду прошле су пут од оснивача, преко неучествовања у раду, па до повратка у рад СЕИ након политичких промјена у Србији, тј. промјене власти извршене 5. октобра 2000. године.³

Програмска одређења и садржај рада СЕИ обухватају област политичких и област економских односа.

Глобално посматрано, то су питања која су у великој мјери еквивалент оних тема које су предмет и других облика наднационалне сарадње (развој демократских установа, поштовање људских права, еколошка питања, унапређење економске сарадње, борба против свих облика угрожавања националне и међународне безбједности, развој и размјена информација, технологија, кадрова и др.).

Сва ова питања разматрају се у СЕИ на нивоу:

- сарадње представника извршне власти (предсједника влада и министара иностраних послова);
- сарадње органа законодавне власти тј. представника националних парламената;
- сарадње у експертској равни, укључујући и сарадњу невладиних организација земаља чланица СЕИ.

Поред овога, СЕИ своју функцију остварује и сарадњом са другим међународним политичким и економско-финансијским институцијама (ОУН, ОЕЦД, ЕБРД и др.), а од значаја је и улога коју има на остваривању и продубљивању билатералне сарадње између својих држава – чланица.

Институционалну структура СЕИ чине:

I. Сарадња у домену извршне власти

I.1. Састанак предсједника влада

I.2. Састанак министара иностраних послова

I.3. Састанак националних координатора

I.4. Састанак на нивоу политичких директора министарстава иностраних послова

³ Чланство Србије и Црне Горе у СЕИ обновљено је на Самиту у Будимпешти одржаном 24. новембра 2000. године.

II Сарадња у домену законодавне власти

II.1. Парламентарна скупштина

II.2. Парламентарни комитет

II.3. Конференција председника скупштина чланица

III. Сарадња у области економских односа

III.1. Централноевропска иницијатива привредних комора

III.2. Економски форум

IV. Радне групе (15) сталне и ad hoc, формиране по областима дјеловања

V. Секретаријат CEI за пројекте при Европској банци за обнову и развој у Лондону (EBRD) и Надзорни комитет за CEI пројекте при EBRD

VI. Извршни секретаријат CEI са сједиштем у Трсту

Активности CEI у оквиру извршне и законодавне власти, као једне од „стубова CEI” како се често назива у интерној комуникацији CEI, превасходно се односе на политичка питања. Уопштено гледано, као њен заједнички именитељ је јачање политичког дјеловања, смањење политичких, националних, вјерских и других подјела, обликовање нових политичких иницијатива и споразума на кризним жариштима у земљама чланицама, учешће у изради међународних докумената која се односе на област људских права и посебно права мањина.⁴ Значај и број ових питања, као и њихова актуелност у земљама CEI, утицали су на афирмацију као и предлоге за даље јачање ове димензије, посебно у последње двије године (Рим, Скопље, Варшава). Поред овога, CEI подржава формирање нових облика за убрзавање процеса приступања укупним европским интеграцијама, што је тренд у државама које су у транзицији, а чланице су CEI.

Промјене постојећих и установљење нове институционалне структуре чине се и у Србији и Црној Гори. Тако су у Скупштини СЦГ

⁴ Такав је документ под називом „Инструмент CEI за заштиту права мањина”, усвојен 15. новембра 1994. године у Будимпешти.

образовани Одбор за међународну сарадњу и Одбор за европске интеграције. Такође, на нивоу извршне власти, Савјет министара Државне заједнице формирао је Савјет за европске интеграције кога чине: предсједник Државне заједнице, предсједници влада држава - чланица, министар спољних послова и министри за економске односе са иностранством Србије и Црне Горе и потпредсједници влада Србије и Црне Горе, задужени за међународну сарадњу. Такође, на фону бржег интегрисања у европске структуре установљен је и Форум „5+2”, у оквиру Министарства за међународне економске односе Државне заједнице, а чине га: министри за међународне економске односе и европске интеграције (Државне заједнице и држава – чланица), као и гувернери централних банака Србије и Црне Горе.

Имајући у виду таква одређења, парламент Државне заједнице и парламент Црне Горе иницијали су и, почетком фебруара ове године, организовали Цетињски парламентарни форум, на коме су учествовали преставници из земаља региона. Оснивање овог форума поздравео је и Савјет Европе, дајући подршку његовој даљој институционализацији. Оснивање Цетињског парламентарног форума добило је и подршку CEI, у форми финалног документа парламентарне димензије.⁵

Сарадња у области економских односа остварује се кроз већи број пројеката у различитим областима. Они се реализују:

- а) уз непосредно учешће CEI, и
- б) у пројектима који се реализују у оквиру EBRD.

Заједничка карактеристика оба ова модела јесте подршка привредама у транзицији, како би се прилагодиле савременим економским токовима који постоје у земљама развијене тржишне привреде.

Активности на економском плану спроводе се у радним групама.⁶ У новије вријеме у циљу ефикаснијег рада по овим питањима разматрају се предлози о даљем унапређењу рада и реорганизацији постојећих радних група. Такође, разматра се и могућност да неке од њих

⁵ Засједање парламентарног одбора CEI у Љубљани, 18-20. март 2004. године.

⁶ Радне групе су образоване за различите области дјеловања. Тако, рецимо, постоје радне групе за: енергетику, борбу против организованог криминала, медије, младе, туризам, развој људских ресурса и обуку кадрова и др. Уочљиво је да су у саставу радних група, највише као одраз наслијеђеног стања прије усвајања Уставне повеље, готово искључиво преставници једне државе – чланице (Србије).

буду замијењене *ad hoc* панелима који би били задужени за конкретне пројекте и у чији рад би биле укључене само заинтересоване чланице СЕИ.

Отворена питања и перспективе развоја СЕИ појављују се као константа на посљедњим састанцима, нарочито приликом разматрања политичких питања и то у оквиру „парламентарне димензије” СЕИ. Међутим, њихов утицај незаобилазан је и на цјелину рада ове организације, јер на примјер, од организационе структуре и њених промјена, као и промјена у процедурама за одлучивање, зависи обим, облик и проходност пројеката који се реализују у економској области.

У суштини отворена питања и изазови за даљи развој СЕИ огледају се највећим дијелом у:

1. питањима која отвара проширење ЕУ, и
2. унутрашњој организацији и процедурама за одлучивање у СЕИ.

1. Проширење ЕУ пријемом пет нових чланица из састава СЕИ, које ће услиједити у мају 2004. године отвара низ питања која се у погледу будућности СЕИ свode на „оптимистички” и „песимистички” сценарио.

По „оптимистичком” сценарију ширењем броја чланица ЕУ из састава СЕИ ојачаће се спона ове двије организације, тј. нове чланице ће унаприједити и убрзати процес транзиције других чланица СЕИ према ЕУ. На тај начин СЕИ би се још непосредније укључила у реализацију концепта о „широј Европи” и постала значајан партнер ЕУ на том плану. Свакако, то би значило темељно преиспитивање организационе и програмске структуре СЕИ и (вјероватно) директну усмјереност на реализацију конкретних пројеката.

„Песимистички” сценарио полази од претпоставке да би проширење ЕУ са пет нових чланица могло промијенити геополитичку ситуацију у смјеру који би продубио постојеће или изазвао нове подјеле. С једне стране, постоји бојазан да ће чланице СЕИ по уласку у ЕУ смањити своје активности у СЕИ, пасивизирати се у давању иницијатива и реализацији конкретних пројеката, а с друге стране, бојазан проистиче из чињенице да се уласком у ЕУ објективно смањују ингеренције њених чланица, кроз обавезу да поштују *Acquis communautaire*, тј. важеће законодавство ЕУ.

Из премиса оба ова сценарија проистичу одреднице, али и предлози за рјешавање отворених питања која се односе на други изазов – концепцију будућег организовања и њој примјерених иницијатива за одлучивање и дјеловање у оквиру СЕИ.

2. Расправе о промјени организације и процедура за одлучивање у СЕИ, почеле су 2002. године у вријеме македонског председавања СЕИ.⁷

У основи, расправа је концентрисана на предлоге о доношењу новог пословника Парламентарне скупштине СЕИ. Иницијативу је и на овом плану поднијела Италија, са аргументацијом да „парламентарна димензија” СЕИ треба да се трансформише у Парламентарну скупштину уподобљену парламентарним скупштинама постојећих међународних организација (Парламентарној скупштини Савјета Европе и Парламентарној скупштини ОЕБС-а).⁸

На овај начин, предлагачи су жељели да нагласе потребу чвршће институционализације овог форума, односно елиминисања примјеса „парламентарног туризма” у њеном раду, како истиче Р. Росо, шеф италијанске парламентарне делегације у СЕИ. Ова промјена подразумијевала би и промјене у „пратећим службама”, тј. извршно – оперативним органима СЕИ (формирање нове форме секретаријата односно извршног секретаријата). Саставни дио овог предлога је и промјена начина финансирања структура СЕИ – која би полазила од величине бруто националног дохотка по глави становника у појединој држави.

Овој иницијативи, од њеног презентирања као и данас, супроставља се, у првом реду Аустрија, као друга утицајна чланица СЕИ, затим Мађарска, Словачка, и још неке од чланица. Привремени компромис постигнут је на посљедњем засиједању у Варшави 2-4. октобра 2003. године, гдје је закључено да се још једном размотри италијански предлог након додатне елаборације али и да се успостави „мали уред-секретаријат” при Извршном секретаријату СЕИ у Трсту као нуклеус реализације предложене идеје. Поменути компромис се у дипломатским круговима тумачи као знак за касније дефинитивно усвајање италијан-

⁷ У оквиру ове организације примјењује се ротирајуће председавање, у једногодишњем интервалу, по абecedном реду. Тако је, поред поменутог „македонског председавајућег мандата” 2002. године, наредне године председавајућа земља била Пољска, а 2004. године је то Словенија.

⁸ По важећој регулативи, Скупштина СЕИ састаје се два пута годишње. Све државе чланице имају сталне делегације, а број њихових посланика одређен је бројем становника конкретне земље (тако нпр. Србија и Црна Гора имају пет посланика).

ског предлога. И сам предсједавајући на засиједању у Варшави (Зигмунд Цибулски) је постизање компромиса оквалификовао као „мали италијански корак унапријед”.

Осим предлога за ново обликовање парламентарне скупштине, Италија предлаже и промјену досадашњег начина одлучивања у СЕИ, тј. доношење одлука двотрећинском већином умјесто постојећег консензуса. И овом предлогу супроставио се исти блок чланица СЕИ сматрајући да то значи корјениту реформу унутар СЕИ и да се и о таквом предлогу треба изјаснити консензусом. Такође, истичу да евентуално усвајање тог предлога значи суштинску промјену Документа о радној процедури као акта који регулише материју пословничког карактера битну за рад СЕИ. У духу споразумног рјешавања проблема и ово питање, покренуто на ранијим засиједањима, такође је „враћено на дораду” али без конкретног става у ком смјеру ће ићи његово рјешавање. Поред тога, превладава и мишљење да о реформи СЕИ треба да се изјасне парламенти држава – чланица, што објективно успорава процес рјешавања овог питања.

У дијелу промјене Документа о радној процедури прихваћен је, такође на Варшавском засиједању, амандман полске делегације који предвиђа могућност да друге парламентарне скупштине имају статус посматрача у СЕИ. Конкретно, то је и реализовано већ на самом засиједању када је Парламентарној скупштини Црноморске економске сарадње дат статус у СЕИ.

Све наведено говори о значају и дOMETИМА овог облика регионалног организовања, али и о ограничeностима што су условиле размишљања и предлоге о његовој трансформацији.

Ово првенствено стога што је СЕИ: за непуну деценију и по од свог оснивања скоро петоструко увећао чланство са државама које су по много чему разнородне; што је у том времену дошло до значајних промјена на политичкој и економској карти свијета; што је дошло до промјена у организацији и односима унутар других облика, првенствено европских интеграција, а то је умјесто потребне комплементарности доводило до преклапања рада са СЕИ; што су до изражаја дошли нови глобални проблеми (међународни тероризам и сл.) који увелико надилазе дomete ове организације; што су од времена њеног оснивања па до данас постојали антагонизми па и војни сукоби између његових чланица (случај при распаду СФРЈ); што осим ЕБРД није непосредније инаугурисано учешће других центара економске и финансијске моћи приликом реализације пројеката СЕИ и др.

Међутим, егзактно тешко мјерљив, а суштински значајан, јесте допринос CEI као инструмента дијалога, политичке толеранције и разумијевања. На тај начин CEI је постала један од модела за приближавање различитих друштвених система и културних образаца, као предуслова за истинску интеграцију и стремљење дијела европских земаља ка економски просперитетном друштву и друштву владавине права.

Mladen Vukčević

CENTRAL-EUROPEAN INITIATIVE AS A MODEL OF REGIONAL COOPERATION

Summary

The subject of this paper is the presentation of the role, institutional structure and prospects of the Central European Initiative (CEI) as one of the forms of regional cooperation.

The paper presents the inception and the development so far of this organization which includes 17 member states. The member states differ among themselves in the economic aspect – primarily regarding the level of economic development, but in political aspect as well, primarily in respect of democratic tradition and the level of integration into the European and Euro Atlantic structures, primarily into the European Union.

Special attention has been given to the basic functions and fields of action of the CEI, as well as to its institutional structure which comprises: institutions in the field of executive and legislative powers, in the field of economic relations, working groups (standing and *ad hoc* working groups), Secretariat of the CEI and the Executive Secretariat.

Included is the presentation of prospects of development of the CEI reflected mainly in issues that arise from the enlargement of the European Union and in issues related to the internal organization and decision-making procedures within the CEI.

The European Union enlargement by five member states of the CEI, causes positions on the so-called „optimistic” and „pessimistic scenario”, i.e. predictions as to whether the future European Union members will further strengthen or weaken their activities within the CEI.

Discussions on the changes of the organization and procedures in the CEI, have a common legal denominator in the changes of the Rules of Procedure of the CEI, primarily in the part on the decision-making process within the organization (by consensus or by majority of votes) as well as in terms of ways of its financing.

The concluding remarks indicate that, regardless of the existing problems in its activities, the CEI has considerably contributed to the political tolerance and understanding in the region of Europe, that it has become an important role model for approximation of different social systems and cultural patterns, as a precondition for a true integration and striving of a number of countries towards an economically prosperous society and a society with the rule of law.

ПРИЛОЗИ

Слободан Јерков

МИОДРАГ А. ВАСИЉЕВИЋ

Као истраживач музичког фолклора сјеверног и
сјевероисточног дијела Црне Горе (1903-1963)

УВОД

Остатака материјалне културе са подручја музичке дјелатности, из времена када су географски простор данашње Црне Горе насељавали првобитни становници, за сада немамо, па нас утврђивање коријена води, прије свега, ка истраживању података о музици у вријеме родовског уређења, с обзиром на веома изражену архаичност народне музике. Извори за то су били двојаки: компаративне студије на основу данашњих остатака фолклора, а с друге стране - историјски документи.

Словенска племена која су дошла на Балканско полуострво имала су највјероватније неки начин музичког изражавања. Одговарајућа документација готово уопште не постоји, али поменута хипотеза има оправдање. Под тим се подразумијева музичко обликовање које се по нечему разликује од говора, те се може интерпретирати као пјевање. Оно је било у служби разних обрада и значајних догађаја који су пратили и богатали живот тих племена. Како је у то вријеме изгледала народна музика у разним подручјима на територији данашње Црне Горе, посебно је питање које се не може подробније развијати у оквиру ове теме. Али зна се да су на музику утицали разни елементи, с обзиром на то да су Словени затекли старосједиоце који су, такође, имали и народну музику. Музика се морала, у већој или мањој мјери мијењати

јер су се на овом простору укрштали разни утицаји, како политички, тако и културни, а долазили су са истока и запада, условљавајући њене различите судбине. У одређеном смислу све вријеме је постојао континуитет музичког изражавања на цјеловитом простору, привремено омеђеном, досљедном, или искиданом, а понекад сведеном на минимум. Све је то у одређеној мјери мијењало структуру тадашње музике, претече данашње црногорске (народне) музике.

Дубља анализа процеса у музичком понашању данашњих Црногораца указује да је уочавање некад урођених способности неопходно да би се схватиле само елементарне урођене музичке диспозиције, а да не говоримо о изузетним музичким способностима за интерпретирање црногорске пјесме или игре. Најубједљивији доказ урођених креативних способности садржан је у начину на који су се Црногорци односили према (тадашњим) новим спољним утицајима и у процесима који су њиховој музичкој традицији дали друкчија обиљежја и који континуирано узрокују варијације унутар музичке традиције. Тако је црногорска народна музика била (и остала) израз друштвених ставова и спознајних процеса, али је корисна и ефективна једино онда када је чују припремљени и пријемчиви конзументи који имају, или на неки начин могу имати, заједничка културна и идндивидуална искуства са њеним ствараоцима - Црногорцима. Према томе, музика у овом случају потврђује оно што већ постоји у друштву и култури, не додајући ништа ново изузев обрасца звука.

У доба развијеног феудализма, музичке манифестације су се брже развијале, како је и одговарало тадашњем устројству и економској моћи државе. Реконструкција се може заснивати на много каснијим изворима који ће, поставимо ли их у однос поређења, довести до веће или мање вјерности у односу на исходишна првобитна стања. Византијски дипломата и историчар XIV вијека Ницефорас Грегорас пише о „сировости и примитивности народа коме је стран музички ритам и склад побожних химни”, али „мелодија коју изводе не бјеше варварска, већ пуна склада, као што су оне миксолидијске или миксофригијске, али сасвим чобанске.”

Након турског освајања ових територија, музика се (у ширем значењу те ријечи) изражавала углавном у епској поезији, односно гуслању која опјева сјајну прошлост народа и његових јунака.

Према византијским и арапским изворима, становницима на простору данашње Црне Горе нијесу били страни ни инструменти, који су

у њиховом животу имали значајну функцију. Свирање на гулама, двојницама, разним врстама удараљки било је веома распрострањено, а сматра се да је извођачка пракса вјероватно била свуда иста или слична. Народне игре су настајале и развијале се према сличним законитостима као и народна музика. Према Драготину Цветку, игре су биле омиљене мада се нијесу увијек везивале за музику. Дакле, музика је била важан фактор и „плод стваралачке моћи народа али и одјек страних кутлура и њихових домета.”

О улози музике у животу Црногораца и њихових далеких предака пружају нам потврду и извјесне појаве на које и данас наилазимо код веома старих народних пјесама и игара. Понекад до тих старина можемо доћи тек када претходно пажљиво одстранимо све оно што је резултат неких каснијих утицаја и наслага. Поред истраживања живота и обичаја, културне дјелатности народа који су овдје живјели, етномузикологија може и данас да се служи још једним извором - проучавањем такозваних „живих фосила”, односно данашњом репродукцијом народне музике становника Црне Горе.

МИОДРАГ А. ВАСИЉЕВИЋ (1903-1963)

Може ли се о једном музичару написати потпун, исцрпан оглед прије но што доиста утврдимо стварне појединости, неопходне за проучавање његовог дјела? Одговор на то питање је у својој негацији јасан, а упућује нас да се све провјери, па и оно што не изгледа посебно битно, а то могу бити записи, фише, биљешке са терена и слично. Сви ти „каменчићи”, макар и најситнији, употпуњавају мозаик монументалних размјера што га је за живота стварао Миодраг А. Васиљевић.

Васиљевићево етномузиколошко (не)објављено дјело је више-струко условљено, везано, одређено, да би управо кроз то било слободно, ново, индивидуално. Кроз све те ограничености, односно захваљујући управо њима, између осталог, оно је постало обавезно штиво за фолклористе. Тим везама са временом, оно је попримило богатство значења, незастаривост, сталну актуелност. Оно није сваку од тих својих ограничености успјело да превазиђе, али то не умањује његову фолклористичку и музичко-историјску вриједност. Другим ријечима, Васиљевићев рад означава крај једног времена и почетак новог, модерног, данас - савременог истраживања. Не свуда крај и не свуда почетак,

јер његова заоставштина разнородна, али онај дио Васиљевићевог рада који представља почетак новог, показује га као научника чије је дјело настало на синтетичким основама, кроз које проговара дубина времена.

Миодраг Васиљевић је врло брзо схватио да ниједан од феномена Црне Горе - политичких, културних, привредних, моралних, психолошких и других не може до краја бити објашњен ако се бар нешто не зна о тлу на којем се одвијала вјековна драма црногорског човјека. Упорно и систематски биљежио је сваки податак; тако наилазимо и на следећи: „Вук Караџић помиње Бошњаке који су се доселили из мјеста које се звало - Котор. То је ваљда оно село јужно од Бања Луке у околини Мркоњић Града. У вези с тим бошњачким досељеницима остао је назив неким пјесмама.” Прилагођавајући себи спољне утицаје, Црногорци су изградили националну свијест, политичку и културну индивидуалност коју налазимо у следећем запажању: „Бока је пуна здравица, како православних, тако и католичких. По њима се најбоље види братство и идентичност народа код којих су сачувани извјесни заједнички обичаји, чак и заједничка црква са два олтара: једним православним и другим католичким.” Природне интелектуалне диспозиције, радозналост, самосвјесност и самосталност и сви облици идеолошке свијести су саздани у текстовима црногорских народних пјесама, па је Васиљевић увиђајући то истакао: „Особиту љепоту чине чобанске пјесме црногорских пастира.”

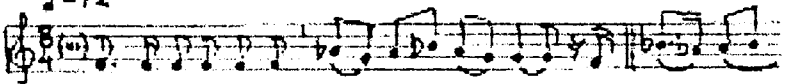
Међу последњим фишама које је оставио Миодраг А. Васиљевић налази се и ова: „Треба у Гусиње ићи поново и истраживати овај стари материјал...”

НЕОБЈАВЉЕНИ ТЕКСТОВИ МИОДРАГА А. ВАСИЉЕВИЋ

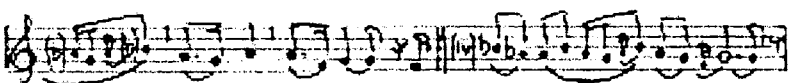
Истражујући вокалну традицију, Миодраг А. Васиљевић је констатовао да „код народне пјесме, као и код умјетничке уопште, разликујемо тонску и текстуалну цјеловитост (тј. форму), а затим појединости, мање цјелине или саставне дјелове. Као цјелину народне приповјетке или неке анегдоте - каквих у народу има у огромном броју - разгранатих (сложених) и простих. Њихови саставни дјелови су: периоди, фразе, реченице и мотиви, стихови.” Након тог уопштенијег приказа слиједи конкретнији, у смислу географског одредишта, анализа мелопоетских облика сјевероисточне Црне Горе: „Гусињско

пјевање је полазна база за један особити стих који се може назвати - полимски стих." У даљем тексту Васиљевић описује како се тај „особити облик” може срести у Санџаку, Беранама (са околином) и Рожајама. У читавој области не може се наћи у оригиналном облику, али се „макар дјелимично његује и осјећа”. Овим није задовољио своју знатижељу, па је тај проблем поставио шире и дошао до закључка да „полемски муслимани, сеоског поријекла, изједначују се у том смислу са Црногорцима (православцима)”:

$\text{♩} = 72$ 240is: M. A. V.

TANKO POJU GUSINJ-SKE DE-VOJ-KE (NI) TAN-KO

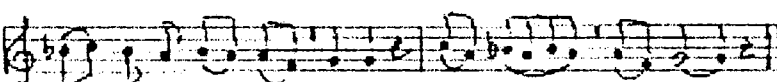

PO-JU GU-SINJ (NI) SKE DE-VOJ-KE...

$\text{♩} = 68$ 240is: M. A. V.

STAN' POLAKO NE LJUBI ME TAKO STA (N)

PO, STAN POLA-KO NE LJU, BI ME TA-KO.

Ови примјери су изузетак за општеважеће прихваћен став да је лирски десетерац симетричан, јер код ових је 4 - 6 одн. несиметричан. Само за гусињске мелодије важи правило да се текст од шест дјелова јавља искључиво као тросложни, док у осталим дјеловима Црне Горе тога нема, и да се „фраза од четири слофа често налази у главној каденци”. Када смо код тросложног такта треба напоменути да се сријећу и

„четворосложни (од десет тактових дјелова па навише), петосложних и других, али не као посебне форме него само као допунске, контрастне. Четири врсте четворосложних текстова налазимо у примјеру гдје ритмичке јединице чине апсолутну симетрију - збир спољних јединица одговара збиру унутрашњих”:

$$\begin{array}{ccc}
 & 19 (8) & \\
 \nearrow & & \nwarrow \\
 8/8(4) + 10/8(4) & + & 9/8(4) + 11/8(4) \\
 \searrow & & \swarrow \\
 & 19 (8) &
 \end{array}$$

„Спој тродјела са дводјелом (3+2) у двосложју је знатно сиромашнији од супротног. Тако је уосталом и другдје. Значи, дводјел је карактеристичан, а тродјел је његов контраст - допуна.” Ванредно успјела комбинација простих и дводјелних и тродјелних тактова је у попјевки из Бијеле; „овдје се одигравају интересантне ствари: почетни такт се допуњава завршним, али овај са почетним не даје нормативан такт (3/4) који доминира у мелодији, него контрастни метрички елеменат који се јавља у мелодијама на почетку друге фразе”. Народ умије да скраћује и продужава тактове када му је то потребно и све је то у функцији: „када треба да се финалис изрази дужим тоном; да се добије симетрија; да се узме нормалан дах (дисање) и агогички моменти. Продужени тактови се јављају на крају фразе (иза споредне цезуре) или на крају мелодије (иза главне цезуре). Продужења завршних текстова су двојака: акценатска и временско-тонска (дужинска)”. Многе промјене (проширења) завршених тактова настале су услијед тачног бројања звучања финалиса; на тај начин упознајемо се са принципом узимања даха код завршног тона. Поред тога, извјесна проширења завршног такта дају, у неким случајевима, када се добијају седмотактне мелодије, сасвим нормалну форму, јер ухо пјевача је већ склоно таквим мелодијама пошто постоје и у иним фолклорима. „Некада изгледа да је завршни такт продужен, али он то није ако му је структура хемиолна. Некада је обратно продужен, па услијед тога и структура њене мелодије постаје хемиолна”. У бокелском материјалу Васиљевић је проширење завршног такта уписивао уз обавезно тачно бројање, са додатим та-

ктом, а не помоћу короне. Имамо и примјера гдје је завршни текст скраћен зато што је текст завршене фразе продужен; све се узрочно мијења и функционално надопуњује. Због дисања и правилне структуре текста тј. правилне репетиције текста, може да настане неправилна фразеологија: „дисање на неправилним мјестима у фрази даје неправилне фразе, али се њихова симетрија не губи већ преиначава. Дисање између слогова (ријечи) постоји и у црногорском народу као правило. Та врста дисања особито иза првог или прва два слога идуће фразе доводи до њеног скраћивања сасвим логично, јер се скраћује и њен текст”. Скраћивање почетног текста је увијек акценатско, а то значи строго музикално, али не зато што би се јавио неки, рецимо уводни тонски низ, сматра Васиљевић, и додаје да је „анакруза у збирци црногорских пјесама врло ријетка и није резултат осјећања јамбског текста, већ проста појава услјед продужетка завршног такта:

$\text{♩} > 100$ ZAPIS: M. A. V.

OTKAD SAM SE MAŠ-KO MAŠ-KO U MOSTAR U-DA-LA OTKAD
SAM SE MAŠE-ĆE U MOS-TAR U-DALA, NIŠSAM SE
MAŠ-KO SLA(T)KO NA(S)PA-VA-LA NIŠSAM SE MAŠE-ĆE
SLA(T)-KO NA(S)-PA - VA - LA.

Има примјера гдје је продужена средња фаза, а та појава изазива продужење и скраћивање текста. „Такође, дешава се да је осмерац проширен, а истовремено и скраћен; због застоја дводјелна форма претоврена је у тродјелну. Проширење текста помоћу дјелимичне репетиције или помоћу рефрена уноси поремећај у конструкцији фразе и због тога

је настала - хемиолна фраза". „Хемиолну тросложну фразу од осам метричких јединица пјевају и Црногорци у Пероју (Истра). Они је чувају сјећајући се на своју стару домовину". Васиљевић запажа да Беране „има много пећког призвука (штимунга) у својим градским пјесмама, а то је отуда што је први на уалзу у Санцак из Метохије". Познато је да сјеверна и сјевероистична Црна Гора обилује орнаментиком, али из биљешки Миодрага Васиљевића сазнајемо да је такоше богата и у Васојевићима и то „чобанска орнаментика", и додаје „на Дурмитору она је више лапидарна, а у Васојевићима вијугава. Не може се рећи да је то утицај оријентализације (муслиманског живља), већ је то чобанска упјеваност или чобански виртуозитет". Тој свеколикој разноликости црногорског музичког фолклора допринијеле су „непрегледне и необјашњиво богате варијације". Нешто рјеђе се наилази и на варијације темпа и то у примјерима из Андријевице и околине.

Када је ријеч о плавској мелодији, Васиљевић тврди да „звуче чудни тонски низови мала обима; скачу (за малу септиму) у нову тоналну логику. Када сам ово снимао, претходно сам вршио пробу, но и тада је пјевач остао конзеквентан овом скоку и тоналном чарању. Био је врло музикалан".

$\text{♩} = 72$ ZARIS: M. A. V.

SMILJ BEVOJ - KA, SMILJ BEVOJ - KA PO GORI -

CI BRA-LA SMILJ BEVOJ-KA PO-GORI-CI

BRA - LA.

Маштовитост народног ствараоца испољена је у пјесми „Пошетао лијеп млад", гдје је врло занимљива фразеологија; „у њој се трећа фраза цијепа на два дијела, од којих први припада другој, а други - трећој (завршној) фрази укључујући и појаву двије аугментације". Из

припрема за предговор сазнајемо да су се могли избјећи „записи сложених тактова у Гусињу, Боки итд. и да се умјесто њих дају само прости тактови”. Али, наставља Васиљевић, „сматрао сам за потребно да истакнем љепоту метричке сложености ових мелодија малих амбитуса насталих из логике језичког акцента и неког далеког, можда несловенског атавизма”. На крају Васиљевић подвлачи да је „Гусиње у овом смислу најбогатије”:

$\text{♩} = 100$ ЗАПИС: М. А. В.

РОЗЕТА-О ЛИ-ШЕР, МЛА(О) МИЗ БУ-ДИМ-ЉУ БИ-О(А)-РАД,
 РО-ШЕ-ТА-О ЛИ ШЕР МЛА(О) МИЗ БУ-ДИМ-ЉУ БИ-О(А)-РАД

„Мали амбитус црногорских мелодија усавршио се на другој страни - добио је накнаду у метрици и метричким структурама, одн. црногорска мелодија је сиромашнија у великим обимима, али је зато знатно богатија у унутрашњим разноврсностима тих малих амбитуса. Сложени текстови су се морали истаћи као карактеристика одн. као творци фразе или мелостиха музичког фолклора, а језичког типа, што је супротно музичком фолклору (музичког типа). Најпотпунија црногорска мелодија има четири врсте сложених тактова; два хемиолна (у средини) и два равнотактна (на крајевима). Црногорске пјесме имају безброј хемиолних фраза, а баш та хемиолика даје црногорском фолклору изванредну драж и љупкост, па макар потицала и са највиших планина и из највећих дивљина природе што доказује да у овом сварању није важна околина, него човјек”. Што се тиче малог амбитуса који се јавља у скоро свим мелодијама у којима је текст главно тежиште, Васиљевић закључује да „из тог разлога (доминације текста) уз њега се јавља, као основна компонента, јасан изговор ријечи” и, логично тврди да се „не може развити код пјесама великог обима”.

Slobodan Jerkov

MIODRAG A. VASILJEVIĆ AS A RESEARCHER OF MUSIC FOLKLORE IN
NORTHERN AND NORTH-EASTERN PART OF MONTENEGRO (1903-1963)

Summary

Miodrag A. Vasiljević, one of the most competent experts of music folklore of this region, had been very interested herdsman's songs of north and northeast of Montenegro. The motive of his interest arises from the specific way of living in this area, which caused the development of some significant attributes that characterize this population, and left important sing in their folklore, too. Oversighting many particular features of herdsman's life and thier songs, we want to give and idirect affirmation of Vasiljević's (sup)positions. We also want to distract that the main issue of this songs is text aprop. poetry, not melody, as it's well known that melody is in function of text and underline dramatic plot in traditional Montenegrain songs.

We want to thank prof. dr. sci. Zorislava Vasiljević that consigned scripts from Miodrag A. Vasiljević's estete to be published for the first time.

Key words

Montenegro, music folklore, song, poetry, melody.

ЈУБИЛЕЈИ

Бранислав Ковачевић

О ИЛИНДЕНСКОМ УСТАНКУ У „ГЛАСУ ЦРНОГОРЦА”

Македонски народ је крајем XIX и почетком XX вијека водио жестоку борбу за своје национално и социјално ослобођење. Интензитет те борбе зависио је од степена експлоатације од стране Отоманске империје и ангажовања страних сила с једне стране и степена организованости македонских родољуба, с друге. Осим тога, Македонија је била изложена бројним спољашњим утицајима који су, са извјесним политичким плановима и претензијама, стизали из Србије, Грчке и нарочито Бугарске.

„Глас Црногорца”, званично црногорско гласило тога доба повремено је пратио догађаје у Македонији у току 1903. године и о томе обавјештавао црногорску јавност. Сазнања о тим догађајима била су посредна. Наиме, лист није имао свог дописника из Македоније који би са лица мјеста обавјештавао читаоце о збивањима, већ је најчешће преносио агенцијске вијести из Цариграда, Софије, Београда, Петрограда, Париза, Келна, Атине, Лондона, Берлина, Дарданела и тд. Из тих првих вијести може се закључити да су турски зулуми постајали све чешће и неподношљивији и да су највише погађали сељачке масе и занатлије. У то вријеме у Турској се све више развија робно-новчана привреда и велике европске државе (Енглеска, Њемачка, Француска) извозе у Турску своје индустријске производе, дају јој зајмове за

изградњу нових путева, жељезничких пруга, телефонско телеграфских веза, наоружање војске модерним оружјем, као и за покриће других потреба. Исплата дуга је падала на терет становника путем сталног повећања превоза, док су спахије и господари читлука такође повећавали намете на сељаке. Иначе, живот македонског сељака био је најтежи на Балкану. Да би подмирили све те бројне обавезе сељаци су одлазили у печалбу или у градове. На тај начин велике површине земље остајале су необрађене, а број становника у градовима и емиграцији знатно се повећавао. Македонско становништво је одлазило како у сусједне земље (Бугарску, Грчку и Србију) - тако и у далеке прекоокеанске земље (Америку и Канаду). У ствари, македонски живаљ је Ђежао испред турског насиља.¹

Одлазак у емиграцију, стихијски протести и неорганизоване борбе македонских сељака, занатлија и интелектуалаца против турске власти, нијесу могли да доведу до промјене стања и коначног ослобођења, већ је било потребно створити и организовати снажну револуционарну организацију, која ће обухватити читав македонски народ и плански га припремити за општи устанак против Турске.

У том смислу предузете су одговарајуће мјере на почетку 1903. године, тако да „Глас Црногорца” у броју 5, од 25. јануара, пише Македонски одбор ради на припремама устанка.

У чланку „Стара Србија и Маћедонија”, који „Глас Црногорца” преноси из листа „Новоје Времја” говори се о стању у Маћедонији, како га је видио дописник овог петоградског листа. „Какав закључак могу извести из мог путовања по Маћедонији? Уопште врло тужан. Прије свега неоспоран је и неминован закључак тај, да је знаменити план за реформу пропао; од њега нема ништа. Говорио сам са више од 50 званичника и незваничника, а ниједан од њих није ми могао рећи, да је ма и једна тачка од пројектованих реформама извршена као што треба. Сви првобитни покушаји да се што учини, доведени су данас на нулу, округлу нулу. Стање хришћана не само да није боље, оно је много горе: сигурности у земљи нема никакве и сваки трен може се очекивати катастрофа. Никакав оптимизам у даном тренутку нема смисла. Сад се мора све поново почињати и не само развити и проширити пројект реформа, него га потпуно, на новим основама, прерадити... Ово је критичан тренутак и не треба га пропустити. Стање је тако заоштрено, да даља одлагања нијесу могућа.”²

¹ „Глас Црногорца”, бр. 3, 11. I 1903. Сви датуми су по старом календару

² „Глас Црногорца”, бр. 31, 19. VII 1903.

На крају овог чланка „Глас Црногорца” даје свој коментар у коме у потпуности подржава оцјене и ставове дописника „Новоје Времја” о стању у Македонији - што је несумњиво одраз ондашње политике и односа између Русије и Црне Горе. И уопште, у овом периоду „Глас Црногорца” поистовјећује своје оцјене о многим догађајима са ставовима руске штампе, а посебно са писањем листа „Новоје Времја”.

У броју 32 „Глас Црногорца” доноси прву вијест о Илинденском устанку (мада се у листу нигдје не назива илинданским нити се везује за Илинден) у којој се каже да су гласови који се чују о догађајима у Македонији „преувеличани”. Ову непотпуну и штуру вијест „Глас Црногорца” је пренио као агенцијску из Цариграда. Међутим, у истом броју лист доноси и вијест из Париза која је нешто јаснија и потпунија”: Цио Битољски вилајет обухваћен је устанком; усташе пале куће и уништавају љетину; било је више крвавијех сукоба. У Крушеву, усљед атентата са динамитом, конак је порушен, тридесет чланова убијено, много турских породица поклано...”⁴

Нема сумње да су вијести, које „Глас Црногорца” преноси у истом броју из два различита извора о истом догађају, контрадикторне и да се крећу од констатације: „Гласови о догађајима у Македонији преувеличани су” до „Цио Битољски вилајет обухваћен је устанком”. Наиме, јасно је да Турска није жељела да догађајима у Македонији да посебан значај, што је и разумљиво, јер је сваки нови немир стварао нову шансу (како великим силама, тако и малим балканским државама) да се мијешају у унутрашње ствари Турске.

Већ у наредним бројевима „Глас Црногорца”, преносећи вијести из Цариграда, пише о акцијама и активностима устаника, наглашавајући њихов диверзантски карактер на прузи Битољ-Солун, на кидање телефонских жица и извођењу оружаних акција. Тако у броју 33 црногорско гласило преноси извјештај из Цариграда из кога се види да, „... народ из неколико села пристао је уз чете” и да се Крушево налази „у рукама усташа”, мада је само неколико дана раније Порта преко агенцијских вијести, из познатих разлога, настојала да устанак у Македонији представи као обичне немире пролазног карактера. Међутим, развој догађаја и успјеси устаника натјерали су је да призна да је устанак из Битољског вилајета захватио скоро читав Битољски санџакат, као и да се брзо пренио на пограничне округе сјеверно од

³ „Глас Црногорца”, бр. 32, 26. VII 1903.

⁴ „Глас Црногорца”, бр. 32, 26. VII 1903.

санџачката на Скопски вилајет, а на истоку у област Солунског вилајета.⁵

„Глас Црногорца” преноси и вијести о активностима које су предузимале европске силе као и о упадима из сусједних балканских земаља са циљем да зауставе револуционарне акције македонског народа. У ствари, и поред тога што је султан прихватио предлог реформи (које су саставили цареви Аустро-Угарске и Русије) за Македонију, оне се ипак нијесу спроводиле. Због тога су велике силе често упозоравале Порту и турске власти у Македонији на спровођење договорених реформи којима је гребало побољшати животне услове македонског становништва. У чланку „Консулски надзор у старој Србији и Македонији”, „Глас Црногорца” саопштава да су „Јевропске државе, а нарочито Русија и Аустро-Угарска које су највише у питању реформама заинтересоване, не вјерујући да ће се ове добросавјесно и како ваља извести, поред осталијех мјера, завеле су и консулски надзор и наредиле својим консулима, да пазе, како дотичне турске војничке и грађанске власти своје дужности у томе погеду врше”. Међутим, реформе нијесу спроведене као ни конзулски надзор о њиховом извршењу, о чему свједочи изјава Хилма-паше (врховног комесара сва три вилајета) који је руском дописнику у вези са тим категорички одговорио „*Il n'existe pas*” (надзор не постоји).

Преносећи у истом броју писање руског листа „Новоје Времја” „Глас Црногорца” саопштава: „Реформе се и могу покренути напријед само у том случају, ако консули буду пазили на рад турске администрације на читавом простору свију вилајета, у којима се реформе уводе, и ако буду имали право да утичу на турске власти.” Лист на крају закључује: „Питање о ваљаном извађању реформа исто је што и питање о чувању мира на Балкану”.⁷

Анализом вијести што их је преносио „Глас Црногорца” из различитих извора не може се увијек стећи права слика о стварном стању догађаја у Македонији.

И у чланку „Нови покрет у Македонији”⁸ налазимо низ података о акцијама устаника и његовој ширини. „Борба се је отпочела убиствима и палевинама. Овај покрет одмах у почетку обухватио је Битољ,

⁵ „Глас Црногорца”, бр. 33, 2. VIII 1903.

⁶ „Глас Црногорца”, бр. 33, 2. VIII 1903.

⁷ „Глас Црногорца”, бр. 33, 2. VIII 1903.

⁸ „Глас Црногорца”, бр. 35, 16. VIII 1903.

Прилеп, Крушево, Кичево, Охрид и Лерин са њиховим околинама.” О томе како је покрет припреман и организован, у чланку стоји: „Свакоме је селу јављено унапријед да се на извјесни дати знак мора дићи на оружје, а у противном случају да ће бити запаљено и уништено и село и његово становништво.” Средиште покрета је било у Битољском вилајету и то његовом источном дијелу гдје се окупило „... више од 60 батаљона турске војске” која није успјела да покрет угуши. Турски извјештаји тај неуспјех правдају ” „... што турска војска не жели проливати крв, но чека да тај покрет само собом пане, а побуњени сељаци да се покају и кућама врате.- ” Природно је да „Глас Црногорца” не прихвата такве оцјене из Цариграда, већ констатује: „Но ми знамо, да се је ријетко до сада штеђела крв балканскијех народа, па се може посумњати, да је и сад то питање дошло на дневни ред. Покрет се тај не може тако лако угушити због сасвијем другијех разлога, који леже у географским условима мјеста, као и у томе, што је врло тешко ставити на крај четничком ратовању, па ма се оно развијало и не у таквом баш горовитом предјелу као што је Маћедонија.”

Говорећи о томе како је организована устанничка војска, као и о начину управљања покретом у листу се каже: „... турска војска нема посла с одвојеним четама, које не знаду једна за другу и раде свака за свој рачун, него има посла са добро организованијем устанком народним, који шта више, има и своју централну привремену усташку владу; којој се свак мора покоравати. Сви вилајети подијељени су на усташке округе, а окрузи на срезове. И окрузи и срезови имају своје старјешине. Среске старјешине добијају наредбе од старјешине окружног, а овај - од привремене усташке владе.” Очито је да „Глас Црногорца” до детаља прати збивања у Маћедонији и да су његова сазнања и оцјене сасвим прихватљиве и реалне у овом периоду. Завршавајући оцјену о унутрашњој маћедонској организацији у чланку се наводи: „То баш и јест унутрашња маћедонска организација, која је прије водила агитацију мирно, а сад се је ријешила на устанак”.

Страх од ширења устанка је веома присутна код великих сила (Русије и Аустрије) које очито нијесу биле спремне за рат, па су отуда помно пратиле збивања у Маћедонији. „Устанак је данас обухватио читав предјео од бугарске границе до Јањинског вилајета. Усташе раде врло енергично и у већим четама. Ово се потврђује вијестима, како из Софије, тако и из Цариграда. Све ово морало је имати и знатног уплива на расположење духова код балканскијех држава, па и код онијех, код

којих се није до сад опајало покрета против Турака.”⁹ Нема сумње да ни званична Црна Гора није била за рат, а што је последица њених односа са Русијом и Турском тога доба.

О покушају устаника да обавијете европско јавно мњење о догађајима у Македонији „Глас Црногорца” преноси вијест објављену у листу „Новоје Времја” у којој се каже да је ових дана дошао у Софију представник „те привремене усташке владе, и неки др Татарчев, који је хтио да преда јевропским заступницима окружницу о стању ствари у Македонији. Како се чује, дипломатски агенти, Инглеске, Француске и Италије, примили су ту окружницу, да је упуте својим владама, а Француски представник, осим тога, као да је још молио дра Татарчева, да га извјештава о развоју покрета. На овај начин, усташи као да су ступили у званичан одношај с некијем јевропскијем државама. Ова појава и ако нема значај с тачке гледишта међународне политике, опет је кадра знатно појачати усташки покрет у Македонији.”¹⁰

Обраћање устаника другим великим силама као да је забринуло Русију да се ватра устанка не пренесе на шире подручје и изазове шири немир и борбу, о чему „Новоје Времја” пише: „Очувати мир на Балкану... могуће је још, ако Русија и Аустрија буду руководиле догађајима и ако унеколико узму иницијативу у своје руке, а иначе, догађаји ће се природно развијати и могу доћи до излаза који се не жели”. Пошто Русија, као што смо већ нагласили, није спремна за рат она апелује на мирно рјешавање спора дипломатским путем. „У таквим приликама на дипломатију пада данас тешка задаћа: она треба да изнађе нове мјере, које би cadre биле у што краћем року задовољити и умирити побуњено становништво. Стари пројекат реформама већ данас треба сматрати као - покојни”, завршава „Глас Црногорца” свој коментар о Македонији на основу писања листа „Новоје Времја”.¹¹

Надаље, у броју 36, од 23. августа налазимо два чланка о догађањима у Македонији и десет агенцијских вијести из којих се не може стећи права слика о стању ствари у Македонији. Наиме, оцјене се крећу од констатације да се устанак „стишао” до „... борба се у Македонији ужасно води”, и то у истом чланку „Устанак у Македонији”. И сам чланкописац свјестан различитих вијести и коментара који стижу редакцији каже: „О стању ствари у Македонији веома је тешко добити

⁹ „Глас Црногорца”, бр. 35, 16. VIII 1903.

¹⁰ „Глас Црногорца”, бр. 35, 16. VIII 1903.

¹¹ „Глас Црногорца”, бр. 35, 16. VIII 1903.

вјерну слику. Извјештаја је много, али вјеродостојни нијесу. Осим тога извјештаји су још и непотпуни.”¹²

Коментаришући међусобне обрачунае устаника и турске војске у чланку се истиче: „И с турске и с усташке стране чине се једнаки зулуми обје су стране једним фанатизмом задојене, само с том разликом, што је турска војска бројно јача, него што су мале, разасуте усташке чете” Коментатор види излаз, преносећи мишљење руског листа „Новоје Времја”, у мирном рјешавању завађених страна и иностраној контроли. „... У такве мјере може се убројити и реорганизација жандармерије и полиције, коју би требало ставити под надзор иностраних официра. Али за то нијесу доста четири белгијска и два шведска официра. До данас, на жалост, још се не чује, да се је Порта обратила на које друге државе за више официра, који би ступили у жандармерију и полицију. А вријеме иде и не треба заборавити, да је за несретну Маћедонију сваки изгубљени дан - веома велики рок.”

Догађаји у Македонији изазвали су интересовање у сусједној Србији о којима „Глас Црногорца” доноси чланак под насловом „Митинг у Биограду”, гдје се каже „Српска престоница дигла је достојан глас у заштиту потлачене браће у Турској.” На митингу који је одржан 17. августа 1903. године било је наводно око 10.000 људи, а донијета је и резолуција у којој се, између осталог, каже „да су све реформе, које су у току XIX вијека покушаване у корист хришћанског становништва отоманске царевине, а које су повјераване царским властима, остајале безуспјешне, и да су најновије, које су Порти предложене, остале неизведене поглавито због рђавог и преживјелог отоманског режима, а много мање због устаничког покрета.”¹³ Констатујући да је стање веома тешко „за опстанак српског и у опште словенског живља у покрајинама отоманске царевине” и да може бити још горе и теже, у резолуцији се каже: „Збор прати са живом симпатијом страдања и напоре оних, који се данас боре у Маћедонији и Старој Србији, али је тврдо увјерен, да као год што султанова влада не може остварити погодбе за трајнији ред и мир у сусједним измученим српским и другим земљама и као год што би исто тако остало безуспјешно, кад би се те земље повјериле којој од јевропских великих сила, јер би то изазвало нове нереди и заплете, тако исто да ни комитске чете не могу извојевати

¹² „Глас Црногорца”, бр. 36, 23. VIII 1903.

¹³ „Глас Црногорца”, бр. 36, 23. VIII 1903.

оном народу слободу, нити би њихови садашњи покретачи и вође могли зајемчити онамошњем становништву непристрасну управу, мир и слободно развијање, него је због мишљења да би се умирење и уређење Старе Србије и Мађедоније најбоље постигло, кад би се, чувајући суверенитет султанов, повјерило заинтересованим балканским државама, којима би се споразумно одредило учешће у том задатку.”

У низу вијести које „Глас Црногорца” преноси интересантна је и она од 21. августа из Келна, која гласи: „Вијест мађедонског комитета, као да Султан под упливом Њемачке ради за рат, „Колоњске новине” изјављују за неосновну, додајући да та вијест нема другу намјеру но да Њемачку представи као подстрекача на рат, а њена политика састоји се једино у томе, да се одржи мир, док буде могуће.”¹⁴

У коментару анонимног аутора, а што се може тумачити и као став званичне црногорске политике, под насловом „Инглески краљ у Бечу” говори се о првој посјети Бечу, односно аустро-уграском владару Францу Јосифу, енглеског краља Едварда VII. Коментатор ову посјету повезује са догађањима у Македонији који су се искомпликовали и пријете да се претворе у шири проблем. „Али данас, кад је положај у Мађедонији ступио у акутну фазу, придаје се овој посјети велика политичка важност. Инглеска као велика сила првог реда, која је једнако заинтересована у свих пет страна свијета, будним оком прати догађаје, па их умије свуда на своју корист обрнути”. („Глас Црногорца”, бр. 36, 23. VIII 1903).

Да би поткријепио своје виђење посјете енглеског краља Бечу, лист се позива на престону бесједу Едварда VII од 2. августа 1903. године „... дотакао се је краљ Едвард и балканског питања и мађедонског устанка у озбиљној нади, да ће реформе, предложене заједнички од Русије и Аустрије, донијети жељеног плода”. Ова посјета Едварда VII Аустрији, према писању „Гласа Црногорца” пада у вријеме „великијех заплета на Балкану, а раније од посјете руског цара у Бечу, о којој се јавља, да ће услиједити половином септембра о.г.” Цетињски коментатор сматра да ће ова посјета енглеског краља Бечу и она доцнија руског цара „допринијети разбистрењу становишта велесила у источном питању.” На крају коментара, изражавајући страх од нових компликација чланкописац закључује: „Али балкански одношаји развијају се у потоње вријеме мимо предложенијех рефорама; у Мађе-

¹⁴ „Глас Црногорца”, бр. 36, 23. VIII 1903.

донији букти поново устанак, Србија се спрема да помогне Бугарској, Грчка Турској, а Румунија се нуди као предстража западним велесилама. У очи таквог мутног и опасног стања на Балкану, постојећи споразум између Русије и Аустрије односно балканског питања, мораће у што скоријем времену бити од већег обима. Од Инглеске -те старе непријатељице Русије - не може се друго захтијевати, него да не смета будућу акцију на Балкану. А у чему ће се састојати та акција, то ће се без сумње утврдити приликом садашње бечке посјете инглескога краља и оне доцније руског цара. Аутономија Маћедоније под надзором јевропскијех велесила, биће можда посљедица овијех бечкијех посјета најмоћнијех владара на свијету.”

У чланку анонимног аутора „Јевропске државе према догађајима на Истоку” „Глас Црногорца”, бр. 37, 30. VIII 1903) стоји „Како ће се даље развијати и ријешити маћедонска криза много зависи од тога, како се односе према том питању разне јевропске државе”. Преносећи, даље мишљење „Новоје Времја” аутор истиче да би се македонско питање лако ријешило мирним путем кад би интереси дипломатије европских држава били као што су руски, али изражавајући сумњу плаши се „озбиљнијег заплета”, јер „Јевропа ће увијек бити Јевропа, тј. конгломерат од таквијех држава, које се брину само о личнијем интересима и које су готове да сваки мучан положај окрену у своју корист, без да и најмање разбирају, хоће ли то бити наравствено или безнаравствено”. Изражавајући и даље сумњу у искреност и праве намјере европске дипломатије лист наставља: „Све јевропске државе званично подржавају до сада све ове мјере које предузима Русија и Аустро-Угарска ради умирења Маћедоније, а те се мјере састоје у томе, да се с једне стране утиче на Турску, а с друге стране, да се словенске државе на Балкану задрже од какве год активне помоћи усташама. Али ко је у стању погодити, какве су баш праве намјере тијех држава?”

Догађаји у Македонији све више постају предмет интересовања европских држава, па и Њемачке која „данас по свом утицају на Турску заузима једно од првијех мјеста”. Оцјењујући пријатељство Њемачко са Турском као израз политичких и економских интереса лист у томе види значајан фактор у источној политици који „... може имати и многе непријатне за Русију посљедице” („Глас Црногорца”, бр. 37, 30. VIII 1903).

Став Грчке о македонском питању налазимо у чланку „Грчка и Турска” („Глас Црногорца” бр. 38, 6.IX 1903) у коме се преноси изјава

грчког министра-предсједника Ралија пред дипломатским представницима у Атини „да силе чине рђаво, што сметају Турској, да предузме енергичне мјере за угушење устанка у Македонији.” Лист, даље, наставља да „у македонскијем пак вилајетима, Грци се показују према Словенима такви, да се г. Рали може само радовати. Грци су тамо шпијунски турски, издају им чете, показују скривено оружје и муницију, па и у саму турску војску ступају као добровољци. Устаници им се за то свете, а Грци јад јадују и атинско министарство даје изјаве државама.”

„Глас Црногорца” у броју 44, од 18. X 1903. године, у чланку „Нова нота о македонским реформама” пише да су руски и аустроуграски посланици у Цариграду предали турској влади нову ноту за реформе у Македонији коју су споразумно саставили грофови Ламздорф и Голубовски приликом посљедњег састанка руског и аустријског цара у Мирештегу. Циљ ове ноте је да се заведе и оствари што боља контрола „... над радњом турскијех власти у Старој Србији и Македонији и над провођењем онијех рефорама, које су Турској предложене још у фебруару о.г. Лист оцјењује да су захтјеви, садржани у овој ноти, такве природе, да су и остале велике силе пристале на нове предлоге Русије и Аустро-Угарске, „па ће их према томе, пошто ти предлози не мијењају status quo на Балкану, без сумње и Турска усвојити и радити, да се они, колико толико у живот спроведу.”

Нова нота о реформама садржала је девет тачака у којима се истицала потреба да се уведе контрола отоманских локалних власти у погледу вршења реформи, и то на тај начин што ће се уз генералног инспектора Хилми-паше именовати посебни агенти Русије и Аустро-Угарске. „Они ће генералног инспектора свуда пратити, упозоравати га на потребе хришћанског становништва, пријављивати му злоупотребе локалних власти, односно савјете слати посланствима у Цариград, и своје владе извјештавати о свему што се догађа у земљи.” Поред тога, поставили би се и помоћни органи ових агената. Њихов заједнички задатак је био да надгледају локалне власти, да се брину за увођење рефорама и за умирење становништва. Задатак Високе Порте је „да овим агентима на сваки начин олакшају вршење њихове мисије”. Надаље се захтијева реорганизација турске жандармерије и полиције, „промјена територијалног заокружења управних срезова смислу правилнијег груписања различитих народности”, постављање мјешовитих комисија, које ће се састојати од једнаког броја хришћанских и мухамеданских изасланика, за истраживање политичких и других

злочина уз учешће представника Русије и Аустро-Угарске, реорганизација судских и управних установа, „и да се иде на руку развоју локалних аутономија”, добијање од Турске посебних новчаних средстава за повратак у завичај хришћанских становника који су пребјегли у Бугарску и друге покрајине, за пружање помоћи онима који су изгубили свој иметак и кућу и за подизање нових. Подјелу новца вршила би „Комисија од угледних хришћана”, а конзулати „Русије и Аустро-Угарске пазиће, како ће се ове суме употријебити.” „... Репатрирани хришћански становници оних хришћанских села, која су турске чете и башибозуци ватром уништили, биће годину дана опроштени од плаћања сваког пореза.” На крају је било предвиђено да ће отоманска влада без одлагања спровести у живот све реформе које су у фебруару 1903. године договорена, као и све оне, „које се послјије покажу као потребне” и „Пошто су највише изгреда и страхота починили илави (редифи другог разреда) и башобозуци, пријекно је потребно, да се први отпусте, а да се безусловно спријечи образовање башобозучких чета.”

Прегледом наредних бројева „Гласа Црногорца” нијесмо нашли податке о томе како се „Нова нота о македонским реформама” спроводила у дјело.

„Глас Црногорца” и у броју 45, од 25. октобра 1903. године, доноси чланак о Македонији под насловом „Затишје на Балкану” у коме се, између осталог, каже да „Суморни октобарски дани утишавају мало по мало македонски устанак. Настаје мир, али тај мир није пошљедица човјечје воље, него је пошљедица утицања насавладљиве воље природе. Коментатор даље медитира „може ли се тај мир као сталан рачунати?” а затим, одмах додаје „Готово са увјереношћу можемо тврдити да не, и да као год што је ова јесен рашћерала усташе, да ће их исто тако идуће прољеће поново окупити по оној народној: „Ђурђев данак хајдучки састанак”.

Преносећи даље, мишљење петроградског листа „Новости” анонимни уводничар каже да су „дипломати великијех држава успјели само да кризу одгоде, али не да је уклоне. Дим са згаришта македонскијех села и градова вапије... Хиљаде Македонаца, који су се склонили у Србију и Бугарску, мучно да ће се у Македонију повратити. Природно је, да ће се они поново јавити као проповједници устанака.” Уводничар сматра да ће на прољеће поново доћи до оружаних сукоба који су само привремено прекинути због временских непогода, и то зато што „македонски комитети нијесу били расположени, да слушају

савјете великих држава". Страх од нових заплета је веома присутан. „Најпослије, мораће настати таква криза, коју сва усиљавања великих држава неће бити у стању отклонити." Излаз из таквог стања лист види у споразуму балканских држава, уз сагласност великих сила, јер би у противном „био бесплодан за ослобођење Маћедоније." На крају се констатује да је споразум међу балканским земаља могуће остварити само на темљу узајамног попуштања, а „Ни о каквом споразуму не може бити ни говора, док н. пр. Бугарска мисли, да Маћедонију насељавају само Бугари и да Маћедонија мора постати бугарска провинција".

До краја 1903. године нијесмо нашли више ни један чланак који је одређеније третирао македонско питање, а посебно стање у Македонији. Па ипак, из свих чланака које је објавио „Глас Црногорца" о догађајима у Македонији у току 1903. године може се стећи приближна слика стања у овом периоду, иако су вијести често непотпуне, контрадикторне а многи догађаји се не прате до краја. Ово је, вјероватно, последица тога што лист није имао свог дописника већ је, као што смо рекли, преносио агенцијске и друге вијести из иностраних листова. Лист је најчешће своје коментаре поистовјеђивао са мишљењем руске штампе, посебно листа „Новоје Времја", што је несумњиво био резултат односа Црне Горе и Русије у то вријеме. С друге стране у листу су јасно наглашене симпатије према „ушашама" и борби македонског народа за ослобођење, али истовремено је присутан и страх од ширег ратног захвата који би могао да увуче велике силе у међусобни обрачун за који Русија, као и остале велесиле, очито, нијесу биле спремне. Исто тако, не треба изгубити из вида да су и односи између Црне Горе и Турске овога доба били пријатељски, те отуда и извјесна резервисаност листа према догађајима у Македонији. Но, и поред свих околности мора се рећи да је у току 1903. године македонско питање било веома присутно у „Гласу Црногорца", и то нарочито у фебруару, јулу и августу а вијести и коментаре који о томе говоре, ма колико да су контрадикторни, пружају извјесну слику стања и збивања у Македонији као и тежње да оружаним и оранизованим активностима дигне устанак за социјално и национално ослобођење македонског народа.

ГРАЂА

Драгана Кујовић*

НЕКОЛИКО СВЈЕДОЧАНСТАВА КАО ПРИЛОГ ИЛУСТРАЦИЈИ ПРОСВЈЕТНИХ ПРИЛИКА У НОВООСЛОБОЂЕНИМ КРАЈЕВИМА ЦРНЕ ГОРЕ ТОКОМ 1913. ГОДИНЕ.

Период након 1912. године у Црној Гори обиљежен је континуираним настојањем да се обједини просвјетни систем у новоословођеним крајевима. У тим покушајима обазриво се водило рачуна да се оснују школе обавезне за све, с тим да вјеронауку предаје одговарајући вјероучитељ. У крајевима у којима је било присутно становништво исламске вјероисповијести, примјећује се упорна тежња да се задрже или поново отворе, и без дозволе нових просвјетних власти, тзв. „турске” школе које су постојале за вријеме османске власти. Црногорске власти у снажном просвјетном таласу обраћале су посебну пажњу да се обавеза похађања општих основних школа, без обзира на показани отпор, свакако односи и на мушку и женску муслиманску дјецу. Овај проблем биће мање или више присутан и као израз неповјерења и потребе затеченог становништва да се одбрани дотадашњи културни идентитет и важећи стандарди оријентално-исламске писмености. Међутим, очигледно је да су нове просвјетне власти биле спремне да покажу поштовање према вјерској традицији, али је приврженост, прије свега, тежњи да се успостави јединствени културно-просвјетни простор била доминантна карактеристика свих њихових активности. Крајем 1913. године донесена је *Уредба о школама у ослобођеним областима* као допуна *Закона о народним школама* и *Закона о устројству гимназија*.

* Аутор је приредио грађу у овом прилогу.

Према *Уредби* све школе, јавне и приватне, биле су под надзором нових државних власти, настава у основној школи обавезна за све грађане без разлике, ученици „других вјероисповијести” нису били обавезни да иду у школу за вријеме великих вјерских празника, ниједна приватна школа није могла да постоји и ради без претходног одобрења министарства просвјете и црквених послова.

У овом раду биће представљено неколико свједочанстава у прилогу наведеном, односно као могућа илустрација просвјетних прилика у новоослобођеним крајевима насељеним становништвом исламске вјероисповијести. Ова документа обухватају: 1) *обавијест о отшарању мекџеба у Бијелом Пољу према усменој дозволи краља Николе и неџаџиван одговор просвјетних власџи; 2-7) шест шелеџрама који се односе на шекуће проблеме у примјени просвјетних пројиса; 8) писмо в. д. школског надзорника беранско-зајтарских школа у којем су, поред извјесних претијеривања, коншироверзи и произвољних и несирејних вриједносних судова насталих под шеретом наслијеђених предрасуда и подозрења у односу на затечено стање писмености и образовни ниво, предложене занимљиве мјере у циљу побољшања рада у школама на поменуџим шеритијоријама; 9) писмо из Роџаја министру просвјете с иришужбама које се односе на дозвољени број часова вјеронауке и уиошребу вјерских књиџа. Документа преносимо у облику који је најближи оригиналу, поштујући језик и правопис изворног текста. Курзив је употребљен за дијелове текста који су рукописом исписани, уносили смо све ознаке бројевима или словима које су присутне на документу као накнадно административно обележје и категоризација. Проблем су представљала нечитка заглавља телеграма и то смо у свим случајевима одређених двоумљења посебно и нагласили.*

1)

КРАЉЕВИНА ЦРНА ГОРА

(мјесто за грб)

УПРАВА БЕЛОПОЉСКЕ ОБЛАСТИ

Број 3259

7 Августа 1913.

Бијело Поље

*Министру Просвјете и Црквених Послова
Господину Мирку М. Мијушковићу,*

Цетиње

На основу Вашеџ данашњеџ брзојава ѿод бројем 1524, часџ ми је достџавиџи Вам, Госџ. Министре, да сам ѿриликoм своџа ѿврайџка ѿшуда овамо свршеџџком мјесеца маја, срио у ѿуџу Синан- беџа Асанбеџовиџа, из Вранеша с друшџџвом, коџи иџаше да ѿрисиџуџи свијеџлој руџи Њ. В. Краља Госџодара. Чим се Синан беџ с друшџџвом ѿврайџио овамо, одмах је објавио да је Њ. В. Краљ Госџодар блаџоизволио најмилисџивије наредџџи, да се одмах ѿшворе меџшеџи, које су неодложно и ѿшворили.

То ишџо је ѿновљено и ѿриликoм доласка шџамо џ. Муфџџије Делевиџа с друшџџвом ѿчешџком ѿрошлоџа мјесеца.

У односним меџшеџима ѿак ѿредавања се држе на шџурском језику, а настџавници ни у колико не одџоварају квалификаџијама, које се за шџо ѿрема односном закону шџраже.

Државни Савјеџник
Уџравиџељ Обласџи
М. Доџић

/стр. 2/

К. ЦР. МИНИСТАРСТВО ПРОСВЈЕТЕ И ЦРКВ. ПОСЛОВА

БРОЈ 1597

ЦЕТИЊЕ 11.VIII 1913.џ.

СВ. бр. 1524

Р

Обласној Уџр. Бијело Поље

Како је моџла обласна уџрава доџустиџџи ѿшварање меџшеџа, кад о овоме није обавијеџџена од надлежноџа Министарсџџва Просвјеџе и Црквених Послова.

Тој је уџрави ѿзнаџо да ѿо усџаву и ѿо ѿозиџџивним земаљ. законима Министарсџџво Просвјеџе и Цркв. Послова врши врховни надзор над свим школама и боџомољама у земљи, шџе на основи шџоџа ваљало је шџраџџџи ѿшџребно објашњење шџ. ј. надлежно одобрење, будуџи ѿриче и искази ѿојединих црквених џуди ма шџо био и Синан беџ или Муфџџија Делевић, немају никакве ѿравне вриједносџи.

Нека шџо ѿишџање за сада осџане недирнуџо докле џод шџамо не дође врши. дужносџи школскоџ надзорника џ. Милан Цемовић, ѿа ће ми он с

шом уйравом поднијетџи сходан приједлоџ, како ће се постојуиџи у даџом случају као и за друџе школе.

Цетџ. 11.IX 1913.

Министџар

М. Мијушковић

Q

283

/Државни архив Црне Горе- Цетиње,
Фонд Министарства просвјете и црквених послова
бр. 885 (5)

2)

598

Кр. Цр. Министарство Унутрашњих дјела
- Поштанско-Телеграфско Одјелјење-

Мјесец X 1913 год ТЕЛЕГРАМ -Télégramme Примљен у

Службени подаци бр. 60 Мин. Просвјете дан 3 сат
8...¹ подне

Урџениџ

М. Мијушковићу Цетџ.

Цетџ од Пех н^о 57 класа 3 бр. ријечи 90 датум 3 сат 5 џ
подне

Ком. Војн. окруџа Г. бриџ. Вешовић мишења је са којим се слажем, да се уведe обавезна настџава као над мухамеданском дјецом џако над катџоличком џи. ј. да дјсеца једне и друџе вјероисџовијетџи обавезно посејењавају срџску школу, којима се има даџи вјероучиџељ доџичне вјере. Ако се са овим слажеџе изволиџе нам одобриџи да џорње изведемо- са мухамеданцима изгледа да ће се моћи а са катџол. неизвјесно је. Г. Вешовић каже или да за обје вјере буде једнако или сад да се не дира- чекам наређења.

В.Д. Нагзор. М.Цемовић

¹ нечитко

/стр. 2/

К. ЦР. МИНИСТАРСТВО ПРОСВЈЕТЕ И ЦРКВ. ПОСЛОВА
БРОЈ 2280
ЦЕТИЊЕ 21.IX 1913.г.

Г. Милану Цемовићу
Пећ шелеграм

Одговор на ваш шелеграм бр. 60- урзениј добиће касније.

Министар
М. Мијушковић

Цет. 21/IX 1913.

/Државни архив Црне Горе- Цетиње,
Фонд Министарства просвјете и црквених послова
бр. 1279/

3)

1736

Кр. Цр. Министарство Унутрашњих дјела
- Поштанско-Телеграфско Одјељење-

Мјесец 10 1913 год. ТЕЛЕГРАМ -Télégramme Приспио у

Службени подаци	<u>Мин. Просвјете</u>	дан <u>8</u> сат
<u>6</u> мин. <u>35</u> <u>и</u> <u>0</u> ² подне		
бр. 79	<u>Г. Мијушковићу Цет.</u>

Службеник,
(Потпис нечитак)

² број и ознака времена нечитки

Цети од Гусиње н^о 155 класа зв бр. ријечи 40 датум 8 сат 6 минут 3(5) по³ подне

Ради знања достављам Вам да су њрваци муслимански из Плава и Гусиња изјавили њисмено да желе српску школу учити њихова дјеца, с њијем да им оце буду вјероучитељи.

*В.д. надзорника
М. Цемовић*

/стр. 2/

К. ЦР. МИНИСТАРСТВО ПРОСВЈЕТЕ И ЦРКВ. ПОСЛОВА
БРОЈ 2366
ЦЕТИЊЕ 26.IX 1913.г.

Свршено, ad acta.

Министар

М. Мијушковић

26/9.1913.

Цетиње

К

407

/Државни архив Црне Горе- Цетиње,
Фонд Министарства просвјете и црквених послова
бр. 1330/

³ број и ознака времена нечитки

4)

3782

Кр. Цр. Министарство Унутрашњих дјела
- Поштанско-Телеграфско Одјељење-

Мјесец 10 1913 год ТЕЛЕГРАМ -Télégramme Приспио у Цети.
Службени подаци Мин. Просвјете дан 15 сат
4 мин. 25 њо подне
број 101 хиџно Г. Мијушковићу Цети.
Службеник,
(Потпис нечитак)

Цети од Б. Поље н^о 204 класа 5 бр. ријечи 150 датум 15 сат 3
минут 20 њо подне

Част ми је вас извијестити да су овдашњи прваци муслимански изјавили шљедеће:

Као држављани њод окриљем Њ. В. Краља Господара, ми њодписани прваци исџред муслиманскоџ сџановниџиџва овдашњеџ изјављујемо жељу и жељимо, да се и наша дјеца заједнички школују, како џо наређује закон о основним школама. У исџо вријеме молимо, да нам се одреде вјероучиџељи оџе и њима џлаџе, који ће џредавати вјеронауку муслиманској дјеци. Дјеца која су џрема закону о основним школама дорасла за школу учиће заједнички све остале џредмете изузевши вјеронауку којећу оџе џредавати засебно ... (муслиманској)⁴ дјеци у меџејима, који џосџоје код џамије. Муфџиџа Јусуф Делевић, Х. Ц. Кајабегџовић, Зећир Дервовић.

Наведено Вам досџављам ради знања и сходноџ џосџуџка.

*В. Д. Нагзорника
Мил. Цемовић*

/Државни архив Црне Горе- Цетиње,
Фонд Министарства просвјете и црквених послова
бр. 1442 (2)/

⁴ умјесто *а лиманској* у оригиналном тексту телеграма, претпостављамо да је требало да буде написано *муслиманској*...

5)

250

Кр. Цр. Министарство Унутрашњих дјела
- Поштанско-Телеграфско Одјељење-

Мјесец *11 1913* год ТЕЛЕГРАМ -Télégramme Приспио у

Службени подаци бр.211 Заси. Мин. Просвјете дан 2
сат 3 њо⁵ подне

Мин. Правде

Г. Бакићу

.....

Службеник,
(Потпис нечитак)

Цети од Беране п^о 19 класа зв. бр. ријечи 102 датум 2 сат 10
минут 30 њо⁶ подне

И ако је министарство Просвјете на изјаву мухамеданаца из Плава (и) Гусиња предложило оце вјероучитеље ипак они се усуђују нешљати своју дјецу у школу а међутим закон о основним школама којез је Краљ Господар санкционисао чл. 7 и 13 њоследњи став обавезна су и мухамеданска дјеца похађати државну школу, зато се молише да наредите како треба у Гусиње, да се изврши упис мухамеданске дјеце према закону о основним школама и њиној изјави коју су дали. Овоме мислим не треба њоустити јер ипак диктује наш национални интерес.

*В.г. Нагзорника
М. Цемовић*

/Државни архив Црне Горе- Цетиње,
Фонд Министарства просвјете и црквених послова
бр. 1630 (2)/

⁵ нечитко

⁶ нечитко

б)

5280

Кр. Цр. Министарство Унутрашњих дјела
- Поштанско-Телеграфско Одјељење-

Мјесец *11* 1913 год ТЕЛЕГРАМ - *Télégramme* Примљен у

Службени подаци Мин. Просвјете дан 24 сат
4 мин. 40 њо² подне
бр. 275 Цетиње

Телеграфиста,
(Потпис нечитак)

Цетиње од Беране н^о 148 класа 1 бр. ријечи 32 датум 24 сат 3
минут 10 подне

*Изволите, молим вас, одговорити хоће ли мухамеданска дјеца
иразновити иејак и како се наши учитељи имају ујрављати према њома.*

*Вд. Нагзор.
М. Цемовић*

/стр. 2/

К. ЦР. МИНИСТАРСТВО ПРОСВЈЕТЕ И ЦРКВ. ПОСЛОВА
БРОЈ 3260

ЦЕТИЊЕ, 11. новембра 1913. г.

Мухамеданска дјеца у петак треба да иду у школу осим за оно
вријеме кад су молитве. Ово нека имају увиду учитељи и нека их пусе
у цамију за вријеме молитве и клањања кад их воде старији.

Цет. 13. XI 1913.

*Министар
М. Мијушковић*

Школском нагзорнику

Беране

На спом. брзојав од 11. XI т. г. број 275, Г. Министар Просвјете и
Црк. Послова, су данас број горњи донио је своје рјешење које гласи:

Горње Вам се саопшћава ради знања и упрвљања

По наредби Мин.

N

Просвјете

619

Секретар М...⁸

620

/Државни архив Црне Горе- Цетиње,
Фонд Министарства просвјете и црквених послова
бр. 1907/

7)

1905

Кр. Цр. Министарство Унутрашњих дјела
- Поштанско-Телеграфско Одјељење-

Мјесец *12* 1913 год. ТЕЛЕГРАМ -Télégramme Примљен у

Службени подаци Мин. Просвјете дан 8 сат 11
мин. 45 ^{по} подне
бр. 331 Г. Мијушковићу

Цет.

Телеграфиста,
(Потпис нечитак)

ет. од Беране п^о 148 класа ² бр. ријечи 53 датум 8 сат 11 минут
¹⁰ подне

*И поред тога што сам неколико пута јављао ипак власти у
бјелойољској области не воде рачуна већ муслимани без дозволе отварају
међине.*

*Скроз сам проишван оваквом начину: јер је убитачно за наш
националистички. Зато молим за наређење како ће се постојити.*

В.г Нагзор.

М. Цемовић

⁸ потпис нечитак

⁹ нечитко

¹⁰ нечитко

/стр. 2/

К. ЦР. МИНИСТАРСТВО ПРОСВЈЕТЕ И ЦРКВ. ПОСЛОВА
БРОЈ 3518

ЦЕТИЊЕ, 25. новембра 1913. г.

хиџно

Министру Унутрашњих
Послова, Господину
Лабуду Ђуџићу

Цетиње

Умољава се з. министар да би преко подручних органа извидио најбржим путем зашто управне власти доушљају муслиманима да без ишпања просвјетних власти отварају међетје.

Да се по употреби овај акти поврати Министарству Просвјете с извјештајем, шта се учинило.

Цети. 25/XI 1913.

Министар
Просвјете и Цркв. Послова
М. Мијушковић

КР. ЦР. МИНИСТАРСТВО УНУТРАШЊИХ ДЈЕЛА
...¹¹ ОДЈЕЉЕЊЕ

Број 8671

Цетиње, 25/-XI- 1913 год.

Г. Министру Просвјете
и Цркв. Послова
Цетиње

На основу предњег предлога наредио сам обласној Управи у Бијелом Пољу, да се ни један мејтеп не смије отворити без претходног знања и одобрења Министарства Просвјете и Црквених Послова и да сваком таквом отварању стане на пут.

Министар Унутр. дјела
Лабуд Ђуџић

¹¹ нечитко

Цетиње,
26/11. 1913 з.

/Државни архив Црне Горе- Цетиње,
Фонд Министарства просвјете и црквених послова
бр. 2117 (2)/

8)

КРАЉЕВИНА ЦРНА ГОРА

(мјесто за грб)

НАДЗОРНИШТВО БЕРАНСКО-ЗАТАРСКИХ ШКОЛА

Број 266

Беране 10 новем 1913 з.

МИНИСТРУ ПРОСВЈЕТЕ И ЦРКВ. ПОСЛОВА,
ГОСПОДИНУ МИРКУ МИЈУШКОВИЋУ,
ЦЕТИЊЕ

Историјским развијком народа дошло се до тога, да је васпитање ваљан и моћан фактор истој у живоју истој, јер на правилном васпитању почива будућност сваког народа и цијелог човечанства. Судбина сваког народа, његов најредак или назадак зависи од васпитања његове омладине. Давно је речено: ко има омладину тај има и будућност. Ми морамо строгу пажњу скренути на васпитање будућих грађана, ако мислимо егзистирати и као народ и као држава. Историја је нам, као за друго, тако и за ово учитељица. Који је народ и ако мали васпитао своју омладину на здравој и солидној основи, тај је био јак и снажан и никад није подлегао ни чијој навали а имало је великих народа, који нијесу полагали никакву пажњу на васпитање свога подмлатка а који су морали пројасити. Ми морамо следовати стигама културних народа, тим прије што наш народ има диспозиције за исто, јер је јун идеала и традиција својих предака. Свјесан је времена у којем живи, свога положаја и своје будућности. Свјесан је ста- (стпр. 2)рих, новијих и најновијих мука, патња, невоља и славних побједа а свјесан је завјештања својих дједова и прадједова- јединства српског народа.

На овој широкој основи, са савременим захтјевима, треба да се нашој основној школи постави темељ. Здравим и зрелим традицијама, усменим и писменим предањима, са савременим за данашњи животиј правилима, треба, да се храни основна школа. На овакој основи и са оваком храном основна ће школа постати свој свети и узвишени заштитак. Код сваког народа ја и код нас а нарочито у новодобитним крајевима, што ми је и циљ изнијети и представити, шта и како треба радити, по мојем скромном мишљењу, ја да држава добије ваљане, спремне и послушне братање нове а црква (џамија) побожне.

Са српским православним елементом смо на чисто. Њему треба отворити очи, отворити му у сваком кућу школу и алфабетски курс, како би данашњи нараштај видео своју прошлост и будућност а за коју није смио ни помислити робујући вјекovima. А шта ћемо с муслиманским елементом?

Нада је на школу. Школа ће временом све расчистијати само у њој да раде спреми радници, прожети патриотизмом и нежалећи се радити дјелом и речју ван школе. Школа ће успјети, да су Срби муслиманске вјере а не Турци а то је доста учињено. Њихов национализам ће се врло лако уништити и асимиловати с нама, зато што носи карактер религијски а њихов религијски култ је сишао на најнижи ниво, јер га врше жлије и неписмене оце, које (срп. 3) као икакве треба да подржавамо и да не плаћамо за вјероучијеле основ. школа. Оце су ауторитети у муслиманском народу, њих илатијати а зато су одани, значило би привлачати омладину и васпитајати их у нашем националном духу. Што ће пак оце предавати религију, то ништа не значи, јер као што рекох, прости и неписмени а уз то и природно скучени, морају калкулирати пред образованијим, писменијим и спремијим. Ово се врло лако може извести у Плаво- Гусињској Области, Беранској, Бјелопољској и Плевањској, тим прије што нај муслимански народ говори српски и многе обичаје задржао је наше а сувише, што многи воде поријекло из старе Црне Горе. А закон о осн. школама иначе нам је од помоћи, јер изрично каже, да деца дорасла за основ. школу обавезно похађају школу и да не смију учити страни језик, већ државни- српски. Поустити од овога значило би уништавати себе.

Ово би врло брзо ишло с аранујима у Пењској Области, јер незнају ниједне речи српске. Мишљења сам, да се у тој Области отворе шакозване приврне школе и успановити ушујуће учијеле, који ће одрасле учити српски говорити. Излишни су алфабетски курсеви, јер их треба прво научити говорити ја писати.

Наредити треба свима чиновницима у новој Цр. Гори, да несмију подржавати турски и арнауџски језик на шћетџу срџскоџ, већ, да, приликом службеноџ разџов(ор)¹², поправљају их блаџим и мирољубивим начином.

Мислим, да је више за сваџда расчишћено вјековно непријателство између православноџ и муслиманскоџ сџановнишџва, (сџпр. 4) који су далеко сџојали, ђа и данас велики бегем између њих сџоји, шћо је на врло велику шћетџу нашу, шће сам мишљења, а школа иначе на заједницу ради, да се приоручи чиновницима, да поред лијепоџ, љубазноџ разџовора с муслиманима у служби и ван ње не жале тџруда како би наш народ видио, да је пресџала мржња и како би се шћо више придобило за школу.

По мојем скромном мишљењу све ово иде у корисџи наше националносџи, којој сада у новој Црној Гори треба, да посџави шемељ основна школа а коју треба ошворити у сваком куџу. Гледао сам, у колико ми је било моџуће, у колико сам имао учитељских снаџа на расџоложењу, да ошворим све школе, које су радиле, нове, џдје има мало више срџских кућа а нарочитџо радосан сам се осјећао, ђо израженој жељи, ошворити муслиманима школу и даџи им учитеља. На оваква мјесџа предлагало сам шћакве учитеље, који, ђо мојем мишљењу, заслужују.

Урџирао сам, да учитељи, поред своџ шћешкоџ али узвишеноџ рада, буду ослобођени бриџе за школ. зџраду и др. али уџравне и војне власџи се ни мало не окређу.

Да би се, с џравом, очекивали повољни резулџаџи основ. школе у новој Црној Гори, као резиме свеџа наведеноџ, часџи ми је предложити, да би се извело следеће:

1. Да све уџравне власџи, пошћо Школ. Одбора још нема, озбиљну ђажњу скрену на ђобољшање школ. зџрада и др. шћо јој треба;

(сџпр. 5) 2. Да чиновници у новој Црној Гори несмију, у службеној уџошреби, подржавати турски и арнауџски језик на шћетџу срџскоџ;

2. Да се ради свима силама, а нарочитџо чиновници, на јединсџву православноџ и муслиманскоџ сџановнишџва;

3. Учитеља ослободити сџољних незџода а шћражити од њеџа рад у школи и ван ње;

4. Сџталним учитељима-џама у новој Црној Гори даџи додџџка мјесечно 20 џерџера, џврвменим 15 а засџуџницима 10, заџо шћо су изложени свима незџодама;

¹² нечитко

5. Од учитеља-ца изражисти, да врше мисионарску службу. У колико придобију муслиманске дјеце за школу, у толико ће их Краљ. Министар. Просвјете наградити;

6. Који научи 15 грађана а нарочито муслимана, читати, писати и рачунати, да се награди са 200 перера;

7. Сироџо пазићи (учитељ) на вјерску осјетљивост а већу пажњу окренути при обрађивању нове и најновије наше историје;

8. Учитељице ће бити награђене, ако муслиманску женску дјецу приволе за школу и поред насјаве придобије љубав истих за женски рад и

9. Учитељима-цама и оцама одредити што прије платне и послати.

Упућен Вам је распоред учитеља-ца у новој Црној Гори изузев Пјеваља и околине, које ће се извршити накнадно, чим се диже србијанска посада.

Благодарећи на повјерењу, увијек сам на услузи.

В.г. надзорника

Милан Цемовић

/Државни архив Црне Горе- Цетиње,
Фонд Министарства просвјете и црквених послова
бр. 1987(1,2)/

9)

службено

Министру Просвјете и Црквенијех

Послова

Господину

Госп. Мирку Мијушковићу

Овдје

Оца- Мула Ајруш- који је одређен за вјероучитеља овдашњеџ Мухамеданске дјеце пожалио ми се, да му је ујравишељ школа саопштило да вјеронауку може предавати дјецци само два пута недељно, и то по два часа у мушкој а два у женској школи. Поред овога саопштиења казао је њ. ујравишељ Оци да ни нишабе (књиџе) не може уиопребљавати који се односе на мухамеданску вјеронауку.

Ова два саопштења изазвала су врло велико незадовољство у народу, и испред истога слободан сам изјавио да у будуће нећемо славити дјецу у школу својеволно, ако се вријеме школског рада не подијели равноправно, т. ј. на подједнак број часова између оце и учитеља, и ако се не буде дозволило дјецѝ мухамеданској да смију употребљавати књижнице, као Куран и др., које се искључиво односе на мухамеданску вјеронауку. Ово кажемо услед тога, што је наша вјеронаука врло тешка, иако, да оца неће имати никаква успјеха, ако буде држао само два часа недељно.

Остајемо у нади да ће, Госи. Министар, учињети да се народна права и жеље задовоље.

С поштовањем
Заси. Кадије Ахмет Ганић

/стр. 2/

К. ЦР. МИНИСТАРСТВО ПРОСВЈЕТЕ и ЦРКВ. ПОСЛОВА
БРОЈ 3844
ЦЕТИЊЕ, 17. децембра 1913. г.

Р

Из особитих обзира доушћам да се вјеронаука држи у розајској основној школи и мушкој и женској сваког дана по један час. Кад ће се тај час распоредити одредиће ујрава те школе. Књиже се на овим часовима могу употребљавати које одговарају муслиманским вјерским обредима.

Цет. 20/XII 1913

Министар
М. Мијушковић

Школском Надзорништву
Беране

Г. Министар Просвјете и Цркв. Послова од данас под број зорњи, донио је своје рјешење које зласи:

” _____ ”

Изволите о зорњем рјешењу обавијестити ујраву онам. школе.

20/XII-1913 ж.

Цетиње

Г

756

По наредби

Министра Просвјетџ.

Секретар

М. Вукосавовић

/Државни архив Црне Горе- Цетиње,
Фонд Министарства просвјете и црквених послова
бр. 2327 (2)/

Милован-Мушо Шћепановић*

БОГИШИЋЕВИ ИСПИСИ СУДСКИХ СЕНТЕНЦИЈА СА ПОДРУЧЈА КОЛАШИНА (1873-1899)

Великан правне науке, Валтазар Богишић је дошао у Црну Гору у априлу 1873. године, што је објавио „Глас Црногорца” од 21. априла 1873. године, наводећи да је он већ стигао на Цетиње „у добри час” и отпочео рад на цјеловитој кодификацији црногорског обичајног права ради израде имовинског законика. „Кодификација представља већ сама по себи, па намијењена било којој му драго држави, огромну темељиту предтјечну радњу. Тим је неопходнија и тежа та предтјечна радња за државу као што је Црна Гора, гђе законодавна радња у овакому размјеру нема предшаственика, гђе крајња особитост земљописног положаја, историчкога развитка економских извора и свијех другијех одношаја јавнога и приватнога живота не да ни помислити о какву пријеводу подржавању или простој примјени туђих већ готових закона, па чинили они чудеса у држави, за коју су издани били ”, стоји у напису.

У то вријеме Црна Гора је личила на велики војни логор, спремајући се за велики ослободилачки рат од Турака, који се одиграо у годинама 1876-78, чији је побједоносни завршетак више него удвостручио њену слободну територију, донио признање њеног државног суверенитета и међународног правног субјективитета (на Берлинском конгресу 13. јула 1878. године) омогућио запосиједање градова: Подго-

* Аутор је приредио грађу у прилогу.

рице, Никшића, Жабљака (Црнојевића), Бара, Улциња, Спужа и Колашина и отворио излаз на море.

Тада је Црна Гора била административно подијељена на десет нахија: Катунску, Црмничку, Ријечку, Љешанску, Брдску, Никшићску, Зетску, Морачку, Васојевићку и Приморску. Нахије су биле подијељене на капетаније а ове на сеоске општине у којима су постојали од народа бирани кметови, као судско извршни органи и примиритељни судије. У 1874. години извршена је реорганизација сената тако што су неки његови чланови делегирани у новоосноване управе (унутрашњих дјела, финансија, војске и Књажевске канцеларије) као зачетке будућих министарстава. Сенат је остао као највиша судска власт у земљи са чисто судским функцијама, док су управне функције пренесене на новоосноване управе.

Од 1879. године настаје нови период у реорганизацији судства (тзв. предреформно доба), што ће бити довршено почев од великих судских реформи у 1902. години и даље (тзв. реформно доба у развоју судства). У 1879. години укинута је Сенат оснивањем Великог суда као највишег судског органа у земљи, као и министарстава: унутрашњих дјела, спољних послова, војске, правде и финансија. Формиран је и Државни савјет састављен од министара и одређеног броја чланова које је именовао књаз. Тиме је одвојена судска од управне власти у највишој инстанцији. Поред своје редовне судске надлежности Велики суд је овлашћен да у недостатку прописа о судској дјелатности односно прописа материјалног и процесног права, даје своја тумачења обичајног права и постојећих закона и у том смислу издаје наредбе и упутства (расписе).

Резултат дугогодишњег Богишићевог рада на прикупљању материјала о обичајном праву црногорских и њима сусједних племена, је израда *Опшћег имовинског законика за Црну Гору*, који је проглашен 25. марта 1888. године и ступио на снагу 1. јула 1888. године. Законик је обухватио само имовинско а не и породично и наслеђно право, што је због посебног схватања система и других разлога остављено за посебне законе.

Први критички приказ ОИЗ, у виду извјештаја, дао је Коста Војновић, члан ЈАЗУ, на засиједању Академије 2. јануара 1889. године (објављен на преко стотину страна), у којему поред осталог наводи:

„Црногорски законика је у Општем имовинском законнику за Црну Гору, признао континуитет народнога правнога живота, и по

томе други извор права у народним обичајима... чиме је постигао ону главну цијељ - сачувати праву у Црној Гори своју органску природу и развитак.

Богишић је довео у потпуну свезу и хармонију садржај Законика са обичајем и у обиму како се то до сада није другдје на законарском пољу извело.

Богишић је у ОИЗ примијенио начела:

1) Закон и обичајно право постаје с почетка као самостална правна врела, један уз другог у једнакој снази и важности;

2) Укинуће обичајног права по законарству није оправдано без великог разлога;

3) Обичајно право као попуњујуће правно врело, може уз опсежно законарство остати у врједности, те га се има само из особитих разлога и докле они допиру, искључити или ограничити;

Богишић је уздржао у потпуној свези садржај Законика са обичајем и одмах у члану 2. признао у доброме обичају моћ попуњујућу празнине закона, а у чл. 779. означио обичајем „оно правило које се држи и које влада у народном и судском животу, а није ушло међу правила писаног закона”. Код аналогичног тумачења закона у чл. 3. установио је да ако за неки особити посао или случај не буде ни у законима ни у обичајима одређена правила, ред се је владати по подобију других сличних правила, т.ј. црпљети толико из закона колико из обичаја.

Богишић се старао како ће Законик бити у најширој мјери народу приступан па га је обукао у најразумивији језик и стил продирући до прозрчане бистрине са најточнијом техником сигурности, имајући у виду неправнике суце, народне суце који су својом бистром памети, здравим разумом и поштеним срцем до тада примјењивали обичајно право и који не би могли без припомоћи и кажипута нити схватити нити упоравити први суставни Законик...

Богишић је држао сједнице са старим искусним суцима, јуридикки необразованим, којима је читао и објашњавао разне установе и све претресао с њима оним популарним начином, којим се дају и апстрактне идеје дојмити здравога разума нашега народа, особито тако бистрога и брзога схватања, какав је црногорски....

Француски врсни правник и академик Даресте је на сједници Француске академије наука почетком 1889. године рекао о Општем имовинском законикау за Црну Гору:

„Ово је дјело на част ученоме правнику који га је извео, како и владару који га је надахнуо”.¹⁾

У марту 1893. године, Богишић се поново нашао међу Црногорцима, прихвативши понуду да буде први министар правде у Књажевину, и на тој дужности је остао до фебруара 1899. године. Нарочито је за то вријеме оживјела иначе дјелотворна функција Великог суда, испољена у томе да наредбама и упутствима (расписима) као и вршењем надзора над радом нижих судова, надомјести празнине у недостатку прописа материјалног и процесног права као и да помогне њиховом стручном оспособљавању, будући да је недостајао правнички стручни кадар и у Великом суду а тим више у нижим судовима. Иако добри познаваоци црногорског обичајног права, судије нижих судова нијесу у новим условима могли без такве помоћи Великог суда и Министарства правде.

Богишић је припремио и друго издање *Ойшићев законик*, које је изашло у Цетињу 1898. године, 14. јануара, о чему књаз у указу за то издање наводи:

„Одобравање и похвале којима је, у цијелом правничком свијету, једнодушно поздрављено било ово законодавно дјело, потпуно су оправдане и примјеном његовом у нашим судовима.

Наравно, за ових десетак година, судска практика није могла а да, у пространој законској књизи ове врсте, не замијети и таквијех тачака које би добро било, првом згодом, подврћи особитоме пријегледу и разматрању, те их у склад довести са приликама и потребама које за ово вријеме насташе или се објавише.

Управ, више поменута припрема Законика о новоме издању даде згодну прилику да се предузме и ова радња. Прилика је била тим згоднија што је, према жељи нашој сам саставилац Законика и др. В. Богишић, наш садашњи министар правде, могао и ову двоструку задаћу на се лично примити. Њему је, разумије се, било лакше него икому другому поступати при томе по нашем главноме упутству, тј. вршити и овај рад у истоме духу и правцу у ком је вршио и пређашње велико предузеће самога састављања Законика”.²⁾ Богишићева научна интересовања и истраживачке активности за цијело вријеме бављења у

¹⁾ Коста Војновић, *Ойшићев законик за Црну Гору с обзиром на остало црногорско законодавство*, „РАД” ЈАЗУ, 1889. г.

²⁾ *Ойшићев законик за Књажевину Црну Гору*, друго издање, Цетиње 1898. године, VII и VIII.

Црној Гори превазилазиле су програм у изради закона, како у погледу историјско-правне грађе тако и у односу на правне споменике, етнографску грађу, нумизматику и друго о чему налазимо потврду и у његовим казивањима од којих наводимо један примјер, како слиједи:

„Кад се у седамдесетим годинама прошлога вијека почесмо бавити претходним и припремним радовима црногорске кодификације, темељна нам је задаћа била упознати се с облицима неписаног права, који живљаху у обичајима црногорског народа. При томе нијесмо смјели заборавити на обичаје прекограничних сусједа, особито српских суплеменика. Између свијех њих, у оно вријеме, најживљу нашу пажњу притезаху приморски крајишници, Паштровићи. О њима нам је давно прије тога причао, при честим пријатељским састанцима, покојни Стјепан Љубиша, и сам поријеклом Паштровић, а та је причања доцније допуњао Висарион Љубиша, најприје архимандрит манастира Острог а најпослије митрополит Црне Горе.

Занимљиво приповиједање оба Љубише, побудише у нама жељу да, особито за правне и суцке прилике бивши комунитади, дођемо и до какве писмене исправе, особито старијега времена. Имајући управ тај циљ пред очима, ми негђе јесени 1875. год. одосмо лично у Паштровиће. Стигнув у главно мјесто, пожурисмо се да прије свега распитамо за старинске споменике паштровске самоуправе: за Законик, за Староставник и за Књигу (записа, исправа) које помињу и доступни нам у овај час писци паштровске прошлости. Ми мишљасмо да се ти преважни споменици чувају у садашњој општини, и да су ту свакому познати.

Та они су, кажу у своје вријеме, уза сребрни печат комунитади, сматрани били као неке врсте регалиа, која су употребљавана као знак пријеноса власти с пређашњих чланова управе на новоизабране, што се вршило сваке године лицем на Видов дан. Против сваког очекивања нашег би категорично изјављено да су ти споменици данас сасвим непознати у мјесту, те да је узалудно свако даље тражење и распитивање.

Послије тако одречних изјава, ми бијасмо изгубили сваку наду да ћемо том приликом ишта писмена наћи. Зато се још више обрадовасмо, кад нам, тик пред нашим одласком, изнесоше двије крње свеске, не одвећ старих судских записа паштровских. Како те свеске управ и јесу извор грађи која се ниже објелодањује, требаће ипак да овдје уврстимо кратку ознаку њихову...

Судски записи који нас, наравно, највише притежу, носе свагда на челу обичну, готово стереотипну формулу: „Сиедећи ми четири суђе и воиводе с банкадом...” Судије су били људи из народа, те су у главноме и мислили као и народ и одлуке своје оснивали на појмовима о правди и правници наслијеђенима од предака... што се обично називље еквитас... Како му је дужност поступати по закону, судија при самом суђењу моли страну, за коју би примјена (закона) корисна била, да пристане на неки отклон од строга правила... Стране се унапријед и изречно, обвезују да ће бити „контене” оним што пресуда одреди и одричу се права призива на вишу власт...”³

„Сумирајући све напоре, Богишић је објективно и научно расуђивао, мирно и сталожено разматрао материју имајући у обзир историјску битност током бурних перипетија нашег човјека са својеврсним законима традиције, обичајима и обичајним правом. Био је у пуном узлету неоптерећен никаквим сугестијама и којекаквим примједбама, па је остао као један од неимара модерног законодавства о чијем значају с дивљењем говори дух генерација.”⁴

Нико Симов Мартиновић је у 1953. години радио под окриљем Историјског института Црне Горе у Богишћевој библиотеци у Цавтату извршио препис важније необјављиване грађе која је депонована у Архивском одјељењу Института у Подгорици (исписи сентенција налазе се у фасц. 233).

У оквиру те грађе налазе се и преписи Богишићевих исписа сентенција из судских протокола, почев од 1840. до 1899. године.

Ми смо у ову збирку унијели сентенције из судских протокола Началства Морачког, Дробњачког, и Брда, као и протокола сената и Великог суда што се односе на подручје Роваца, Мораче и Колашина уопште, углавном из области имовинског права - и само оне које сматрамо карактеристичним и особеним за упознавање рада судова у том временском раздобљу за то подручје.

У овај рад смо унијели и неколико сентенција из *Збирке исправа црногорских судова*, аутора Н. Рајковића (издање ЦИД” Подгорица 1998.) које су исписане из Државног архива у Цетињу а односе се на подручје Колашина.

³ Валтазар Богишић, *Десетина судских записа из Пашићровића*, Београд, 1906, 6.

⁴ Василије Лукић, *Валтазар Богишић (уз 70. годишњицу смрти)*, „Цетињски лист”, 25. априла 1978. г.

ИЗ ПРОТОКОЛА

НАЧАЛСТВА МОРАЧКОГ за 1873. годину

(Арх. ознака у ББ у Цавтату, XV-5 а у Ист. институту Сигн. бр. 233/19)

1) Накнада штете за украдене браве

На 23. јануара 1873. Како нађе барјактар Вукалица Милутинов 5. брава бјелопавлићкије у Влаховића, које су украли оне године кад су Турци били на Црну Гору. И дође Вукалица и приказа нама. Ми му рекосмо: - питаћемо Сенат на Цетиње оће ли се шибикати лупежи?

И за ово пита Мијајло Божов госп. Божа на Даниловград. Госп. Божо рече да се лупежи не бију, но да се из њих измире брави, ономе коме су покрадени.

Пресуда:

Ми по наредби госп. Божа рекосмо Вукалици: те браве измирити Шују Прелевићу из Бјелопавлића. И рекосмо Вукалици да узме за свој труд цекин 1. из прије речених лупежах. И на ово присташе.

2) Продаја очинства уз задржавање права у комуно

На 3. фебруара 1873. Како продаде Јована Векова своје очинство стрицу Радоици Вукашинову за талијера 240. и намири јој Радоица тал. 100., а 140. оста дужан, и још оста Јовани дио у комуницу у Платијама, а друго све купи Радоица.

На ово присташе и међу своје ручне крстове.

+ Јоване Векове

+ Радоице Вукашинова

3) Уговарање назад купње у корист потомака

На 6. марта 1873. Давија између Нова Радојева и Милике Перишина, обоје из Роваца.

Каже Ново: Кад одигосе неки Ровчани у Липово на земљу коју им даде Господар од придобитка, одиже покојни Периша Лазарев, мој братучед, и продаде његову земљу мене коју имаше у Ровца. Сву за 250. талијера. И рече ми покојни Периша: Ево ти ја Ново продадох моју сву земљу а паре ћу узети на ови начин: Ако бих ја почем погинуо, па остало моје робље да их оћерају Турци из Липова и притисну им земљу, ако би се повратили у Ровца нек ти даду паре а ти њима земљу. Ако ли бих ја живио па макар и да би ми отели Турци земљу, да ја не могу никад наћи у тебе земљу па ја куд се ћенем.

Ја Ново немогући мојом сиромаштином платити земљу, продадох моју Милошу Мињину за талијера 60., и ја моју дадох наурвано Милошу и подмирих Периши паре за земљу. Ово прошло љето погибе Периша у Липово. Сад ова његова жена тражи да јој ја вратим земљу и да на њу додигне. Ја јој је вратити не могу чим неоће Милош мене ону моју.

Милка каже: све је тако као што кажете, али ја у Липово већ стајати не могу но жудим вратити се у Ровца са ђецом, ако може бити да им се врати оно њино очинство.

Пресуда:

Ми молисмо Милоша да врати Нову земљу и да му прида Ново талијера 8. зашто бјеше Милошу мал јевтино прошао кад му је мирио земљу готовијем парама.

Милош приста и врати Нову земљу а Ново врати Милки земљу али да Милка мири 8. талијера Милошу преко главнијех 60. талијера.

На ово пристају сви.

+ Милоша Мињина

+ Нова Радоева

+ Милке Перишине

4) Подјела комунице

На 14. марта 1873. Давија између Миочана око комунице, коју имаху међу собом и не могоше да се нагоде.

Ми посласмо Пунишу Лукина и Драгоја Кујовића барјактара, и подијелише им крчену земљу на 20 дјеловах и 40. дјелова, у три дијела. И дадоше један дио Кујовићима а два дијела Шуковићима, јер их тако долазаше по дјеловима.

И побихе међаше између Кујовића и Шуковића.

Први међаш на крај Миљанове њиве, други на крај Лаза у цклад, трећи у Велики крш у Слијепој пећини, па отолен у Равни поток, водом уз поток на путину, па путином преко Иванова лаза на крај. Међашење ту пресјече Стијена, па Стијеном у Криви дуб. Из Кривога дуба у букву под Гувно па отолен право низ Манити бријег у воду Слатину, па водом Слатином навише у Ждријело на врх Вранотинијевих крша, па отолен у бријег на путу, па путем у Рашачку.

На ово се нагодише Кујовићи и Шуковићи и допуштише један другоме да могу пасти са стоком кудијен ко оће, али само да не смију један другом уносити сјечиво у гору нипошто. Ова је гора питома.

На исти начин подијелише гору букову (прво) на троје (па) по димовима тј. два дијела узеше Шуковићи а трећи Кујовићи.

И би (капетан) Пуниша међу њима те им (то) дијели дана 7, и узе путнине тал. 5 и 1. талијер дадосмо Драгоју зашто бјеше помогао Пуниши дијелити их.

На ово пристају сви.

- + Драгоје Кујовић, за све Кујовиће
- + Милета Бојовић, за све Шуковиће

5) Наслеђе мајчинства

Како дође Милун Андрин и Божо Савићев и Митар Драгојев, за очинство својих мајки, које им је било под Милутином Драгојевим (Машковићем) из Осредака, и под рођацима Милутиновим.

Божо Савићев са својјема рођацима рече Милутину: остало је очинство нашијех мајки под вама, премда су нешто и узимале, али још је нешто остало наших мајки под вама. Милутин одговори: ваше су мајке нешто узеле, али нијесу све, али оно што им је остало опростиле су нам све, само што карту дале нијесу.

Божо с рођацима рече: ако се можете заклети да су вам наше мајке опростиле што им је остало, може ви бити, сретњо вам било, али најпослије ако вам је драго дати нама четворици 16. талијера, драго ли вам се заклети, па да нам нема ништа.

Милутин с рођацима би волији дати 16. талијера него се клети, и даде им 16. талијера а они њему карту, да га за ово нема нико дирати.

На ово присташе и међу својеручне крстове.

+ Божов, + Милунов, + Матијев, крст + Митров.

6) Отварање сеоског пута уз накнаду

На 12. априла (1873). Да се зна како продаде Лакић Зекић, Раду Радованову земљу у Рудо поље за 70. талијера и оставише ваду за паре до Аранђеловадне, да му (тада)да Раде готове паре.

И остави суд пут истом Радовом земљом цијелом селу које не могаше без тог пута, а без тог пута не могаху (никако) 6 кућа. И уцијени суд земљу коју притискивање пут талијера 6. т.ј. да дадне свака кућа по 1. талијер и да им је тудије пут.

На ово пристају.

- + Лакић Зекић
- + Раде Радованов

7. Одштета за невраћену ствар узету на послугу

На 4. маја (1873). Давија између Шола Крстова и Буја Лучина, оба из Липова.

Каже Шоле: Дадох Бују котао да прави медовину, па сам му га искао оно јутро кад су Турци ударили на Липово, да ми га ујутро донесе (али) он ми га не донесе. Послије га Турци понијеше. Био сам дао за котао цванцика 23, и ш њим сам се служио 4 године.

Бујо одговори: Све је то истина што си казао само што ти ја котао оно јутро нијесам могао донијети, јер је био пун меда. Послије понијеше Турци и мед и котао.

Пресуда:

Ми кад им разабрасмо давију, уцијенисмо им котао цванцика 18, а 5 одбисмо зашто котао бијаше горио 4. године, па од реченијех 18. цванцика рекосмо да штетује Шола 6 цванцика а да му Бујо дадне 12. цванциках.

На ово оба присташе.

+ Шола Крстова

+ Буја Лучина

8. Диоба сувласника

На 8. маја (1873). Давија између Рада Милованова и Бега Божова, око земље и горе у Љутој.

Каже Раде: Моја је половина земље у Грабину коју смо одузели од Станковићах, сад оћу да ми је одијелите од Бега, јер нам заједно опстајавати не може, а и другу гору што нам је заједно све ћу да нам подијелите.

Бего одговори: Истина је за гору да нам није подијељена, можемо је подијелити, а што кажеш да је твој удио и у Грабину од земље, за то ми је казао отац да тебе нема дијела у Грабину. Ти пошто боље знаш да то имаш закуни се па ћемо је подијелити. Нећеш ли се ти заклети ја ћу, како ми је казао покојни отац да ти у ту земљу дијела нема.

Пошто ми разабрасмо давију, рекосмо им: Кажете да вам је гора неподијељена, бисте ли пристали да дамо из комуна Раду један лишњак, па да се ниједан не кунете око земље, но нек остане за Бега земља у Грабину, а за Рада дати му лишњак.

Оба одговорише да пристају.

Пошто на ово присташе подијелисмо им цијелу гору наполи. Пошто Раду дадосмо из комуна прије речени Лишњак, допаде Рада

половина горе а Бега су два братучеда половина. Тако им по старини падаше.

Послије подијелисмо Бегу Божову и Шолу Радованову с братом њихов дио наполи. Овдје смо били дијелећи гору 3. дана. Узесмо им за путниту талијера 4. Од истијех дадосмо Милинку Стеванову с једним десечаром који је с нама био тал. 1, остаје за путнину тал. 3.

На ово присташе и крсте метнуше.

+ Рада Милованова

+ Бега Божова

+ Шола Радованова с његовијем братом Јованом.

9. Рес јудиката и питање обнове поступка

На 30. маја (1873). Давија између, с једне стране Шуњо Јелин са синовима и с друге стране Новица Зелетин са свијем Радуловићима, око горе у Кричане.

Каже Шуњо: Моја је гора. За исту гору давијали су ме Радуловићи, најпослије су ме занудили да им се закунем да је моја, или да допуштим њима да се закуну како је гора њихова. И ја сам се закleo како је гора моја на четири главе а не њихова. Сад ме опет неки од њих давијају и говоре да им се опет кунем за исту гору.

Одговора Јован Радуловић. Ја сам исти клео Шуња за гору и он ми се закleo како је његова гора, на четири главе. Сад пошто ми се једном закleo ја га више оклињати не могу ни гору у Шуња тражити.

П р е с у д а:

Ми кад им разабрасмо давију, рекосмо Радуловићима: Пошто сте једанпут допуштили те вам се закleo, више га никако заклињати не можете ни гору натражити па макар да је и ваша гора, пошто немате чистијех свједока да посвједоче је ли се Шуњо криво закleo. Па кад би освједочили да се криво закleo, онда би сте могли натражити. Иначе, гора остаје за Шуја.

На ово сви пристају и међу својеручне крстове.

+ Шуња Јелина

+ Милије Ристова

+ Јована Радуловић

+ Новака Лучина

10. Спор око појила на Капетановом језеру

На 7. августа 1873.

Дође Радисав Шуковић, Старчанин из Горње Мораче, самочетврти и пожали се на Пипере, говорећи:

- Ми Старчани не можемо живјети од Пипера, но нам препуштају у планину у Капу и харају ливаде и не дају нам појити стоку на Капетаново језеро. А дао нам је пок. господар Мирко водопој. Зато вас молимо да изађете двојица да нам то видите с Пиперима ако мислите претећи да се с њима не покољемо.

Ја, Бајо Бошковић кад чух давију старачку, послах Пунишу Лукина с писаром Ником Мартиновићем и реко им: пођите и виђите давију између Пиперах и Старчанах и поручите за сердара Блажа и за капетане Пиперске, и капетана Шола Војводића, да ви помогну разабрати давију и пресудити, јер они знају како им постојава планина и вода.

Кад смо дошли, ја Пуниша и Нико у Капу дође сердар Блажо и капетан Шоле а капетани пиперски не дођоше. Пред нама се давијаше Пипери и Старчани око преступака и воде и око похаране ливаде и не могоше се погодити, но се умало и не посвадисмо.

Ја Пуниша с дружином бојећи се да се не покољу Пипери и Старчани, поноћи оправисмо за Баја у Доњу Морачу. Кад дође Бајо и кад разабра давију рече Пиперима: Пуштите воду Старчанима, а испашом се владајте као и до сада тј. пасите заједно само немојте један другом неприлично насртати.

На ово не присташе ни Пипери ни Старчани говорећи: ставићемо н е з е р међу собом, а воду не дамо док питамо на Цетиње.

Пошто на ово не присташе, ја Бајо с дружином ставих незер између Пипера и Старчана, цекина 1. на свакога чобанина који ујави навлашт. А који прејави нехотице да плати штету коју учини а на браве обичну глобу.

За воду остависмо да се пита на Цетиње, може ли бити Старчанима да пију и поје стоку.

За границе остависмо да се владају с њима док виши суд дође да их потврди јер се и око њих давијаху и један другог потискиваху.

За сијено се заклеше Пипери, осим једнога чобанина, да га похарали нијесу а једнога пиперскога чобанина глобисмо цекин 1, зашто бјеше преступио у ливаду. Исти цекин дадосмо десечарима који бјеху ходили са Старчанским десетарима да кметују ливаде а послије паде похара на Старчане.

Послије узесмо у Старчана путнине талијера 7. и 4 цванцике а харача тал. 4 и 2 цванцике. Дадосмо за путнине сердару Блажу тал. 2.

12) Незер

На 19. септембра 1873.

Давија између Дуловића, Пековића и Јекнића око незера у Сињавину.

Каже Иван Пековић: Стависмо незер цијела стотина међу собом у неђељу пред посте Госпођине, до Госпођина-дне. Који би се усудио да пушти стоку у пасишта и у кошевину, да да цекина 2. И био је међу нама командир и барјактар.

Ово је Иван казао пред нама, у Началство. Ми наредисмо капетану Шолу, по истоме Ивану да пође и да узме незер у онијех људи који су преступили тј. Шора Перкова и у Шола Радивојева.

Пошто узму незер капетан Шоро и Шоле дођу пред нама и кажу нам: за незер знали нијесмо но нам је капетан на правди узео незер.

Ми кад разабрасмо давију, посласмо Пунишу Лукина. Пуниша пође у Сињавину и скупи цијелу стотину па их пита: јесте ли имали незера, као што је казао Иван пред нама?

Командир и барјактар с цијелом стотином одговори: Стависмо незер но га држали нијесмо, најпрво ми главари, но смо преступили, па онда више но половина од стотине. Али смо овако стављали незер и овијех година.

Пуниша одговори: Пошто је то тако, онда ћете ви главари платити за све који су преступили, и Иван који је пред нама казао неправо, и повукао капетана на два чвојека а и он је преступио.

У томе се замоли цијела стотина за главаре који им не бјеху казали незер, ни својим чобанима, и рекоше: опраштамо им све ако је наше.

Пресуда: Ми кад разумјесмо давију, глобисмо командира и барјактара и Ивана Пековића тал. 6. Шору и Шолу из капетана вратисмо глобу, зашто им не бјеху казали за незер главари.

Од исте глобе дадосмо капетану за двије путнине тал. 2 а дадосмо Стевану Драговићу официјеру тал. 2 да попије с цијелом стотином. Остала 2 талијера поарчисмо.

На ово присташе.

+ Лука Илин

+ Иван Пековић

+ Новица Мијајлов

+ Стеван Драговић, за ову стотину.

13) Сентенција о разграничењу сеоских комуна у Речинама

На 2. октобра 1873.

Да се зна како доведоше Речињани Баја Бошковића с дружином, да им подијели комуницу коју имаху.

Пошто Бајо с дружином дође у Речине, подијелисмо им цијелу комуницу на пет села и то:

Дадосмо селу Мујићанима и окружисмо међашима: први међаш са врх ливаде Перка Ђурова путем који иде низ Брајића Бријег (ова ливада налази се под Кључ) те у Ријеку у међаш Перка Ђурова, из Ријеке међашима Перка Ђурова, навише право у Васојевичку. Ово остаје само за село Мујићко.

Други дио селу Вула Радивојева, од међаша Излазачкије до међаша Мујићкије. И подијелише гору сву (по) кућама до велике цаде која иде преко Кључа и до Ријеке која иде испод куће Милисава Мишњића. Оста Радовану Иванову самотрећему гора која је међу два пута, од којих један иде преко Кључа, а други преко Долова, да се шњом служе. А исти Радован су ове двије куће припада селу Мујићком. Исто селу Вулеву оста дио преко Ријеке, од међаша Милисава Мишњића до међаша Петра Мишњића па до у Васојевичку.

Грла која су под Падеж остају за три села тј. за Падежане, Владошане и Смрчане. На шест сиромаша који немаху своје ништа, дадосмо им од комуна Речинскога под Планиницу 15 рала да крче и раде. А Падежанима дадосмо од међаша поменутије сиромаша до међаша Дрљевића, па право до у Васојевичку. Дадосмо селу Изласцима, све подно ливаде гором, побјени су међаша до на врх Ћириловца па путем до у извор под кућу Лакића Радованова.

Оста Шљивовица до међаћа Излазачкије за села Владош и Падеж, да се служе гором и испашом а да не може од речена два села нико у њу крчити што није до данас окрчено и узрађено. За комун Владошки који имаху под Таировином то је од међаша Драгише Перкова до међаша Марка Ђорлана, па право потоком до међаша Перишина и Драгише Перкова.

За исти комун нареди Суд да се ш њим служе Владошке куће које немаху своје горе а који имаде своје да у њему не сијече док му траје своје. А крчити да не смије нико. Најпослије Суд и ово нареди: да из поменутога комуна нико не смије понијети дрво у Колашин да прода, штедећи сваку гору која је близу Турака.

За јелову гору нареди Суд да је нико не може забранити но да је сваки за своју потребу посјећи капац ђе нађе јелу, и то да сијече с разлогом осим Дрљевића. Он оста побанди, тј. његово све што му међаши заклопише. Оста за њега да у његову не пушта нико, ни он ни у чију. Само ако би ко њега или он кога од добре воље пуштио.

Кад им подијелисмо више речени комун, за десет дана узесмо карате на сваку кућу по 2. цванцике а кућа би свега 96, од којијех бише сиромашне 3 куће и од њих се не узе ништа а 93 куће дадоше по двије цванцике што чине талијера 31. од којих кроз приђе поментуих 10 дана поарчисмо талијера 10 и 1 цванцику. Послије арча оста талијера 15 и 5 цванцика. Од тога дадосмо за путнину капетану Вулу Радивојеву тал. 2, на два командијера: Милисаву Мишнићу и Драгиши Перкову тал. 4, подкомандијеру Ненаду Чмитићу тал. 2, барјактару Перку Ђурову тал. 1, Вучети Перишину цван. 4, дакле послије арча и путнина остаде тал. 6 и 1 цванцика.

14 Спор око плаћања најамнине за чување стоке

На 17. окобра 1873.

Давија између Мијајла Радованова и Мурата Радосављева, оба из Мијоске.

Каже Мијајло: Посупаших прољетос с Муратом и он ми привати браве да ми их чува, с овом погодбом да му дам на сваки мали брав 1. а на вељи брав 2 гроша а на говедо по 1 цванцику, и то да ми их чува до Митрова-дне. А ово је било на три неђеље по Ђурђеву дневи. Дакле, он мени по нашој погодби није јесенас исчувао 6 неђеља, по томе ми се чини данас криво да му платим потпуно.

Мурат му одговори: Истина је све како си казао само нијеси казао ово: похарали су брави и моји и твоји из тора жито сељанско и пољаци су кметовали 10 ока жита. Ти нити хоћеш да ми платиш чобанију ни жито које су брави наши похарали, кад су се из тора пуштали.

П р е с у д а:

Ми кад им разабрасмо давију, рекосмо да Мијајло подмири Мурату чобанију по мјесецима, на онолико дана колико му је чувао а потру да плате обојица по стоци.

Они на ово присташе.

+ Мијајла Радованова

+ Мурата Радосављева

(Напомена: Иза ове сентенције стоји забиљешка:

„Протокол виђен, прегледан и одобрен.

Потврђује се.

Цетиње, 4/јануара 1874.

Војвода Машо Врбица с.р.

„ИЗВАЂЕНЕ ДАВИЈЕ ИЗ ПРОТОКОЛА НАЧАЛСТВА
МОРАЧКОГ” за 1874. годину (Сигн. у ББ Цавтату XV-5)

15) Потраживање наслеђа женских потомака

Давија између Радосава Загарчанина из Осредака и Николе Обрадова, и Пунише Симова, и ђевојаках Милисава Томина из Мијоске око земље. Узео је Радосав био пето исе од очинства ђевојачкога и продао га је Пуниши Симову и Николи Обрадову. Но се ђевојке послје подавијаше пред Сенатом и даде им Сенат од исте земље Радосављеве половину коју је био продао Пуниши и Николи, и они су држали (ту) земљу година 9.

Пошто се одузе земља Пуниши и Николи, задавијаше се пред нама да им је криво вратити земљу урађену. А Никола је оградио кућу на исту земљу.

П р е с у д а:

Ми посласмо Михаила Божова те им уцијени рад. Допаде Радосава и ђевојке да даду талијера 20. и 2 цванцике.

За ђевојке оста кућа али да даду талијера 11. и 5. цванцика а Радосав да дадне тал. 8. и по.

Пошто Михаило прегледа уцијени земљу, узе је исти Пуниша за прве паре.

И на ово пристадоше.

+ Радосав Загарчанин + Пуниша Симов + Никола Обрадов
+ Велиша Марков + Милуша Милосављева.

Пошто пристадоше, узесмо путнине цванцика 8, и остају за касу. Морача, 1. априла 1874.

Началство Морачко

16. Спор око службености пута

Давија између Радоње Даниловића и Буљана Миљанова, оба Ђурђевца, око пута између кућа.

Ми посласмо барјактара Ђока Иванова те им тај пут обиљежи.
И пристадоше и дадоше путнину барјактару, цванцику 1.
Морача, 7. априла 1874. + Радоња Даниловић
 + Буљан Миљанов

Началство Морачко

17. Накнада штете за неучувано грло стоке

Морача, 8. априла 1874.

Како се подавија Јован Анђин и Јована Марина, обоје из Рашка.
Била је Јована дала краву Јовану да јој је изими и да му она да теле за зимницу. Послије се она крава сломи и тада они дођоше пред нама, и ми им судисмо да јој да Јован чапру и месо и да јој прида 1. цекин.

И на ово присташе.

+ Јован Анђин
+ Јована Марина

Началство Морачко

18) Умир због нехатног убиства и досуда крвине

По заповијести Сената Црногорског, дође 12 Драшковића у Манстир Морачу и заклеше се за свог братственика Марка да би он исто онако обалио онај камен што је убио Мика Пижурицу, да су му на истом мјесту гдје је био Мико били његови синови или браћа.

Пошто се Драшковићи заклеше по заповиједи Сената, пристадоше да дају талијера 133 о Василеву дану, и капетану и командниеру за путнину талијера 4, зато што су их довели у Манастир.

На ово пристадоше обје стране, и међу својеручно крстове.

+ Марко с Драшковићима,
+ Суљо с Пижурицама

19. Спор око права пречекупње

Морача, 19. априла 1874.

Давија између Савића Томашева и Неђелка Томашева, оба Осречани. Ово због два лишњака која је Савић продао Радовану Илину за тал. 5.

Рече Савић: Ја сам нудио брата Неђељка прије ове продаје као што је по реду али ми их он није хтио купити, па пошто ми је било нужно продадох их Радовану. Неђељко се последије присјети и рече да ће их он платити али Радован није прихватио пошто их бјеше платио.

Ми рекосмо Неђељку: није код Суда да ти их сад враћа но их било купити при понуди. И на то присташе.

20. Диоба браће и давање дијела очевине на име удовичког ужитка Морача, 25. априла 1874.

Подијелисмо два брата из Бара, Радосава Савићева и Луку Савићева и они дадоше мајци на име права удовичког ужитка: осам оваца, двоје шиљежи и једну краву као и четврти дио од куће, и четврти дио од земље у Рудо Поље. И исплати Лука Радосаву кућу талијера 24 и даде Радосаву да може посјећи из његове шуме грађу да направи савардак, и плати Лука путнину за Мрдељу Вељова.

+ Радосав Савићев

+ Лука Савићев

21. Заклетва у Манстиру у доказ купопродаје

Морача, 25. априла 1874.

Давија међу Ђуром Пушељинијем из Церовице и Станојком Илином из Мијоске.

Рече Ђуро Станојки (која му бјеше свастика): нијесам ти продао ливаду у Вучје кад сам ти продао оно друго све. Станојка рече: јеси и ливаду у Вучје када и све остало.

Ми питасмо: имате ли чиста свједока на кога би сте се могли ослонити. Но рече Ђуро Станојки: хајде ми се закуни како сам ти продао и Вучје. Ми рекосмо: немој Ђуро но се ти закуни. А Станојка рече: немојте но ћу се ја клети која сам то и куповала. Ми јој допуштисмо и она пође у цркву да се закуне али је Ђуро врну и рече да се не куне но да јој је он све продао и његово није остало ништа у Мијоску. И на ово пристадоше.

+ Ђуро Пушељин

+ Станојка Илина

22. Потврда уговора о купопродаји земље уз право назадкуње На 4. маја 1874.

Продаде Вуксан Милунов Радоњи Чмикином своју земљу за 65. талијера с тим да Вуксан у случају повратка у Морачу може повратити ту земљу од Радоње дајући му 65. талијера а Радоња њему земљу.

На исти начин остави Вуксан Алекси Драгићеву ливаду у Кућишта за 14. талијера с тим да у случају Вуксанова повратка може исту узети за исту цијену и да му је Алеска дужан вратити.

И на ово присташе.

+ Вуксан Милунов, + Радоња Чмикин + Алекса Драгићев

23. Спор око горе у Врујцима

Морача 24. маја 1874.

Давија између Врујчана, с једне стране Ненад Чмитић, Симо Чуков и Марко Мијатов а са друге Михаило Милин, око горе у Дубовинско Присоје.

Каза Ненад с дружином да је та гора комуница а Мијаило одговори заједно с браћом, да је то њихово од кад су се наши стари дијелили и да им тако хвата мејаш од ливада и да су са њом били капац од њихова ђеда до сада. На ово се могу заклети или нека се закуне Ненад па ће га вјеровати.

Ненад с дружином одговори да се неће заклињати но нека се закуне друга страна.

Ми пошто разумјесмо давију дадосмо оклетву Михаилу по допуштењу Ненадову с дружином. Михаило се закле а они присташе са обе стране.

+ Ненад Чмитић + Симо Чуков + Марко Мијатов + Михаило

24. Давија око катуна у Рзачи и враћање исте у комун

На 10. јуна 1874.

Давија међу Љевиштанима око катунах у Рзачу којега им је подијелио капетан Сава Батрићев и перајник Вуко Дајичин. И тада учинише много дјелова тј. на сваку кућу по једно исе.

И стога дијељења дочекала су Љевишта велику тегост и пале двије крви с истога дијељења, међу њима.

И сами Љевиштани виђоше да им се тако опстати не може што се опет неће међу њима зло догодити. И позваше Суд: Мијаила Божова, капетана Шола Војводића и писара Николу Мартиновића.

И рекоше Љевиштани: „Чините ни за ово какав начин јер је с ове прве диобе било доста зла, па ако нам нећете дати какав начин биће и више зла”.

Суд им одговори: „ми друго ништа не можемо кад је пријед то суђено, само ако ви је свијема то мило а ви га ставите у комун као што ви је и пријед било од како сте се населили у Љевишта”.

Љевиштани сви бијаху ту и сви бјеху задовољни на такву пресуду и оставише Рзачу за комун.

И остависмо предно међу Рзачом и планином: први међаш под Дебели бријег на врх Омара, отолен у Ждријело Љутовско, из Ждријела Љутовскога у Ждријело Рзачко, из Ждријела Рзачког по дно ливада више Ракове Ластве. За Штрбине учинише начин да их нема нико орати ни косити но остају за комун. За Клобук којег присвајаше Турчин Зајков, Суду се допаде да је право да остане за комун селу а тај Клобук је на сред Штрбине. Турчин допушти, само да се не може ко други у њега уселити, јер да је ко могао не би никога допао сем истога Турчина.

Пресуда:

Ми пошто им ово помијешасмо они сви бише задовољни на пресуду.

Узесмо им за путнине талијера 4 и 4 цванцике. Узе капетан Шоле 4 цванцике а 4 талијера за касу.

Сви Љевиштани присташе и међу своје крстове.

+ Кљајићи	+ Јушковићи
+ Мучалице	+ Дипићи
+ Јакшићи	+ Дубљевићи
+ Мاستиловићи	+ Ландуповићи
+ Туовићи	+ Чечовићи
+ Мештери	+ Диплићи

25. Враћање имовине сирочадима (по пунољетству)

На 17. јуна 1874.

Давија међу Јоскимом Петровијем и Радованом Павловијем.

Радован је остао без оца од 8. година а брат му Димитрије од 3. године. Имаху сестру од стрица Милену Лакићеву.

Ова су сирочад стајала у Тимару. Јоксим Петров пође код Новице Церовића и заиска ову сирочад а Новица му их даде (на старање) и рече Јоксиму: ето ти ђеца и све њихово имуће. Чувај Јоксима ово њино јер им ништа главом погинути не може. А ђеца су имала: брва 10, говеди 4. и једног коња.

И стајаше ова ђеца код Јоксима 9. година. Милена се удаде из крај Јоксима.

Каже Вељо: - молио сам сву браћу сељане да ми бране ову ливаду али они не хтјеше да ми је бране. Пошто не хтјеше узех карту прољетос у вас и ограничих се са цијелим селом, стависмо међу собом н е з е р за преступну казну од 1. цекина да дају они што преступе у моју ливаду а толико и ја њима ако преступим у њину. Сад они мени преступају и нијесу погодни да ми је бране.

Одговори Милинко Стеванов: - молим вас да оправите Мијаила Божова и писаре да виде ливаду коју брани и јели прилика да је брани пошто једном покоси, јер ми никако не можемо да је бранимо. Ако се његова забрани забраниће сваки сељанин своју у селу од Ђурђевадне до на неђељу поста Божићнијех.

И ми посласмо Мијаила Божова и писара и они кад виђоше ливаду Вељову рекоше да му се брани.

Тада рекоше цијели сељани: и ми ћемо бранити.

Ми допуштамо да могу сви бранити своје ливаде до на неђељу поста Божићнијех тј. док се опасе јесења трава, само ако могу један од другога, ако ли не могу онда неки пуште они који не могу један без другога.

И остависмо им предно између села и планине: први међаши на врх Пољана, други двије везе од ливаде на дно Требјешина, трећи у крш на дно, одатле путем преко страна у крш на дно Лугова, па у крш на дно катуна, у пут, па путем на Луко брдо, с Лукога брда путем у границу Јасеновску.

Ове границе се стављају док не издигну у планину, а кад издигну може сваки са стоком пасти до на обруч, на доњи крај катуна.

Узесмо путнину а на ово пристаде цијело село и међу својеручне крстове.

+ Вељо Мијатов + Милинко Стеванов, за цијело село

28. Губитак права пречекупње протеклом дужег времена На 19. децембра 1874.

Давија између Јована Зиндовића и Сима Станушина.

Каже Јован: - прије 9. година пођох на Цетиње и запросих у Сенат да ми допусте да узем земљу која је још пријед тога била остала пуста од мојих братучедах. И допушти ми Сенат и покојни госп. Мирко да земљу могу узети, и стави ми цијену на земљу тј. процијени свако рало земље на 5. талијера а косу ливаде 5. талијера. И за ово ми је свједок Сава Батрићев, који је ту био кад ми је ово речено.

Симо му одговори: - ја ту био нијесам ни моја мајка ни ниједна од моје три тетке, али ако се може Сава заклети да је покојни госп. Мирко тако Јовану одредио и Сава ту био и по цијени коју је одсјекао ја пристајем и данас да ми је плаћа тако Јован.

Ми питасмо Саву и Сава одговори: - Тада му је рекао госп. Мирко да купи земље колико могне и по оној цијени а што не могне да може мајка Симова продати коме оће и пошто сама могне. Али Јован оног пута не узе нимало, но земља до данас ишчека непродата и мајке Симове и њеније сестара.

П р е с у д а:

Ми кад им разабрасмо давију, допуштисмо мајки Симовој Стануши да може продати своју земљу са својијем сестрама коме оће и ко јој највише да, и досудисмо Сави путнине 2. талијера.

Они на ово присташе и стављају својеручне крстове.

+ Јован Зиндовић + Стануша Радулова

29. Губитак права пречекупње протеком времена

На 19. децембра 1874.

Давија између Јована Зиндовића и Кусе Лакине.

Каже Јован: - пошто ми г. Мирко дозволи да плаћам земљу оди-вама и осјече ми цијену на земљу, дођох у Морачу и узех у Кусе земљу и дадох јој талијера 20. За ово 20. талијера држим цијелу њену земљу и још јој дугујем 15. талијера за ливаду и Шкрке. А оно земље и ливаде те је било доље око моје куће, платио сам са оних 20. талијера.

Куса одговори: - што сам примила пара а ти узео земљу око куће, за то ја пристајем.

П р е с у д а:

Ми кад разабрасмо давију, рекосмо: што је Јован платио да остане за њега а што је данас ишчекало непродато (и неплаћено), допуштамо Куси да може продати коме оће и колико може, као своје очинство.

И на ово присташе, и међу својеручне крстове.

+ Јован Зиндовић + Куса Лакина

30. Обнављање међа дијела продате комунце

На 10. децембра 1874.

Давија између Влаховића и Церовичана око Ђедова Дола.

Кажу Влаховићи Церовичанима. Купили смо у вас Ђедов до и дали смо ви за њега 100 талијера и вама више у њему исета нема.

Церовичани одговорише: Продали смо ви Ђедов до, али све нијесмо што и сами знате. Нијесмо вам све продали па смо се судили на Међуријечје око исте куповице и заклео вам се Пурен Тапушковић и Аџија Мићов докле смо вам продали и ево карта коју смо учињели. И ти си их исти капетане оклињо и Павића Ђиканова и Лакића Радованова и карту сте уписали.

Петар с дружином одговори: Знам дасте се клели али не знам за докле сте се заклели а ту ви карту не вјерујемо што ни се опет нећете клети.

Ми кад им разумјесмо давију рекосмо Церовичанима да пођу у Ђедов До и да побију међаше кудијен су продали Влаховићима и да им се на њих зауну, јер нам се чини да ви је та прва погодба и клетва са свијем мутна.

Влаховићи из договора тј. капетан Петар Лукин, командир Миро Павићев и Лакић Радованов, послаше два десечара: Јоваша Васиљева и Шула Станојева, и побише Церовичани први међаш, крст и плочу на дно Космаче, други страном у Плочу на дно мале, трећи у плочу на врх Сиљеве главе, па отолен на правац страном на дно Малога Равњака, отолен управ у глатку греду на крај Валовитога дола тј. под Мали Пријевор врх речица. И на све ове међаше закле се 12 Церовичана, како им више продали нијесу но до поменутијех међаша.

На ово обје стране присташе и међу својеручне крстове.

+ Бећо Зулетин + Јоваш Васиљев + Шуле Станојев,
светројица за све Влаховиће, и
+ Туро Милићев + Мирко Радојичин + Никола Вулев,
за Церовичане.

СЕНТЕНЦИЈЕ ИЗ РАЗНИХ ПРОТОКОЛА

I. Из Протокола Началства Дробњачког (сигн. у Ист. инст. бр. 233/18):

31. Међуплеменски спор око комуна

На 15. маја 1872. Давија Кандића и Ровчана.

Дођоше пред нама Ровчани и подавијаше се са Кандићима око (комунске) земље око које се нијесу могли нагодити.

И Кандићи позваше Грубана Церовића. И Грубан им је судио не идући и не гледајући ту земљу и дао је Кандићима јербо су га они били преварили. И са том земљом Кандићи су били затворили Ровчанима и воду и гору. И они сиромаси Ровчани оћаху да мичу куће с оне земље же су им биле куће. Ово има већ 15. година.

И Ровчани дођоше пред нама и подавијаше се и ми пођосмо са њима на земљу њихову и позвасмо Кандиће, и извиђесмо свеколико и виђосмо да је криво Ровчанима. И хоћаху Кандићи да се закуну за једну пољану.

Пресуда:

Господин Началник Дробњачки Живко Пекић, помоћник Милован Мимовић - пресудисмо: Ову пољану што су се ћели за њу Кандићи клети, подијелисмо је Ровчанима и Кандићима, по наполи, а дадосмо земљу Ровчанима на којој су им куће биле.

И на ово присташе и Кандићи и Ровчани и међу своје крстове.

+ крст Ровачки + крст Кандића

32. Давија Ровчана и Струњаша око горе

На 25. септембра 1872. год.

Давијаше се Ровчани и Струњаша око Становника зимније у гору, и хоћаху се заклету Струњаша да Ровчани ту немају дијела (од турске земље). Ми пошто разумјесмо да Струњаша имају та два становника а Ровчани не могаху никако живјет без те горе, тада им подијелисмо то наполи. При томе истом становнику, бјеше купио Милета Ровчанин Становницу у Милована Јарца и остали Ровчани не могаху пасати без тога исета Милетина.

Пресуда:

Начелници Дробњака Живко Пековић и помоћник Милован Мимовић, процијенисмо оно исе Милетино талијера 10.

33. Уговор о удруживању имања ради заједничке обраде и живљења

На 11. септембра 1872. год.

Да се зна и да је вјерована ова данас учињена сентенција пред свакијем правијем судом. А то како се помијеша Никола Јасеновац са Вукајлом Јасеновцем, да стоје заједно и да им је све њихово имање на три исета: Николи два а Вукајлу треће исе. Потписују се да стоје заједно 10. година дана. Сад ако би било што рђаво до Вукајла, да би река; не можемо више заједно, да му нема ништа, а ако би Никола река приђе да не могу заједно, оне ваде, да одмах да Вукајлу треће исе.

И на овоме међу своје својеручне крсте.

+ Никола

+ Вукајле

II. Из протокола Началства Брда (сигн. у Ист. инст. бр. 233/20)

34. Досуђење издржавања ванбрачног дјетета на терет мајчиног оца

На 1. фебруара 1869. год.

Пека кћер Вукадина Ђиловића из Мораче би удата за Радисава Лучина Ровчанина и побјеже код свога оца. У вријеме стојања по бјегунству имаде дијете са Малишом Радовановијем из Роваца. Дијете умре а она и даље остаде код оца, код којег имадне и друго дијете са Милијом Вељовијем Ровчанином, који немаше нигдје ништа својега.

Пр е с у д а:

Ми, Правитељствујушчи Сенат судимо да отац ђевојке не разликује то дијете од друге ђеце, и да кћер држи њено незаконито дијете код себе за вазда.

У случају ако би се између њих појавио рђав живот да дадне кћери прави дио као своме сину па да она на томе живи са својим ђететом.

Ово зато што је Вукадин држао кћер код себе пошто је прво дијете имала ванбрачно а пресуђена је била за прогон преко границе

35. Продаја имовине одбјеглог лица за намиру дугова

Цетиње, 2. августа 1872. године.

Машо Иванов Драговић из Мораче, одведе жену Јакова Мирковића-Алексића, преко границе.

И поведе дио од животиње његовог сина којег је имао са првом женом.

Зато Сенат наређује капетану да одијели Машов дио од земље и са тим подмири његова сина, потпуно за одузетну му стоку, а оно што претече преко овога дуга по намирењу, да се доносе у народну касу.

III. Сентенције из протокола Сената (сигн. у ИИ бр. фасц. 233)

36. Сентенција о разграничењу Морачана и Васојевића, око Таре На 10. јунија 1840.

Да се зна и да је вјерована ова данас учињена сентенција пред свакијем господаром и правијем судом, ће би од потребе било приказати а то како (су) се били зађели Морачани и Васојевићи великијем инатом око Таре и ливада у Тару. И погодит се не могаху но бјеше дошло међу њима до покоља.

И посла Господар с Цетиња његова брата Пера Томова Петровића и Стефана Перкова Вукотића и још њеке сенаторе и Суд црногорски и брдски и перјанике и капетане из Куча и Мораче.

И састасмо на Тару Морачане и Васојевиће и све ногама обиђосмо и очима виђосмо и почесмо дијелити.

Прво стависмо границу на Црни вал и право с Црнога вала на воду и водом на сред Јасеновог бријега, побијен је кам (међаш). Из бријега на воду и водом како иде Тара до у дно веље Јабуре па право крајем Јабуре уз Јабучки поток на Газ на Тару, и водом све како вода иде до Вучетина камена. А са крај ливаде која се зове Вучетин кам, испод ње водом доклен дође право на пут који излази правцем на Ланишта (па) на Студенац, а са Студенца право преко Горе на Кук.

И тако ово договорно подијелисмо и за право нађосмо и међу њима ову карту утврдисмо.

И која не страна не би послушала да га глоби Суд 100 цекина без ничесова опрошћења, и да буде на њега Господар и сва земља и да му трага не оставимо у нашу земљу.

37. Разграничење у предјелу планинских испаша (комуна) између Ровчана, Пипера и Бјелопавлића

25. јулаија 1840.

Да се зна и да је вјеровано ово данас учињено писмо пред господаром и свакијем судом, ће би било потребно приказати, а то како су се били зађели Ровчани с Пиперима и Бјелопавлићима око планина и око граница. И бјеху се клали и пљенивали и много је зла међу њима било од давнијех доба.

И на данашњи дан дође међу њима Суд црногорски и брдски, којег је послао наш Господар владика Петар Петровић, да им раздјели планине и (утврди) границе. Прво његова брата Пера Петровића и Стевана Перкова Вукотића и остале сенаторе. И тако састависмо главаре од све три стране и разумјесмо све њихове давије и разлоге између њих, и пођоше да све виде и ногама обиђу.

Прво пођоше на Трмање и почеше дијелити и биљега назначавати. Прва биљега од ријеке Мораче између двије пећине и на Јеленски пут на врх стране, а сврху стране право на Пилетину главицу а с Пилетине главице право на Каменик. С Каменика управо под бријег Ивачева дола. До остаје Ровачки. Одатле право на Сертову главицу право на мали Смоник на врх њега а са Смоника право на Букову главицу на Гребаник. С врх Букове главице право на Планиник. С Планиника право изнад Дугога дола, на Тврди крш више пута, с Тврдога крша право путем, присојем изнад Рикочина извише катуна и право на Калуђерски катун. Од Калуђерског катуна право присојем па поред Каменица на Плочу на крај Ђуричкога катуна, с истога право уз врхове, у врх који се зове Зебокур.

У сенту Бјелопавлићку зађе много метеха Ровачкога а Ровчани бјеху дужни Бјелопавлићима много глава и пљенова. Тога ради то им одвојисмо и Бјелопавлићима дадосмо и који би се катун нашао за овијема вишечреченијема границама да се миче по сваки начин. Остависмо и утврдисмо да нема један другоме бранити воду нипошто но да поје Ровчани слободно. И осташе Рочвани и Бјелопавлићи на вјечни мир у све и за све што међу њима би до данас.

Почињемо границе од Зебокура право поврх свијех врхова и свега Штитова па право на Рогоћед, с Рогоћеда право на Тврду главицу више Копривног дола, одатле право на главицу на Валове, у кам вељи на ливаде те се под њим сједи у хладу. С камена у клисуру на Калац, па из клисуре на Приљепак, с Приљепка право низ поток и на Језеро у Греду. Од Грде на крај Језера па право на Новаков мрамор, с мрамора право на Плочник, с Плочника право успоред Морачког пута (из) доба турскога.

Да један другоме не брани ни смета нипошто а остависмо и писмено утврдисмо да брани један другоме ливаде и да одбијају стоку од ливада док се покоси сијено. И који би навлаштито запуштао другоме ливаду приђе но је покоси да га глобе цекина 10. И преко

граница да један другоме не гради катуне нипошто. И која страна не би ово послушала да смо сва земља на њега и да му се узме све што има и да га из наше земље ћерамо као крвника и разорника нашега Суда.

38. Сентенција о разграничењу планине Морачанима

Да се зна и да је вјерована ова данас учињена карта пред господаром и свакијем судом, а то како се бијаху завадили Морачани међу собом око планине и дођоше на давију пред Господаром и посла им Господар капетана Јока Савова Вукотића и капетана Божа Нешкова, да им (је) дијеле: од Црнога Вала од Васојевичке Таре, сву планину до на врх Доњег Вучја и до границе Милачке.

И то подијелише на три стотинаша на сваку кућу једнако.

Границу прву ставише на врх Равњана, између Прекобрђана и Равњана и биљега прва извор са крај Тарскога дола, из извора право на косу у Велику главу у врх Тарскога дола, а одатле право низ Мрчаву у Тару међу двије трнове пољане, па отолен право Таром навише на брод на дно Црнога Вала, па отолен косом поред Црнога Вала, а отолен у крш насред Падежа, па отолен у Бајов струг па у Јабучки (струг), па отолен право на дно Злога мјеста у Ковиљатина крш, с Ковиљатина крша у поточину на крај Мори, па поточином до у главу поточине.

Ово оста за Прекобрђане.

Сад ови други дио оста за двије стотине: прва биљега из извора са дно Сретежаца па у главу на дно Локве, с Локве низ Ропушички поток, па на прло код Циганског вира, с вира право у косу на крај Шарота, а отолен на дно ливаде старосидионе између Пољана, отолен у Грот на дно Вагана, па све брдом у Равањско ждријело. Из ждријела Рогоћедом у Корички Струг, из Коричког Струга преко Сиљевица у катун Савин у границу Милачку.

Ово оста за двије стотине све у комун. Ово кад би било за потребу могли би га подијелити све на куће.

И ово им све суд подијели и они драговољно присташе без икаква приговора. И ко би ово сметнуо да да стотину цекина незера (глобе).

Овоме би свједок архимандрит Димитрије Морачанин (Радојевић).

- капетан Јоко Савов Вукотић, с.р.
- капетан Божо Нешков. с.р.,
- капетан Пуро Милетин, ср.,

- стотинаш Петар Мишнић, ср.,
- стотинаш Радован Нешков, ср.,
- стотинаш Антоније Божов, и четрдесет десечара Морачана, ср.,

(Ова је сентенција сравњивана на Цетињу, са оригналом, 4. јунија 1865. године, а копија исте се налази и у овјереним списима Општинског суда у Колашину, Ов. бр. 978/72).

СЕНТЕНЦИЈЕ ИЗ ЗБИРКЕ „ИСПРАВЕ ЦРНОГОРСКИХ СУДОВА” (1879-1899):

1) Велики суд бр. 915, од 11. августа 1879.

Капетану Мрдељи Радовићу.

Дајемо ви наредбу за давију Радовићах и Јагличића због воде.

Да се зауне Петар Вулетин и Ристо Спаин да је Блаженопочивши војвода Мирко дао воду самијема Радовићима да је њихова и да им више њихова млина није нико капац свратити (исту) на другу страну. И то под коло Свете Богородице. А десет других Радовића које Јагличићи именују да се под исто коло Свете Богородице зауну како су Петар Вулетин и Ристо Спахин казали све ријечи Блаженопочившег војводе Мирка када су дошли с Цетиња са исте давије и тада ето вода Радовићима. А ниже млина Радовића да се кропи (водом) као и до сада.

2) МУД, бр. 30. од 5. јануара 1880.

Великом Књажевском суду

Мрдеља Вељов Радовић по највишем благовољењу Њ. В. Књаза Николе I, постављен је за Округног капетана над округом Морачким и Колашинским.

Сједиште реченом капетану бити ће у Колашину.

Част је овом Министарству том Великом суду обзнанити горње.

В. Врбица, ср.

3) Бригадиру сердару Миру Павићеву, Колашин

Пошто је овај Суд прегледао ваш брзојав кога сте спровели г. војводи Пламенцу односно давије Липовске око граница новонасељеницима у планину (Сињавину) и разумио жалбу Липоваца, нашла се неумјесна свједоцба Радована Бегова.

Стога ви се наређује да према наредби од 2. августа прошле године под бројем 1884. потврдиш међаше на Студеначке главе и

Јабланов врх и то на ону Главу те су ју прошле године обије стране признавале на Студеничкој глави и капетан и командир на њу означили међу.

Цетиње, 25. јунија 1881.

Велики суд

4) Бјелопавлићи из Даниловграда, брзојавно Великом суду, 8. августа 1882.

Лицем на Спасовдан била је скупштина Бјелопавлићка на Ждребаоник за Сињајевину, на коју се уговор учинио за издиг Бјелопавлићки на Сињајевину а тако и за издиг на доње планине са Сињајевине.

Уговор је био да Бјелопавлић издигне на Сињајевину на Видовдан који имају по 20 музара (оваца). Који не би издига да дадне преступа 10 талијера и то прости војници. А официр који би сакрио сиромаша без питања старијега да му се узме 25 талијера а тако исто и барјактару. А командир или капетан који би уставио у свој батаљон или у своју капетанију којег сиромаша без знања цијеле скупштине да дадне 50 талијера.

На ово се потписасмо сви главари један другоме а тако и народ главарима, да ћемо с тијем уговором изаћи на Сињајевину сви.

По овом, узели смо говор о здизању са Сињајевине, на које се дигао на ноге Милован Бошковић и рекао међу цијелом скупштином: „Слушајте Бјелопавлићи! Пређе Малога Госпођинадне да не смије ниједан Бјелопавлић здићи са Сињајевине. Који би здига, иста глоба на њега пада. И опет да се намора да издиже на исто мјесто.”

На ово цијели главари а тако и народ присаде и на то се потписасмо.

Главари Бјелопавлићки.

5) Изасланик Великог суда, решава спор између Ровчана и Палибрка у Мушовића Ријечи, око имовине:

По највишем налогу Њ.В. Господара, који сам примио средством писма г. Министра ун. дјела, бр. 1014. од 2. јула ове године, пошао сам јучер да развиђу давију у Мушовића Ријеку између Палибрка и Ровчана.

Палибрци се жале на Ровчане, сердара Мира и друге главаре: „Узеше нам земљу Округлице, Луге и Лаз те подијелише Ровчанима а ми нијесмо као остали Црногорци примили од новодобивене земље”.

Кажу још и то да им је ком. Милисав Мишнин кад је дијелио земљу у ове крајеве натраг двадесет и неколико година, ову исту земљу дао за Језерине које је њима одузео и дао ју Лакићу Радованову, што Милисав данас на лицу мјеста потврђује. Да Милисав никад није ни ријечи око овога проговорио опет је кривица била одузети Округлицу и Луге Палибрцима који су стајали више од 25 година на најопаснијем мјесту и најближе овој вароши и тврђави до 1878. године, а иза тога што да су насељене ове 6 кућа Палибрка, без овога не би могли из куће изаћи нити се имали рашта овђе обртити.

Дакле, на основу чисте правике одузео сам Округлице и Луге од Ровчана и дао их Палибрцима. Лазе им такође оћах уступит које су пред кућама њиховим и које од Луга дијели само Ријека Мушовића, но не могах због тога што одавде по до на Шишко језеро погнала се давија између Ровчана и Морачана за коју је тај В. суд обећао послати особиту комисију која ће давију расправит и коначно ријешити у своје вријеме. До те комисије оставих Лазе које је Милисав био дао Палибрцима и које ће комисија знат по праву дати ономе коме буду припадале, пошто изнађе онога што мене смета дати и Лазе Палибрцима.

Умољавам тај Велики суд да ову давију као коначну, ријешену стави у протокол почем ја немам протокола.

Колашин, 11. август 1883.

Ваш К.П.Радоман

б) Сентенција око планине Бјеласице:

По наредби Великог суда од 22. августа под бр. 1966., поћох на лице мјеста у планину (на Раскрсницу, предно Бјеласице) око чега се давијаху Речињани и Трепчани и која се давија између њих продужавала и то око међа у поменутом мјесту и које смо међе оставили између њих, покојни Иво Радоњић и ја назад 23. године. На исте међе сам позвао обје стране и окружног капетана Бакића и казао им да смо пок. в. Иво и ја оставили између Речињана и Трепчана у планину, границу слиједећу:

- С Чкале (клисуре) ће је усјечен крст, с ниже пута права линија у Црни вал на дно Врањака ће смо онда усјекли крст. Од Црног вала косо навише на највиши врх Троглаве (средњи врх) ће је усјечен крст.

Сада између Трепчана и Речињана поновисмо више поменуте међе по којима источно-јужна страна остаје за Трепчане а источно-сјеверна страна за Речињане.

Од крста те је на Чкали усјечен, остали међаши на врх крша правом линијом, отолен у танку јелу правом линијом, а отолен правом линијом на крај земље коначине правом линијом и у Црни вал ће смо најрпије крст усјекли. Одатле косом на крст у средњи врх троглаве.

Трепчанима ослободисмо да имају слободан пут преко клисуре до на своју планину.

По чему су Трепчани напали Речићане, дужни су платити све трошкове и путнине учињене у овој давији.

Чкале, 2. септембра 1885.

Војвода Марко Мартиновић ср.
К.Ј.Бакић, ср.

Присутни Трепчани:

- кап. Вуксан Раичевић,
- Голуб Отов

Речићани:

- сердар Миро Павићев,
Вуле Радивојев
Радован Бегов
Радосав Лакићев

Другоплеменици:

- кап. Драго Бакић,
- перј. Иван Вељов
- пер. Шако Пипер

7) Казивање Мира Павићева морачко-ровачким и Бјелопавлићким капетанима о границама у планинама:

Господо капетани. „Чуо сам да сте се свадиле око граница између планине Ровачке и Бјелопавлићке. Границе су праве како их је учинио пок. Перо Томов и почињу:

На Ивачев до у Равну плочу, у Каменицу, па отолен на врх Сртове главице више снијежнице, па отолен преко Рупа иза Пониквице па на правац у Мали Смоник. Из Малог Смоника у праву Букову косу на врх Гребеника, па отолен у Планиник, па из Планиника у Тврди крш на врх Дугога дола, па из Тврдога крша попречке преко горе па у главицу на врх Рикочице више Калуђерскога катуна. Па отолен на врх

Курозеба, па врховима поврх Маглина у Рогођед. Већ се тамо мијеша с пиперском планином.

Увјерите се да су ово праве границе што вам казах а које је признао пок. Бајо Бошковић и Раде Ивановић а ту је био и поткомандијер Спасоје Тодоров Ђикнић, који ће вам исто казат као и ја.

Бјелопавлићима је било тијесно од планине, ја сам доста њима трпио преступе а Ровчанима вазда говорио: немојте моја браћо с Бјелопавлићима у омраз бити зашто је њима тијесно, а они су људи који признају што је Суд.

Господо капетани, данас Богу хвала у здравље Господарево проширио нам је Господар у Сињавину и Колашин. Него вас братски молим, ограничите између себе то мало удута док се није што неваљалије излегло између вас и учините како је најљепше и најсрећније.

Ако не вјерују Бјелопавлићи ове границе те ја кажем ја ћу вам добавити праву Сентенцију која ће исто овако гласити, коју је учинио пок. Перо Томов.

Ровца, 4 12. 1887.

С поздравом, бригадир
Миро Павићев

8) Упутство Великог суда капетану у Колашину о натапњу земаља из ријеке Свињаче:

У одговору на твоје писмо од 15. тек. мјесеца у коме достављаш о навртају воде с ријеке Свињаче за топлјење земаља у Смаилагића пољу, Мишур Селић и Милутин Перишин, кажу да би се та вода могла наврнути на горњу страну и о мање штете и да би се много више могло земље топити и да би њима било премного штете од тога јаза.

Зато ћеш поново поћи да проводиш за навртај те воде. И узми собом три-четири вјешта човјека па уредите тај навртај и јаже према наређењу члана 122 и 132. Општег имовинског законика, али се добро о томе заузмите да се вода наврне од које ће се моћи највише земаља топити и јаже спроведите кудијен је најмање штете.

А ако не пристану давуције на твоју уредбу пошљи опширно извјешће и у исто уложи и план како то постоји ради бољег објашњења.

Цетиње, 19. маја 1889.

Велики суд

9) Давија Дуловића и Јекнића из Горње Мораче.

Горња Морача, 20/8 1889.

А то како имају давију Јекнићи око горе Драга између Трновице и Сврка, тј. око горе те им је ком. Лука Илин дао Јекнићима.

Дуловићи задавијаше капетану Милики Војводићу.

Кад капетан нађе подјелу ком. Луке зато их спроводе у Велики суд. Славни Велики суд нареди да за то пође и пресуди кап. Грубан Церовић и капетан Милика.

Ми смо по наредби дошли на лице мјеста и саставили Дуловића и Јекнића. Дуловићи кажу да је то њихово сопствено без да имају Јекнићи ту дијела. Јекнићи одговарају да су им Драге од старине биле заједно а по држању да су само Јекнића.

Обје стране своје доказе заснивају на захтјевима да се куну, но не шћеше један другоме допуштити клетву.

О с у д а:

По нашој увиђавности нађосмо да је то њих обеју страна заједнички комун, да се обје стране могу подједнако служити и то што им је било под давијом то им остаје заједница. Обиљежисмо до браћевине тј. до куповице Жугића па са Јагњилишта између пећина па наниже Сувијем потоком у Вијан поток, па навише уз Вијан поток до Ластва греде, па десно гредом у Крстоваче, па подно горе у Заглавак. Сва гора и паша остаје им у заједнички комун изузимајући неколико комадића баштина у овом, појединих лица-власника, које цијело село признаваше. То остаје за исте неповредиво с тијем да по увиђавности капетана Милике одвоје помало горе као торине при тијем баштинама.

На ову осуду присташе и бише задовољне обје стране и закрстише се пред нама.

Путнине и дангубе било је за пет дана, што узесмо од обадвије стране.

На служби капетан Грубан Церовић,
капетан Милика Војводић

10) Давија између Ђуковића и Кујовића око воденице, горе и воде:

Давија Шуковића противу Кујовића око воде за кропљење земље и дијела горе.

Шуковићи кажу: Била нам је цијела гора питома и дивља заједно па смо позвали суд да нам ју подијели, ђе је суд дошао. И одабрали смо девет дјелација да нам гору дијеле са судом. Нама Шуковићима била су два дијела а Кујовићима трећи. Најприје смо саставили уговор око воденице и остала нам је вода и воденица у комуноу да сви имамо ред. Послије смо гору дијелили и међаше ставили. Најприје са Ступа све брдом у Бујачу па путем у Љубљажино брдо па у Лазину у Равни гвозд, путем у Врело па у Прибојину Перутину, па на дно Лазине при дну Косјаче, одатле путем на пропланак па на дно дубља у Крш.

Ово су наше прве међе од дијела. Сада по уговору тражимо ред у води за кропљење.

Кујовићи одговарају: Истина, сва гора нам је била заједно а за воду и воденицу нијесмо ништа зборили, само што је Шуковићима остао ред у воденици и један лисник у комуноу иза воденице. А међаши су најприје били са Ступа путем на Бујачу, с Бујаче на Љубљажино брдо, па путем на Равни Гвозд, па путем на Мртву козјачу, па на Ристову прибојину, па путем на пропланак, па на крај Дубља. Ово су нам праве међе од првог дијела када смо гору подијелили. А вода извире из нашег предјела сва што је Шуковићи траже.

П р е с у д а.

Пошто сам разабрао њихову давију онда сам за међаше учинио да пођу на протокол Баја Бошковића који је о томе судио, па ако не угоде Кујовићи да плате путнину Шуковићима. А тако ако не би угодили Шуковићи по Сентенцији да плате Кујовићима.

Не погоди ли сентенција међе да се по увиђавности суда закуну дјелације од једне стране.

За воду пресудих да најприје кропи они што му је најближа земља води, па одна по реду док би год засушило оној земљи што је најпрва води по закону а по увиђаности сељачког одбора за воду враћа се одмах натраг на даљој и недоспјела вода.

А за воденицу која је на води оста им заједно по редовницима, па коме је воља на његов воденички ред може је повести на своју баштину. А који немају реда у јазу оставља им се ред у воденици неђељног дана и ноћно кад га западне на ред.

На које Кујовићи пристају.

Барјактар Раде Николин, Милосав Милованов, Илија, Вукосав, Милун Савићев, Петар, Василије, Ристо Перов, Бего Милованов, Периша Обрадов, Тадија Симов, Лакић Милетин и Милун Бајов.

Морача, 1/10. 1989.

Капетан Радован Радовић

11) Давање извјештаја уз биљет (апелацију) од капетанског суда оркужном суду (Колашин):

Давија између Бошковића који стоје у Требаљево и БогUTOваца око Сушца.

Капетан Лазар каже: Донио сам наредбу с Цетиња на капетана Мрдељу Радовића да нам дадне тј. одијели земљу у Требаљево.

Капетан Мрдеља изашао је на Марково брдо и с њиме бјеше сердар Миро и командир Драгиша, и сви главари.

И тада им је (Бошковићима) капетан Мрдеља дао земљу од Сувоарне до Сушачког потока, и све смо то држали као својину. Данас БогUTOвци оће да имају дио у Сушац.

Ја пошто саслушах обје стране то позовем Мрдељу тадашњег даваоца и командира Драгишу да ствар посвједоче.

Капетан Мрдеља дође и каже да је Бошковићима дао земљу кудијен каже Лазар С. Бошковић, Командир Драгиша није долазио но је послао биљет у којему каже као и капетан Мрдеља.

Пр е с у ђ е н о:

Пошто капетан Мрдеља и командир Драгиша посвједочише да је истинит доказ командира Лазара с његовијем рођацима, то осуђујем да БогUTOвци плате учињене путнине и дангубе пошто су напанули Бошковиће.

На осуду БогUTOвци не пристају но ишту билет за тај Суд.

Колашин, 19/9 1891.

Капетан Вуле Р. Булатовић

12) Допунска пресуда Великог суда у спору између Љевиштана и Теочана (у Горњој Морачи) (као додатак пресуди од 25. новембра 1895.):

Пошто је поново Велики суд узео ову давију у разматрање, то је нашао да је права граница ријеком Морачом између Љевиштана и

Теочана коју границу потврђује и биљет пок. војводе Шола а тако и казивање пок. Рада Бећирова, који каже да им је остало послужја гором из Осоја, а пошто је ово Осоје на другу страну ријеке Мораче, тј. Телачку и по томе је јасно да је ријека Морача граница између Љевиштана и Теочана.

На основу тога Велики суд ријеши да та граница и убудуће остане између наведених села а Љевиштани да имају право послужуја са гором у Осоју Теочком. А за пашу остаје да се служе као што су се досад служили. По овом ријечју послужја с гором, разумије се да Љевиштани немају право у гору градити клачине и сјећи листове, а за све друге кућне потребе могу се из ове горе служити.

Судске путнине плаћају Љевиштани а Теоачни својим свједоцима.

Ова наредба замјењује у свему наредбу овога Суда послату томе суду од 25. новембра 1895. године.

Велики суд

13) Давија између Дожића и сердара Риста Рашовића, око Студеног извора у Врујцима (Доња Морача):

Окружном суду Колашин.

Услед апелације сердара Р.Рашовића од 18. маја т.г. на пресуду Великог суда која је томе суду спроведена 2. маја 1898. године, Његово Височанство Господар, изволио је

Р и ј е ш и т и:

1. Да се све воде у општини Врујачкој (и у Доњој Морачи) заједничкијем трудом свију општинара уреде за њихову сопствену употребу;

2. Да се општинари Врујачки служе општинским водама како је која којему на бољу сенат све дотле докле појединијема дотична вода подмирује све потребе, а у недостатку ма од чега појединијех вода сваки се општинар може слободно служити другим општинским водама како сам за најудесније нађе;

3. Студени извор који се налази у својини и близини куће сердара Риста Рашовића сматра се општинском водом као и све друге Врујачке воде које се буду уредиле (али да се њиме, Студеним извором) могу служити општинари само онда кад би им примањкала вода на другим општинским изворима који су им наручнији. И у таквим приликама

сердар је Ристо дужан створити појило на саму главу Студеног извора и учинити га доступним као и друга уређена општинска појила. Иначе кад Студени извор није општинарима потребит сердар Ристо може спроводити на своју употребу као и други општинари по праву првијенства.

Путнине госп. Пекића и 15. радника Дожића падају на сердара Риста Рашовића према наредби Великог суда од 5. маја ове године бр. 1052.

Уређење поменутих вода и уредно (коришћење) истијема строго ћете наредити и пазити да се изврши.

Цетиње, 5. јуна 1898. год.

ВЕЛИКИ СУД

ЗАКЉУЧАК

Валтазар Богишић је дошао у Црну Гору априла 1873. године ради претходних и припремних радова на кодификацији црногорског обичајног права у циљу израде имовинског законика, обухватајући при том и обичајно право сусједних племена и „приморских крајишника”, трагајући нарочито за свим правним споменицима и судским записима, који су га, како је писао, „највише притезали” јер је и правне обичаје и судску праксу сматрао супсидијарним изворима права, како је то преточио у одредбама Законика

У чл. 779 ОИЗ Богишић је унио: „Обичај и његово правило бива, у законскоме смислу, оно правило које се држи и које влада у народноме и судскоме животу, а није ушло међу правила писаног закона”.

У чл. 782 ОИЗ стоји: „Темељ је, разумије се, у закону и закониту обичају, правда и правича, те кад судац суди по правилима узетим из закона или из законита обичаја, он свакако ради на основу правде и правиче. Ипак, правила по којима он суди, већ је законодавац и народни живот отуда извео. Тек, кад ни у закону ни у обичају нема прилична правила за неки посао, а није га могуће ни подобитијем наћи, правда и

правица постају за суца непосредним извором, из кога он правце треба да црпи своје правило, према особитој природи посла који се суди. Та се радња и зове: суђење по правди и правници.

У такоме суђењу судија треба да, оцјењујући са сваке стране прилике посла, пази особито на то што часни људи држе да је право, и што је у складу са јавним вјеровањем и поштењем, без којих не може бити уредна саобраћаја међу људима. И ако судија све то ради по души и савјести, он опет треба да пази, колико је год могуће, и на разум и мишљење народа или разреда људи којима су обични послови те руке”.

У свом раду „Десетина судских записа из Паштровића” / Београд 1906. г./ Богишић је нагласио: „Судски записи који нас, наравно, највише притежу, носе свагда на челу обичну, готово стереотипну формулу: - Сиедећи ми четири суђе и воиводе с банкадом”... и да су „судије били људи из народа, те су у главnome мислили као и народ и одлуке своје оснивали на појмовима о правди и правници наслијеђенима од предака... што се обично називље е q u i t a s”.

Судска пресуда по својој правоснажности има по правилу обавезну снагу само за странке. Једино тзв. установљавајућа пресуда, којом се установљава постојање или непостојање нечијег права, дјејствује према свим лицима (*erga omnes*). И поред ових, у правној теорији прихваћених формулација, судска пракса је углавном, и у прошлости и у садашњости, у грађанском праву имала општи значај и третман извора права и шири значај и утицај на доношење закона као главног извора права. Она је свакако супсидијарни извор права, послије закона као првјенственог извора.

Како је правна наука грађанског права посредни извор права будући помаже разјашњењу појмова и уједначењу правне праксе, то је од значаја и важности прикупљање, систематизовање и објављивање судске праксе ради њеног уопштавања и уједначавања.

Као великан правне науке и велики ерудита у законодавном раду, Богишић је, како се лијепо изразио, „највише притезао судским записима” па и при кодификацији црногорског обичајног имовинског права прибављајући исписе судских одлука нахијских начелстава из њихових судских протокола који су, дјелимично раније, а цјеловито од његова доласка у Црну Гору били уведени и вођени у свим нахијским начелствима.

То су прве сабране али необјављиване збирке судских одлука у Црној Гори, које и сада имају извјесни значај за проучавање историје права.

У ову збирку су унесене одабране судске одлуке начелстава: Морачког, Дробњачког, Брда и Сената (као и каснијег Великог суда почев од 1879. године) из периода до 1899. године (када је Богишић напустио Црну Гору) које се односе на Колашински крај (раније Началства Морачко, до јесени 1878. године одн. ослобођења Колашина).

НАСТАВНИ ПРОГРАМ ЗА ИСТОРИЈУ

РЕПУБЛИКА ЦРНА ГОРА
Влада Републике Црне Горе
Министарство просвјете и науке
Савјет за наставне планове и програме Црне Горе

Ниво образовања	Основна школа
Предмет	Историја
Разред	VI, VII, VIII i IX
Предметна комисија	<p style="text-align: center;">Проф. др Ђорђе Борозан, Историјски институт Републике Црне Горе предсједник, Радован Поповић, просвјетни инспектор, Министарство просвјете и науке Републике Црне Горе, члан Милада Касумовић, просвјетни инспектор, Министарство просвјете и науке Републике Црне Горе, члан Здравко Пејовић професор, ЈУ ОШ „Ловћенски партизански одред” - Цетиње, члан Горан Марковић, професор, ЈУ Гимназија „Слободан Шкеровић” - Подгорица, члан Саит Шаботић професор, ЈУ ОШ „Милева Лајовић - Лалатовић” - Никшић, члан Драган Мирановић, професор, ЈУ Грађевинско-геодетска школа инг. „Марко Радевић” - Подгорица, члан</p>

1. НАЗИВ НАСТАВНОГ ПРЕДМЕТА: ИСТОРИЈА

2. ОДРЕЂЕЊЕ НАСТАВНОГ ПРЕДМЕТА

а) Положај, природа и намјена наставног предмета

Историја је у основној школи општеобразовни предмет, који заједно са матерњим језиком и географијом припада групи националних дисциплина. Историја се у основној школи изучава од VI до IX разреда. Као наставни предмет, историја подрзумијева одабрану количину историјског знања прилагођену узрасту ученика и њиховим развојним способностима.

У домену образовања, историја својим садржајима омогућава ученицима да се упознају са свим значајнијим друштвеним процесима и догађањима који су утицали на развитак цивилизације, чиме директно доприноси развоју њихове опште културе. Тиме се остварује не само усвајање основних појмова везаних за прошлост људског друштва, већ и омогућава лакше разумијевање савремених процеса и догађаја.

У васпитном процесу историја има примаран значај у формирању националног идентитета и развоју личности. Читање историјских текстова праћено је интензивним емоцијама које утичу на формирање сентимената - патриотизма, осјећања части, лојалности и националне свијести. Осим тога, историја такође доприноси и разбијању одређених предрасуда према појединим народима, расама и вјерским групама, што је предуслов за конституисање друштава заснованих на демократским принципима.

б) Број часова по годинама образовања и облицима наставе

Разред	Основа
VI	54 ((45+6+3)
VII	54 (45+6+3)
VIII	72 (60+8+4)
IX	64 (54+6+4)
Укупно	244 (204+26+14)

3. ОПШТИ ЦИЉЕВИ ПРЕДМЕТА:

Поред усвајања схватања о развоју људског друштва до којих је историјска наука дошла користећи се научним методама, настава историје има циљ и:

- Усвајање основних знања о историји као науци и наставном предмету

- Развијање способности разумијевања историјског времена, простора и употребе историјске литературе и терминологије

- Упознавање ученика са свим врстама историјских извора и указивање на неопходност критичког прилаза информацијама које су у њима садржане

- Упознавање са значајнијим догађајима, процесима и лично-стима политичке, економске и културне историје, које су обиљежиле одређене историјске епохе.

- Афирмисање садржаја из националне историје којима се остварује развој националног идентитета и свијести о припадности државној заједници

- Развијање способности критичког и историјског мишљења и логичког закључивања

- Афирмација аргументованог дијалога

- Утицање на формирање личности ослобођене од нетрпељивости, ксенофобије, предрасуда и националистичких идеала, његовање демократских облика понашања, вјерске и националне толеранције

- Оспособљавање ученика за процес перманентног образовања.

- Да се заинтересује за проучавање прошлости, учи отворености проучавања других култура, различитих мишљења и изношењу аргумената и мотивише се за изучавање националне историје.

4. САДРЖАЈИ И ОПЕРАТИВНИ ЦИЉЕВИ НАСТАВНОГ ПРЕДМЕТА

Оперативни циљеви произилазе из општих циљева и усмјерени су на ученике. Показују шта ученик треба да научи, сазна, постигне, може да уради. Обједињују садржајне (појмови, принципи, законитости) и процесне циљеве (разне когнитивне и комуникацијске способности и компетенције) и служе као основа за дефинисање стандарда знања. Предложене активности произилазе из постављених

циљева и упућују на процесе и радње путем којих ученик остварује циљ. Представљају смјернице, нипошто стриктна упутства, за наставнике. Колона - појмови и садржаји представља отворен избор за реализацију предвиђених циљева и активности. У складу са могућностима и захтјевима ученика, наставник је слободан да колону допуни или скрати у обиму који неће угрожавати могућност стицања компетенција према постављеним стандардима знања. Колона корелације представља упутства и препоруке за остваривање функционалне сарадње из предметних области у којима је могуће направити логичку везу и преплитање од користи за савладавање наставних јединица. Наставницима је остављена могућност да и сами уписују остварени степен повезаности са осталим предметима и темама из локалне историје наставним садржајима за које сматрају да им могу бити од важности у спровођењу наставне праксе.

5 ДИДАКТИЧКЕ ПРЕПОРУКЕ

Наставницима се сугерише; употреба различитих метода рада, комбиновање фронталне наставе („предавање”, излагање) са активним методама, размишљањем истраживањем, рјешавањем проблема, радом у групама, паровима, семинарски рад, пројектни рад...

Са методичког становишта, наставнику се при планирању рада препоручује да води рачуна о активним облицима и методама рада, који ће ученике мотивисати и увести их у самосталан рад, уз помоћ историјске карте, извора, илустрованог градива, уџбеника и друге популарне литературе. Тако ученике уводимо и у методологију рада и оспособљавамо их за самосталан рад и самообразовање. Оперативни наставни циљеви наглашавају испуњавање начела савјесне активности ученика у усвајању нових информација и њиховом продубљивању и ширењу.

За савремени приступ настави историје су од особитог значаја и историјске екскурзије, теренски рад, обиласци музеја и то како за стицање нових информација, тако и за развијање правилног односа према вредновању и чувању културног наслеђа.

Препоручује се да методе рада уз помоћ историјске карте, текстова, илустративног градива и графичких приказа буду саставни дио све три фазе наставног процеса.

- тј. фазе учења и подучавања, понављања и утврђивања, фазе провјеравања знања и оцјењивања.

При већини активних облика рада гдје ће ученици провјеравати и вјежбати своје знање и вјештине (по датим критеријумима) и поредити га са резултатима датог задатка, биће више подстицајног одушевљења, а мање оптерећености страхом од оцјене.

Методика наставе историје треба да омогући складно развијање психо-моторне, афективне и комуникативне способности ученика, да подстиче слободу и креативност идеја, развија културне, естетске и интелектуалне вриједности и способности.

Колико просјечно успјешном ученику треба рада код куће за наставни предмет историја?

Наставни предмет историја изучава се у основној школи у шестом и седмом разреду изуча са 1,5 часа седмично, а у осмом и деветом са по два часа седмично . Уз чињеницу да се методологија рада базира на 40-сатој радној недељи, односно 8-сатном дневном оптерећењу, који су гарантовани највишим националним и међународним актима, сматрамо да је просјечно успјешном ученику потребно рада ван наставе, тј. код куће 1 - сат.

6. КОРЕЛАЦИЈА МЕЂУ ПРЕДМЕТИМА

Корелације међу предметима су дате у табелама.

VI ПРАЗЕД				
I Тема: УВОД У ИСТОРИЈУ	ОПЕРАТИВНИ ЦИЉЕВИ	АКТИВНОСТИ	ПОЈМОВИ / САДРЖАЈИ	КОРЕЛАЦИЈА
<p>Ученици треба да:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Сазнају о предмету проучавања историје и циљеве наставе историје • Описују поједине историје на раз-добља • Упознају различите историјске изворе и наводе како на основу њих сазнајемо о прошлости • Разликују начине ратуњања времена и временске категорије (година, деценија, вијек, миленијум, прије нове ере, нова ера) 	<ul style="list-style-type: none"> • Утврђују циљеве наставе историје и на основу стечених знања и искуства из живота наводе примјере о потреби изучавања историје • Сакупљају илустративни материјал о различитим историјским пери-одима, разврставају га по хронолош-ком редоследу и праве паное • Гледају филм и на основу раније стечених знања препознају и именују различите историјске изворе и за-кључују о њиховом значају за изуча-вање прошлости • На траци времена вјежбају сна-лажење у времену и временске кате-горије, превођење једне у другу 	<ul style="list-style-type: none"> • Ера • Хронологија • Датум • Хроника • Историјски извори • Археологија <p>О историји</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Математика - Мјерење - јединица мјере • Познавање друштва - Просторна оријентација 	

Т е м а: ПРАИСТОРИЈА			
ОПЕРАТИВНИ ЦИЉЕВИ	АКТИВНОСТИ	ПОЈМОВИ / САДРЖАЈИ	КОРЕЛАЦИЈА
<p>Ученици треба да:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Сазнају о подјели праисторије на раздобља • Објасне значај проналаска метала и на основу текста и илустративног материјала опишу промјене и постепени напредак у изради оруђа, оружја и предмета за свакодневну употребу. • На основу текста и илустративног материјала опишу начин живота људи у каменом и металном добу, уоче сличности, разлике и опишу вјеровња племе и одреде улогу мушкарца и жене у заједницама • Наведу различите привредне гране у праисторији и утврде утицај развика привреде на стварање неједнакости међу људима по богатству и угледу. • Знају о Илирима, првим познатим становницима на нашем тлу и на карти одреде праисторијска налазишта 	<p>Ученици:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Разговарају о теми • Слушају излагање датих садржаја и биљеже битно • Понављају изложено и повезују са познатим • Читају текст, уочавају битне чињенице и истичу их • Раде са траком времена и уз помоћ наставника на њој одређују праисторијска раздобља и описују их. • Гледају филм о праисторији, посмаatraју, уочавају и утврђују промјене у изради оруђа, оружја и предмета за свакодневну употребу у каменом и металном добу и описују начин живота историчара, • На основу стеченог знања појашњавају појмове род, братство, племе • Утврђују знања о Илирима, прикупљају слике о остацима илирске културне баштине • Читају са карте праисторијска налазишта у Црној Гори 	<ul style="list-style-type: none"> • Хорда • Род • Племе • Приватна својина • Матријархат • Патријархат • Живот људи у праисторији <p>Свједочанства о животу људи у праисторији</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ликовна умјетност - (цртање, вајање, материјали, техника)

Дидактичка улутства:

- Приликом реализације ове теме може се користити предложени начин интерактивне наставе.
- Рангирање** (сређивање, ређање, класификација): помаже ученицима да схвате шта су приоритети, какав је однос међу појавама, шта гдје припада, да развију способност класификовања, категорисања појава.

Ш Тема: СТАРИ ИСТОК			
ОПЕРАТИВНИ ЦИЉЕВИ	АКТИВНОСТИ	ПОЈМОВИ / САДРЖАЈИ	КОРЕЛАЦИЈА
<p>Ученици треба да:</p> <ul style="list-style-type: none"> • На карти опишу подручја и природне услове за настанак првих високоразвијених култура • На основу текста и илустративног материјала упознају привреду и друштво Старог Египта: описују начин живота и вјеровања • На основу текстова и илустративног материјала разликују врсте писма и утврђују значај писања за каснија покољења • Упознају карактеристичне споменике народа старог Истока и наводе науке које су се развијале • Образлажу нове појмове 	<p>Ученици:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Разговарају о теми • Слушају излагаче датих садржаја и биљеже битно • Понављају изложено и повезују са познатим • Читају текст, уочавају битне чињенице и истичу их • Посматрају географску карту и траже подручја настајка првих високоразвијених култура и читају називе ријека око којих су настале • Повезују претходна знања о климатским условима и на основу посматрања филма закључују о условима за живот • Самостално постављају питања • Анализирају илустративни материјал и активности људи кроз разне привредне дјелатности (пољопривреда, сточарство, занатство, трговина, саобраћај) 	<ul style="list-style-type: none"> • Стари Исток • Ноба • Фараон • Пирамида • Храм • Хијероглифи • Балсамовање • Политеизам • Култура • Друштво и државе Старог Истока Култура народа Старог Истока 	<ul style="list-style-type: none"> • Ликовна умјетност (цртање, вајање, материјали, техника)

	<ul style="list-style-type: none"> • Утврђују стечена знања о положају припадника различитих друштвених слојева (фараон, везири, свештеници, чиновници пољопривредници, трговци, занатлије, робови), , те положај мушкараца и жена • Опisuју начин живота старих Египћана (начин становања, облачења, исхране, оруђа, оружја, предмете за свакодневну употребу) • На сликовном материјалу уочавају различите врсте писма, утврђују материјале на којим се писало и уређују са данашњим • Прикупљају илустративни материјал, занимљивости са интернета о карактеристичним културним достигнућима народа старог Истока, класификују и праве панос 		
<p>Дидактичка упутства:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Приликом реализације ове теме наставнику се сугерише да активира ученике на повезивање претходних знања и искустава са новим садржајима: да откривају узрочно-последичне везе између природе, начина живота и рада људи. Акцентат треба да буде на развиту привреду, значају иригационог система и промјенама у начин упривређивања и живота. 			

IV Тема: АНТИЧКА ГРЧКА			
ОПЕРАТИВНИ ЦИЉЕВИ	АКТИВНОСТИ	ПОЈМОВИ / САДРЖАЈИ	КОРЕЛАЦИЈА
<p>Ученици треба да:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Упознају значај критско-микенске културе • На карти опишу географске и природне карактеристике територија које су насељавала грчка племена и наводе разлике због којих су Грци стварали мале државе-полице • Сазнају о грчкој привреди и друштву и на примерима Спарте и Атине опишу начин живота и вјеровања • Појасне улогу и значај Олимпијских игара у животу Грца • Опишу Грчко-персијске ратове и наводе промјене у развојку Атине после њих • Сазнају оатинској народној скупштини и одреде улогу појединца-грађанина у њој • Наводе узроке пропадања грчких полиса и успонамакедонске државе; на карти опишу територију државе Александра Македонског и њен значај • На основу текста и илустративног материјала упознају карактеристичне грчке споменике и зачетке науке 	<p>Ученици:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Разговарају о теми • Слушају излагање датих садржаја и бильеже битно • Понављају изложено и повезују са познатим • Посматрају сликовни материјал, опажају и препознају карактеристичне споменике критско-микенске културе • На карти показују области које су населила грчка племена • Уз гледање филма понављају усвојене садржаје, бильеже битно и разговарају о начину живота старих Грца • Сакупљају кратке текстове, слике, занимљивости са интернета о начину живота старих Грца • На основу стечених знања дискутују о васпитању и образовању у Спарти и Атини, • Слушају грчку музику • читају текст из грчке митологије • Посматрају сликовни материјал, читају текстове о Олимпијским играма у старој Грчкој 	<ul style="list-style-type: none"> • Полис • Аристократија • Демократија • Валуа • Мозаик • Грчке државце-полиси • Најстарија вјеровања Грца-митови • Свакодневни живот старих Грца • Златно доба Атине • Грчка култура • Хеленистичко доба 	<ul style="list-style-type: none"> • Ликовна уметност (цртање, вајање, материјали, техника), музеји • Физичка култура • Атлетика трчања, скокови • бацање кугле, акробатика • Грађанско васпитање • породица • попожај • мушкарца, жена и дцеце у различитим периодима

	<ul style="list-style-type: none"> • На карга утврђују и описују грчко-персијске ратове • Користећи стечено знање утврђују узроке пропадања грчких полиса и описују македонску државу, на карти одређују територију државе Александра Македонског и просуђују о њеном значају • Посматрају филм, уочавају карактеристичне грчке споменике • Прикупљају илустративни материјал о грчким споменицима • Вреднују значај грчке културне оставштине • Самостално рјешавају задатке 		
<p>Дидактичка упутва:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Наставнику се сугерише да уз објашњавање античке културе нагласи да је она темељ модерне културе и на једноставним примјерима илуструје да се утицај античких времена кроз разне видове протеже до данас 			

V Тема: АНТИЧКИ РИМ			
ОПЕРАТИВНИ ЦИЉЕВИ	АКТИВНОСТИ	ПОЈМОВИ/САДРЖАЈИ	КОРЕЛАЦИЈА
<p>Ученици треба да:</p> <ul style="list-style-type: none"> Сазнају о становништву Апенинског полуострва у предримском периоду и описују настанак Рима Наводе и описују различите облике уређења римске државе од настанка до Царства Анализирају римску привреду и друштво и описују положај и начин живота различитих дјелова становништва На илустративном материјалу и на основу текстова описују римску војску и утврђују последнице непрестаних ратова на развитаку привреде и положаја становништва, посебно селаштва. На карти одређују територије римске државе на врхунцу моћи (други вијек) Сазнају о узроцима кризе и пропадања римског Царства Упознају вјеровања Римљана и наводе услове за настанак хришћанства 	<p>Ученици:</p> <ul style="list-style-type: none"> Разговарају о теми Посматрају карту, лоцирају подручје настанка Рима Читају изворни текст, издавају битно и на основу стечених знања налазе разлике у облицима уређења римске државе На основу стечених знања описују положај појединих слојева друштва и уочавају разлике (аристократија, занатлије, трговци, пољопривредници, робови) Слушају карактеристичну музику Сакупљају сликовни материјал, текстове и занимљивости са интернета о начину живота Римљана (начин становања, облачења, исхране, предмета за свакодневну употребу) класификују и праве албум на тему Свакодневни живот Римљана” На историјској карти траже и утврђују границе римског Царства на врхунцу моћи (други вијек) Користећи стечено знање анализирају узроке кризе Римског Царства и пропадања и на временској траши одређују вријеме пропаст 	<ul style="list-style-type: none"> Патрицији Плебејци Конзул Народни трибун Принципс Провинција Романизација Римска држава Рим као свјетска сила Доба Царства Вјеровања Римљана Почети хришћанства Пропадање Римског царства Римска култура Подручје Црне Горе у Римској држави 	<ul style="list-style-type: none"> Ликовна умјетност цртање, вајање, материјали, техника музеји Физичка култура Атлетика: трчања, скокови, бацање кугле, акробатика Грађанско васпитање: породица Грађанско васпитање: положај мушкарца, жена и дјецe у различитим периодима Математика: римски бројеви

<p>На основу текста у илустративног материјала образлажу најзначајнија римска достигнућа и умјетности (грађевинарство, вајарство) и науци (право, историја, медицина)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Сазнају о развоју наших крајева у римском периоду и на историјској карти одреде најзначајнија налазишта 	<ul style="list-style-type: none"> • Описују вјеровања Римљана и појашњавају услове за појаву хришћанства, његово основно учење и на временској траци одређују вријеме појаве • Гледају филм и идентификују нека од најзначајнијих римских достигнућа у грађевинарству и вајарству и упоређују са грчким • Самостално закључују о значају појединих римских објеката за свакодневни живот људи • На основу текста закључују о развоју науке у Риму (право, историја, медицина) • На основу текста и сликовног материјала образлажу промјене у природи, друштву и начину живота у нашим крајевима у вријеме Римљана • На илустративном материјалу посматрају и коментаришу остатке римске баштине у нашој земљи и проналазе их на карти. 	
---	---	--

ДИДАКТИЧКА УПУТСТВА:

Наставницима се сугерише да на почетку изучавања историје направе опширан увод да би ученицима на што приступачнији и разноврснији начин објаснили шта је историја, природу њеног предмета, да на примјерима опишу посао историчара, а затим да уведу дјecu у појам историјских извора, тј. начина доласка до историјске истине. Наставници треба да ученицима скрену пажњу на специфичности предмета (неповољност, јединственост догађаја, несигурност добијених података...). Ученику треба објаснити да он лично припада историји и да све што му се дешавало од најранијег дјетињства су догађаји тј. прилози за његову личну историју.

Бројни су начини да ученици дођу до поимања историјских извора. Један од њих је проучавање породичне историје, прикупљање података о прецима послје чега ће ученици схватити како историчари долазе до података и што све може бити историјски извор. У том циљу ученици се подстичу на прављење албума о породичној историји, прављење родослова.

Ученицима треба поступно наглашавати да су се људи договорили да историјско вријеме обиљежавају бројевима и да су тако настали датуми; да су осмишљени да би смо лакше схватили прошлост и да је то за потребе људи.

Наставницима се препоручује да употребом различитих метода рада, комбинацијом фронталне наставе („предавање”, излагање) са активним методама ученика уведе у самосталан рад. Модели интерактивне наставе нарочито су погодни за рад са ученицима нижих разреда. У овом типу рада повећан је степен мисаоне и практичне активности дјецe у наставној ситуацији а у едукатвном смислу ријеч је о активностима које имају циљ да образују дјecu, утичу на њихова сазнања и интелектуални развој кроз истраживање, експеримент, интеракцију с објектима и вршњацима.

Предлажемо могуће интерактивне начине рада: Лична прича:

Ученик или наставник излажу у разреду личну причу или историју, причу из личног искуства коју карактерише конфликт, изазов или откриће. Заједнички се дефинише и експлицира основни проблем који се поводом те приче дискутује, разматрају се дилеме, постављају питања, анализира сплет околности и начин реаговања на њих. Овај тип анализе је добра вјежба за издавање битног од небитног, за разликовање чињеница од њиховог доживљавања и интерпретирања, добра вјежба интелектуалне и социјалне децентрације (како је иеко доспио у одређену ситуацију, зашто му се то догодило, шта је могао све да учини, како је могао да реагује, како је реаговао, зашто је то изабрао, шта бих ја на његовом мјесту, који одговори на ситуацију су вјероватнији, а који мање вјероватни и зашто итд.) и проширивање личног искуства кроз менталну обраду догађаја са којим раније нисмо имали искуства.

Временске линије:

Ученици добијају на картицама разне догађаје које је потребно да поређају по старости. Када заврше рад унутар групе (могу да раде у паровима или мањим групама) једна група смјешта на заједничку временску линију најстарији догађај од оних које је она добила исписане на картицама, а све друге контролишу своје картице и интервенишу ако имају старији догађај од понуђеног. За сваку нову картицу понавља се процедура комбиновања догађаја свих група по старини. Ако се не сложe око тога чији је догађај старији, отвара се узајамна дискусија, наставник помаже, прво, само нуђењем кључа како да се ријеша који је догађај старији, а дјeca сама рјешавају проблем. Ако то није довољна помоћ дјeci да тачно ријеше проблем, онда наставник поступно повећава своју помоћ (додаје нове информације, објашњава нешто што није добро схваћено, подсјећа на податак који недостаје и сл). Нески од догађаја на картицама могу бити из истог временског периода.

VII РАЗРЕД				
Тема: Рани средњи вијек	ОПЕРАТИВНИ ЦИЉЕВИ	АКТИВНОСТИ	САДРЖАЈ- ПОЈМОВИ	КОРЕЛАЦИЈА
	<p>Ученици треба да:</p> <ul style="list-style-type: none"> • упознају основне одлике феудалног друштва • пронађу сличности и разлике између робовласничког и феудалног друштва • опишу помоћу историјске карте кретање „варварских“ племена • препознају значај Византије на формирање јужнословенских држава • анализирају особине хришћанског свијета • дијагностицирају улогу цркве на културне и друштвене прилике у Европи тога доба • критички процијене разлике између арапског и хришћанског свијета • одреде основне особине исламске религије 	<p>Ученици:</p> <ul style="list-style-type: none"> • разговарају о теми • наведу на новом примјер елементе које чине основу феудализма • раде с картом и глобусом • изводе закључак о утицају Византије на балканске прилике • читају изворни текст • износе сопствена мишљења о датом питању • откривају узрочно-последичне односе • на основу илустрованог материјала из уџбеника описују разлику између хришћанства и ислама 	<ul style="list-style-type: none"> - феудално друштво - Велика сеоба народа - Византија до XIII вијека - хришћанска црква и њено устројство - Арабљани - ислам 	<ul style="list-style-type: none"> - географија миграције становништва - књижевност родослови, љетописи, хронике и биографије - као књижевна оставштина или историјски извори - ликовна умјетност иконоборство
	<p>Тема: Јужни Словени у XII вијеку</p> <p>ОПЕРАТИВНИ ЦИЉЕВИ</p> <p>Ученици треба да:</p> <ul style="list-style-type: none"> • лоцирају помоћу историјске карте насељавање Јужних Словена на Балкану • појасне специфичне особине и начин настанка првих јужнословенских држава 	<p>Ученици:</p> <ul style="list-style-type: none"> • израђују карту • сакупљају податке, описује их, упоређује • аргументовано 	<ul style="list-style-type: none"> - Сеоба Словена - Карангаци - Хрвати 	<p>КОРЕЛАЦИЈА</p> <ul style="list-style-type: none"> Књижевност Љетопис попа Дукљанин Ликовна умјетност фреске, иконе...

<ul style="list-style-type: none"> • образложе на примјеру Јужних Словена примаче хришћанства • разликују специфичности настанка Дукље - Зете • пронађу елементе под чијим је утицајем дошло до културне афирмације Јужних Словена • препознају и вреднују историјске споменике 	<p>дискутују о датум проблему</p> <ul style="list-style-type: none"> • самостално формулишу питања • раде са текстом из уџбеника • дају сличне промјере • учествују у групном раду 	<p>- Македонски Словени</p> <ul style="list-style-type: none"> - Рашани - Дукљани - Зета - Војслављевићи - Култура Јужних Словена у раном средњем вијеку 	
<p>III тема: Европа од XII до краја XV вијека</p>			
<p>ОПЕРАТИВНИ ЦИЉЕВИ</p> <p>Ученици треба да:</p> <ul style="list-style-type: none"> • опишу привредне токове у Европи од XII до XIV вијека • опише значај новчане привреде • појасне настанак градова • образложе на новом примјеру суштину сталшких монархија • упознају се са демократским институцијама • одреде особине и значај Византије на Балкану • оповргну „предност” друштвене организације Запада над Истоком • критички процијене улогу митрополита у друштвеном животу јужнословенских држава 	<p>АКТИВНОСТИ</p> <p>Ученици:</p> <ul style="list-style-type: none"> • слушају излагање о основним појмовима • размјене и анализирају стари новац • опажају и упоређују • сумирају из претходних примјера државне облике • изнесо сопствена запажања и асоцијације • откривају узрочно-последичне односе • аргументовано учествују у гласању • праве постер 	<p>САДРЖАЈ-ПОЈМОВИ</p> <ul style="list-style-type: none"> - општи привредни напредак - трговина - град - сталешке монархије - парламент - Византија до XIII вијека - митрополит 	

IV тема. Јужни Словени од XII до краја XV вијека			
ОПЕРАТИВНИ ЦИЉЕВИ	АКТИВНОСТИ	САДРЖАЈ-ПОЈМОВИ	КОРЕЛАЦИЈА
<p>Ученици треба да:</p> <ul style="list-style-type: none"> • наводе чиненице по којима је Србија у развијеном феудализму била значајна балканска држава • пренспитају положај Зете у држави Немањина • одреде особине патаренског учења у Босни • анализирају специфичности настанка Дубровачке републике • направе разлику између положаја Албанаца у средњем вијеку и њихових суседа • упознају се са устројством Отоманског царства • презентују догађаје у Србији који су били од ширег значаја за Балкан • извршите о приликама у Зети у доба Балшића и Црнојевића • вреднују значај штампарије за развој културе • поуче друге о значају Скадарског басена у доба Балшића и Црнојевића • разлике узроке пропасти балканских држава • драматизују посљедице османског освајања Балкана • оцијене најзначајније културне домете средњег вијека • препознају уметничке правце 	<p>Ученици:</p> <ul style="list-style-type: none"> • аргументовано потврђују или оспоравају дато мишљење • разговарају о теми • опажају и упоређују • наводе примјере из окружења • раде с картом и глобусом • означе важне институције <p>Отоманског царства</p> <ul style="list-style-type: none"> • скупљају податке описују их и упоређују • повезују нове садржаје са предходним знањем и искуством • биљежити чиненице • образлажу нове појмове • користе индекс појмова из уџбеника • изводе закључак о посљедицама османског освајања • дизајнирају аутентичне споменике 	<ul style="list-style-type: none"> • Србија у доба развијеног феудализма • Зета у држави Немањина • Босна • Патарени • Дубровник • Албанци у средњем вијеку • Османско царство • Србија у борби против Османлија • Балшићи • Црнојевићи • Положај Балкана послје отоманског освајања • Култура средњег вијека • Уметнички правци 	<p>Књижевност</p> <p>средњовјековна српска књижевност</p> <p>епске народне пјесме</p> <p>Ликовна уметност</p> <p>рашко-моравски и византијски стил</p> <p>Ликовна уметност</p> <p>ренесанса, културни правци у средњовјековној Европи</p> <p>књижевност</p>

ДИДАКТИЧКЕ ПРЕПОРУКЕ

У реализацији наставног програма у VII разреду битно је да ученици схвате континуитет у развоју људског друштва; да је европско феудално друштво настало на развалинама робовласничког (античког) и да је, упркос разарањима римске цивилизације, имало могућност даљег друштвеног напретка, јер је водило већој слободи човјека - произвођача. Поред обраде општих карактеристика феудалног друштва, треба наглашавати и његове специфичности у појединим земљама, нарочито код јужнословенских народа и њихових сусједа. Општа мјеста и специфичности треба показивати на најмаркатнијим чињеницама како би ученици разумјели историјски процес и стекли квалитетна знања, умјесто квантума неповезаних чињеница (дубином против ширине). Неопходно је обрадити појаву и развитак средњевјековног града као ембриона нових друштвених односа у позном феудализму. Да би се објаснио и схватио феудални систем неопходно је објаснити улогу хришћанске цркве и исламске религије. Посебну пажњу треба посветити обради настанка Дукљанске државе - Зете - Црне Горе као континуираног процеса. Такође треба објаснити положај Зете у саставу Немањинске државе. Прошлост сусједа, међусобна сарадња, везе и прожимања култура чине мозаик друштвеног живота на балканским просторима; Балкана као интересни простор моћних држава, али и сусрета цивилизација, заједничког живота и сарадње.

За успјешну реализацију наставног програма веома је важан избор наставне методе, као научно верификованог начина и поступака наставника и ученика у наставном процесу, којима се обезбјеђују оптимални услови за рационалну и ефикасну наставу. Избор методе зависи од конкретних задатака на часу. Методе су промјенеиве дидактичке категорије које се мијењају и усавршавају у зависности од наставне технологије која у циљу осавремењивања наставног процеса тражи нове путеве односно методе рада. Најчешће коришћену монолошку методу, која носи опасност од вербализма у настави, треба комбиновати са осталим методама, а нарочито са:

- методом демонстрације, при чему треба користити аутентични илустративни материјал - слике, дијафиломове, дијапозитиве, документарни филм, видео записе...

- методом коришћења текста, нарочито у оним темама које предвиђају конкретно историјско излагање проблема. Коришћењем изворног текста могуће је увјерљиво илустровати и објаснити историјски догађај. Уз то, ученици су у прилици да се на изворном тексту

упознају са елементарним поступком научног коришћења историјског докуметна и науче критике. Могуће је користити књижевне и научно-историјске текостове;

- методом дијалога, како би ученик био субјект у наставном процесу. Метода разговора је подстицајна и доприноси активном учењу;

- методом писаних историјских радова - реферата. Веома је важно истаћи употребу коришћења историјске карте, јер њена адекватна употребе олакшава разумијевање и савладавање наставног градива.

Наставник је дужан да свакој наставној јединици приступа као специфичном образовном и дидактичком проблему, тражећи методе, провјеравајући их у пракси и стваралачки их примјењујући. За то је потребан перманентан рад, љубав према позиву и професионални однос у припреми за сваки час. Приликом обраде градива наставник планира за сваку наставну тему: васпитно-образовни циљ и задатак, наставне методе, наставна средства, текстове за ученике, литературу за себе и могућност корелације са другим предметима.

VIII РАЗРЕД				
I тема: Нови вијек				
ОПЕРАТИВНИ ЦИЉЕВИ	АКТИВНОСТИ	САДРЖАЈ - ПОЈМОВИ	КОРЕЛАЦИЈА	
<p>Ученици треба да:</p> <ul style="list-style-type: none"> • наведу културне тековине новог вијека • разумију историјске прилике у Европи у XVI и XVII вијеку • образложе значај развоја науке и технике • схвате значај нове културе, хуманизма и ренесансе • препознају формирање новог грађанског друштва • упознају структуру османског друштва и утицај на историју Балкана • објасне утицај Млетачке Републике на развој трговине и културе у Боки Которској и Црној Гори • објасне племенско друштво у Црној Гори • препознају историјску улогу Цетињске митрополије • наведу оснивача династије Петровић - Његош • хронолошки наведу владавину Саве и Василија • објасне успостављање веза са Русијом • опишу улогу Шћепана Малог у доба Владикаата 	<ul style="list-style-type: none"> • Ученици: • слушају излагање и биљежи битне појмове • повезују нове садржаје са претходним знањем • разматрају и коментаришу значајнија остварења из доба ренесансе умјетности • читају изворни текст • разговарају о теми и користе историјске карте • препознају на карти османску поједну Балкана • лоцирају на историјској карти Стару Црну Гору • издавају кључну улогу Црногорско-приморске митрополије за очување слободе • опажају и упоређују • сакупљају податке, описују их и упоређују • наводе кључне догађаје крајем XVI и почетком XVII вијека • процијене услове у Црној Гори у вријеме доласка Шћепана Малог 	<ul style="list-style-type: none"> - Прилике у Европи у XVI и XVII вијеку - Силе на Балкану у XVI и XVII вијеку - Османско царство и Млетачка република - Јужни Словени у XVI и XVII вијеку - Црна Гора у XVI и XVII вијеку - Црна Гора у XVIII вијеку 	<p>Географија Европа, Америка, Африка и Азија</p> <p>Историја смијена османске и аустроугарске власти у нашим крајевима</p> <p>Матерњи језик Петар Кочич „Јазавац пред судом“, „Кроз међаву“, „Ропство Јанковић Стојана“, „Сеча буну“</p>	

II тема: Савјет крајем XVIII и почетком XIX вијека			
ОПЕРАТИВНИ ЦИЉЕВИ	АКТИВНОСТИ	САДРЖАЈ - ПОЈМОВИ	КОРЕЛАЦИЈА
<p>Ученици треба да:</p> <ul style="list-style-type: none"> • наведу прве грађанске револуције • објасне значај националних покрета и стварање националних држава • одреде особине османске власти на Балкану и значај првих устанака • објасне ослободилачку борбу Црногорца у очувању слободе • анализирају улогу Петра I у стварању модерне црногорске државе • проуче промјене у друштву Европе • проуче утицај револуције 1848. на наше народе • опишу прилике на Балкану у односу на два царства • процијене виђење Петра II револуције 1848. и њен утицај на наше народе • објасне значај секуларизације црногорске државе • наведу реформе о унутрашњој политици 	<p>Ученици:</p> <ul style="list-style-type: none"> • покажу на карти француско царство • коментаришу „декларацију о правима чојска и грађанина“ • проуче „декларацију независности“ • лоцирају границе Београдског пашалука на историјској карти • читају Посланице и коментаришу њихове поруке • читају Законик Петра I и по свом избору коментаришу његов садржај • износе сопствена запажања • повезују нове садржаје са претходним знањем • разговарају о књижевном дјелу Петра II • објасне значај Грахова за Црну Гору 	<ul style="list-style-type: none"> - Доба ратова и револуција - Балкан крајем XVIII и почетком XIX вијека - Црна Гора од краја XVIII до 1830. године - Политичке и друштвене прилике у Европи од 1815-1856. - Балканска друштва између два царства 1830-1860. - Црна Гора у вријеме Петра II Петровића 1830-1851. - Црна Гора од краја XVIII до 1830. године - Политичке и друштвене прилике у Европи од 1815-1856. - Балканска друштва између два царства 1830-1860. - Црна Гора у вријеме Петра II Петровића 1830-1851. - Црна Гора у вријеме књаза Данила 1851-1860. 	<p>Географија САД, Европа, Француска</p> <p>Материјни језик Почетак буње на дахије Посланице Петра I „Горски вијенац“</p>

III тема: Европа и свијет у другој половини XIX вијека			
ОПЕРАТИВНИ ЦИЉЕВИ	АКТИВНОСТИ	САДРЖАЈ-ПОЈМОВИ	КОРЕЛАЦИЈА
<p>Ученици треба да:</p> <ul style="list-style-type: none"> схвате историјски процес уједињења Италије и уједињења Њемачке објасне јављање националних покрета опишу владавину књаза Николе до Вељег рата опишу ратне операције Црне Горе током Вељег рата упореде спољну политику кнеза Михаила анализирају мирнодопски развој Црне Горе (1878-1905) схвате мултиетнички и мултиконфесионални склад живота у Црној Гори препознају муслиманску культуру проуче политичке прилике у Србији, Хрватској и БиХ до 1912. Анализирају друштвено-политичке прилике у Европи почетком XX вијека Упореди прилике у Хрватској и БиХ под страном влашћу Опишу политичке, привредне и културне прилике у Србији на почетку XX вијека Критички процијене устав из 1905. године 	<p>Ученици:</p> <ul style="list-style-type: none"> биљеже битне појмове и садржаје раде на тексту из уџбеника разговарају о теми и изводе закључке издвајају кључне битке у Вељем рату изводе закључке о црногорско-српским односима препознају значај Берлинског конгреса на балканске прилике изразе свој став према социјалним и демографским приликама драматизују процес исламизације сумирају битне податке и упоређују их опажају и упоређују политику великих сила у Европи препознају отпор страног власти изражавају свој став према Мајском прервату читају изворни текст и наведу примјере из реалног живота 	<ul style="list-style-type: none"> Прилике у Европи и Америци 60-тих и 70-тих година XIX вијека Успон националних покрета на Балкану 1860-1878. Владавини књаза Николе до 1876. Црногорско-османски рат 1876-1878. Кнежевина Србије 1860-1878. Црна Гора од 1878-1905. Муслимани у Црној Гори Прилике на Балкану послје Берлинског конгреса Европа на почетку XX вијека Словенски народи у Османском и Хабзбуршком царству почетком XX Црна Гора у вријеме парламентаризма 1905-1912. 	<p>Географија</p> <p>Ликовна умјетност</p>

ОПЕРАТИВНИ ЦИЉЕВИ	АКТИВНОСТИ	САДРЖАЈ-ПОЈМОВИ	КОРЕЛАЦИЈА
<p>Ученици треба да:</p> <ul style="list-style-type: none"> • наведу разлоге балканских држава за стварање савеза • наброје нове области које су припале Црној Гори 1913. године 	<p>Ученици:</p> <ul style="list-style-type: none"> • наброје територијално проширење послје балканских ратова • изнесу свој став према ратовима 1912/1913 	<ul style="list-style-type: none"> • учешће Црне Горе у I и II балканском рату 	

ДИДАКТИЧКЕ ПРЕПОРУКЕ

У реализацији наставног програма за VIII разред битно је да се, када је о општој историји ријеч, обрати пажња на процес усвајања и ширења основних цивилизацијских и културних тековина Новог вијека, а затим на политичке прилике у Европи којима је означен почетак профилисања и израстања институција грађанског и демократског друштва. Критичко мишљење, отпор схоластичком мишљењу и догми, означава почетак европске демократије и почетак настајања институција модерног политичког друштва. Крај XVIII вијека препознатљив је по једном од најзначајнијих нововјековних феномена - национализму, те би на овај историјски феномен требало обратити посебну пажњу. Ово због тога што је XIX вијек - вијек стварања националних држава и национално-ослободилачких покрета.

У балканској историји посебну пажњу треба обратити унутрашњој структури и уређењу оних империја које су доминантно утицале на нашу историјску судбину. Након тога, веома је значајно пратити сазријевање националних (националистичких) концепција.

У историји Црне Горе најприје треба обратити пажњу на проблем организације турске власти, затим на институције црногорског друштва које су биле претече каснијих политичких институција (Збор, Цетињска митрополија), као и на питање племенске организације. Затим треба апострофирати спољне односе црногорских племена и хришћанских држава, посебно оне односе који су били утемељени на антитурском опредјељењу двије стране. Од почетка XVIII вијека до 1878. године црногорску историју треба посматрати као историју црногорског национално-ослободилачког и државнотворног покрета. Од 1878. до 1912. године историја Црне Горе првенствено је историја друштва и културе, када долази до дефинитивног изласка Црне Горе из тзв. „херојског доба”. За ученике је посебно значајно да стекну основна знања о црногорском парламентаризму (од 1905), који је био логична посљедица ове друштвене еманципације.

IX РАЗРЕД			
Тема: I ПРВИ СВЈЕТСКИ РАТ			
ОПЕРАТИВНИ ЦИЉЕВИ	АКТИВНОСТИ	ПОЈМОВИ-САДРЖАЈИ	КОРЕЛАЦИЈА
<p>Ученици треба да:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Упознају основне узроке избијања Првог свјетског рата; - Критички угле и процијене оправданост повода за рат; - Информишу о најзначајнијим биткама и личностима Првог свјетског рата; - Упознају и опишу прилике у Русији почетком XX вијека; - Уоче сличности и разлике између фебруарске и октобарске револуције; - Оцјене карактер Првог свјетског рата и његове последице; - Анализирају помоћу историјске карте политичке прилике на Балкану почетком XX вијека; - Опишу операције црногорске и српске војске у Првом свјетском рату; - Именују најзначајније личности у борби за уједињење јужнословенских народа 	<p>Ученици:</p> <ul style="list-style-type: none"> • усмено набрајају зарађене земље у Првом свјетском рату • Уочавају и на карти показују простор на коме се водио Први свјетски рат • Читају садржај најважнијих историјских извора који се односе на објаву рата Србији • Проналазе у дјечијој и другој штампаним занимљивости које се односе на Први свјетски рат, • Усмено хронолошки наводе најважније догађаје из Првог свјетског рата, • Усмено изводе најважније закључке о Првом свјетском рату и праве резиме четворогодишњег ратовања • Презентују и објашњавају новоусвојене појмове и проналази их у уџбенику 	<ul style="list-style-type: none"> • Први свјетски рат - Сарајевски агентат; - Аустро-угарски ултиматум Србији; - Војно-политички савези (Антанта; Централне силе); • Револуција у Русији - Совјети; - Двовлашће; - Болшевици; - Грађански рат; - Совјетска република; - Комунизам; • Посљедице Првог свјетског рата • Србија и Црна Гора у Првом свјетском рату • Рад на уједињењу Јужних Словена и стварање југословенске државе - Југословенска идеја; - Југословенски одбор - Крфска декларација 	<ul style="list-style-type: none"> • Физика и хемија Технички проналазци с краја XIX и почетка XX вијека

Тема: II СВИЈЕТ ИЗМЕЂУ ДВА СВЈЕТСКА РАТА

ОПЕРАТИВНИ ЦИЉЕВИ	АКТИВНОСТИ	ПОЈМОВИ -САДРЖАЈИ	КОРЕЛАЦИЈА
<p>Учесници треба да:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Откривају најзначајније проблеме у Европи после Првог свјетског рата - Препознају друштвене системе и државе у Европи између два свјетска рата; - Упоредују њихове сличности и разлике; - Улопознају положај Албаније и Албанаца између два свјетска рата 	<p>Учесници:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Изводе закључак о приликама у свијету између два свјетска рата • Објашњавају појам грађанске демократије • Упоредују друштвене системе грађанске демократије и диктатуре • Цртају табелу држава Европе • Пишу рад о појави фашизма и нацизма у Италији и Њемачкој 	<ul style="list-style-type: none"> • Свијет грађанске демократије - Грађанска демократија; - Диктатура; - Економске кризе; Свијет социјализма - Социјализам; - „Ратни комунизам” - Пласка привреда Свијет фашизма и нацизма - Фашизам; Расизам; - Националсоцијализам (нацизам); - Милитаризам; - Албанци 	<ul style="list-style-type: none"> • Књижевност Развој књижевних праваца и најзначајнији представници у свијету и код нас између два свјетска рата -експресионизам, футуризам, надреализам

Тема: III ЈУГОСЛАВИЈА ИЗМЕЂУ ДВА СВЈЕТСКА РАТА

ОПЕРАТИВНИ ЦИЉЕВИ	АКТИВНОСТИ	ПОЈМОВИ -САДРЖАЈИ	КОРЕЛАЦИЈА
<p>Учесници треба да:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Упознају процес конституисања Краљевине СХС; - Наведу најзначајније политичке странке и њихове лидере; - Опције положај народа у Краљевини СХС - Образложе узроке увођења Шестојануарске диктатуре; - Опшио привредни, друштвени и културни живот Југославије између два свјетска рата; - Критички процијени положај Црне Горе у Краљевини Југославији; 	<p>Учесници:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Читају текст наставне јединице из уџбеника • Образлажу појмове који се односе на процес конституисања југословенске државе • Праве писани извјештај о грађиву које су слушали • Издвајају у свесци кључне моменте у процесу стварања Краљевине СХС/Југославије • Праве постер најзначајнијих политичких личности, • Демонстрирају на карти административне подјеле у Краљевини СХС/ Југославији 	<ul style="list-style-type: none"> • Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца 1918.-1929. - Централизам; - Федерализам; - Видовдански устав; - Административно-територијалне подјеле • Краљевина Југославија од 1929.-1941. - Шестојануарска диктатура; - Национално питање; - Октроисани устав; - Стварање Бановине Хрватске; 	

				Корелација
<p>Влада Цветковић-Мачек;</p> <ul style="list-style-type: none"> - Црква и вјерске заједнице; - Изводе закључак у писаној форми о положају Црне Горе у Краљевини СХС/Југославији Влада Цветковић-Мачек; - Црква и вјерске заједнице; - Изводе закључак у писаној форми о положају Црне Горе у Краљевини СХС/Југославији 	<ul style="list-style-type: none"> - Развој привреде, просвјете и културе; • Црна Гора у југословенској краљевини 1918-1941. - Подгоричка скупштина - „Бјелашини“; „Зеленаши“; - Божјина побуна; - Комитски покрет; - Црногорска влада и војска у емиграцији; Политичке странке; - Животна питања Црне Горе; - Културни живот 1918-1941. 			
Тема: IV ДРУГИ СВЈЕТСКИ РАТ 1939-1945.				
<p>Оперативни циљеви</p> <p>Ученици треба да:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Упознају и опишу прилике у Европи уочи Другог свјетског рата; - Наведу најзначајније представнике фашизма и нацизма у Италији и Њемачкој; - Наброје најзначајније фашистичке агресије до 1939. године; - Идентификује узроке ратних сукоба; - Обрадаже ратне циљеве зарађених земаља; - Оцијене значај усавајања Атлантске повеље и вреднују њен значај; - Наброје најзначајније фронтове и битке Другог свјетског рата; - Илустрирују положај цивилног становништва у ратним судовима 	Активности	<p>Појмови /садржаји</p> <ul style="list-style-type: none"> • Почетак Другог свјетског рата - Пакт Рибентроп-Мологов; - Почетак Другог свјетског рата; - Тројни пакт; - Антифашистичка коалиција; - Улазак САД у рат; - Покрети отпора и стање у окупираним земљама; • Ратне операције 1942-1945. - Најзначајнији фронтони Другог свјетског рат; - Капитулација Италије, Њемачке и Јапана; - Људске жртве и материјална разарања; 	Корелација	<ul style="list-style-type: none"> - Књижевност Реализам - идеје, мотиви и представници

Тема: V ЈУГОСЛАВИЈА У ДРУГОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ 1941-1945.			
ОПЕРАТИВНИ ЦИЉЕВИ	АКТИВНОСТИ	ПОЈМОВИ -САДРЖАЈИ	КОРЕЛАЦИЈА
<p>Ученици треба да:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Упознају чињенице везане за спољну политику Краљевине Југославије између два свјетска рата; - Општу напад фашистичких земаља на Југославију; - Дефинишу разлоге брзе капитулације југословенске војске; - Пронађу разлике између дјеловања КПЈ и осталих политичких партија у априлском рату и након њега; - Наброје колаборационистичке формације на југословенском простору; - Појасне основне циљеве НОР-а; - Оцијене карактер рата у Југославији; - Препричају ток 13-јулског устанка у Црној Гори; - Оцијене допринос Црне Горе у победи над фашизмом; 	<p>Ученици:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Прави резиме политичког стања Краљевине Југославије између два свјетска рата у облику реферата • Идентификују на историјској карти главне окупаторске снаге и простор на коме су биле ложиране • Усмено објашњавају узроке „априлског слома” Југославије • Наводе колаборационистичке режиме • Препричавају ток Другог свјетског рата у Југославији • Објашњавају настанак, изградњу и дјеловање органа народне власти • Наводе и у свесци записују специфичности 13-јулског устанка 	<ul style="list-style-type: none"> • Априлски рат и припреме устанка - Приступаче Краљевине Југославије Тројном пакту - Мартовске демонстрације 1941.; - Априлски рат; Окупација и подјела Југославије; - Колаборационистички режими; - КПЈ и организација устанка; • Ослободилачки рат и револуција у Југославији 1941.-1945. - НОР; - Четнички покрет; Усташки покрет; - Велике битке НОР-а; - Органи народне власти (НОО; АВНОЈ) - Завршне борбе за ослобођење • Карактеристике рата у Југославији 1941-1945. - Борба за међународно признање ДФЈ; - Допринос победи над фашизмом; • Црна Гора у рату 1941-1945. - 13-јулски устанак; - Пљевалска битка - Развој НОР-а у Црној Гори - Ослобођење Црне Горе 	

Тема: VI СВИЈЕТ И ЈУГОСЛАВИЈА ПОСЛИЈЕ ДРУГОГ СВЈЕТСКОГ РАТА			
ОПЕРАТИВНИ ЦИЉЕВИ	АКТИВНОСТИ	ПОЈМОВИ -САДРЖАЈИ	КОРЕЛАЦИЈА
<p>Ученици треба да:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Општу процес формирања ОУН и њен значај у очувању мира у свијету; - Наброје противурјечности послеријатног свијета - Наброје војно-политичке блокове; - Упоредне друштвене системе у државама НАТО пакта и Варшавског уговора; - Пронађу сличности и разлике између Југославије и земаља твз. „народне демократије“; - Информишу се о послеријатном развоју Социјалистичке Југославије (привреде, просвјете и културе); - Врједнују историјски значај Јосипа Броза; - Упознају положај Црне Горе у послеријатној Југославији; - Именују најзначајније факторе југословенске кризе; - Наведу нове облике европских интеграција; 	<p>Ученици:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Упоредују улогу и значај Друштва народа и ОУН • Коментаришу улогу ОУН у другој половини XX вијека • Пишу рад о односима између војно-политичких савеза у периоду „хладног рата“ • Упоредују стање у Југославији прије Другог свјетског рата и по његовом окончању • Сакупљају и у свесци биљеже најзначајније податке о резултатима које је Југославија остварила у области привреде, просвјете и културе до краја 80-тих година XX вијека • Критички процијесују положај Црне Горе у југословенској федерацији • Раде портфолио са фотографијама и исјецима из штампе који се односе на кризу и распад СФРЈ 	<ul style="list-style-type: none"> • Свијет послје Другог свјетског рата - Мировни уговори, - ОУН; - „Хладни рат“ - Блокоска подјела свијета; - Деколонијација; - Неоколонијализам; - Покрет несврстаних - Југославија 1945-1961. - Обнова земље; - Аграрна реформа; - Колонизација; - Колективизација; - Информбиро; - Административно управљање; - Самоуправљање; • Југославија 1961-1980. - Развој привреде, просвјете и културе; - Јосип Броз Тито; • Распад СФРЈ - Криза југословенског друштва - Национализам - Деинтеграција • Црна Гора у југословенској федерацији • Савремени свијет - Криза социјализма - Перестројка; - Европске интеграције; • Двадесети вијек - карактеристике и противурјечности - Технолошки и научни напредак; - Људска права; - Глобализација; 	<ul style="list-style-type: none"> • Географија - опште економско-географске одлике савременог свијета; - политичка карта савременог свијета • Књижевност - развој домаће књижевности у другој половини XX вијека - правци и представници

Дидактичке препоруке

Садржаји наставног програма историје за IX разред су разнолики и методички специфични, тако да се скоро свака наставна јединица може веома успјешно обрадити и обновити употребом више наставних облика и метода рада, а све у циљу што успјешније реализације наставног програма. Примјену различитих облика и метода рада треба схватити као функционисање јединственог система који обезбјеђује успјешан наставни рад.

Приликом реализације програмских садржаја из историје за IX разред основне школе требало би водити рачуна о сљедећем:

Приликом реализације наставног програма стално се мора водити рачуна о наглашавању кључних процеса, тачака преокрета и свега онога што је утицало на стварање одређених историјских вриједности. Нужно је водити рачуна и о наглашавању начина и мјера путем којих су историјски процеси утицали на националну историју, као и повратном процесу, што значи да треба дати простора и оним догађајима који су се догодили у нашој средини а имали утицаја на окружење.

Како је у програмима предвиђеним за реализацију у IX разреду доста простора посвећено наставним јединицама из историје балканских народа током назначеног периода, онда се мора водити рачуна да се у том контексту ученици на најбољи могући начин упознају са историјским процесима који су били карактеристични за јужно-словенске народе и њихове сусједе.

Приликом излагања новог градива нужно је повезати опште догађаје са локалним догађајима. Наставницима и ученицима је остављено доста простора да у виду истраживачког рада, у облику писаних радова, ученичких екскурзија, посјета историјским локалитетима, архивима и музејима посвете пажњу локалној историји.

Ученике треба упућивати на прецизност у проучавању историјских чињеница тако да до нових научних резултата долазе и самостално. Употребом разноврсних извора сазнања и литературе (историографија, мемористика, енциклопедије, атласи, лексикони, илустровани прегледи,...), могуће је остварити успјешну наставу историје.

Савремени дидактички приступ настави историје захтијева од непосредних извођача да наставу учине ефикаснијом, разноврснијом и занимљивијом. У узрасту IX разреда основне школе ради ефикаснијег

усавајања знања и оклашавања поимања историјских процеса, могли би се успјешно примијенити и **интерактивни облици рада** као што су: **стручни тимови ученика, рангирање и прављење билтена на задату тему**. Дидактичке вриједности било ког од наведених интерактивних облика или метода рада огледају се у њиховим функционалним односима и везама са осталим облицима и методама које се користе у настави историје.

Успјешна реализација прописаних садржаја у знатној мјери зависи и од правилнр и рационалне типолошке и методичко-дидактичке структуре наставе.

7. СТАНДАРДИ ЗНАЊА И ИСПИТНИ КАТАЛОГ

7.1 *Стандарди знања за VI разред*

Ученици треба да:

- Знају предмет проучавања историје и подјелу на раздобља
- Наброје историјске изворе
- Знају да за рачунање времена користе временске категорије
- Наброје праисторијска раздобља
- На сликовном материјалу препознају и опишу различита пребивалишта људи у праисторији
 - Именује познате становнике Црне Горе и на карти одреде њихова станишта
 - Опишу свакодневни живот Египћана
 - Знају да на сликама препознају врсте писма и карактеристичне споменике народа Старог истока
 - Опишу на карти територију коју су населила грчка племена,
 - Знају за појам држава - полис
 - Препознају значај атинске народне скупштине и наведу ко је имао право гласа
 - Препознају карактеристичне грчке споменике
 - На карти опишу настанак Рима
 - Опишу положај робова и њихову улогу у римској привреди
 - На карти одреде границе Римског Царства на врхунцу моћи
 - Знају да испричају о узроцима пропадања Римског царства
 - Опишу појаву хришћанства
 - Препознају карактеристичне римске споменике значајне за свакодневни живот
 - Знају за споменике римске културе на простору Црне Горе

СТАНДАРДИ ЗНАЊА ЗА VII РАЗРЕД**Ученик треба да:**

- Зна шта су феудалац и кмет
- Препознаје на основу историјске карте кретање већих „варварских” народа
- Зна ко је Христ,
- Препознаје несловенске народе,
- Зна ко су Јужни, Источни и Западни Словени,
- Наброји неколико јужнословенских држава
- Зна кад је настала Дукља
- Наведите неколико културних споменика јужнословенских народа
- Зна да опише настанак града,
- Зна да лоцира Дубровачку републику
- Препозна положај Албанаца на Балкану
- Зна ко су Османлије
- Хронолошки смјести Маричку и Косовску битку
- Зна ко су Балшићи,
- Зна да се за Црнојевиће веже појам Црна Гора
- Зна која је прва државна штампарија код Јужних Словена,
- Појасни значај Цетиња за историју Црне Горе
- Зна вијек у којем су Балканске државе пале под османску власт

СТАНДАРДИ ЗНАЊА ЗА VIII разред**Ученик треба да:**

- Наброји најзначајније техничке и научне проналаске
- Препозна главне морепловце и њихова открића
- Објасни значај хуманизма и ренесансе на културу
- Препозна структуру Османског Царства и Млетачке Републике
- Опише племенски живот старе Црне Горе
- Истакне значај Цетињске митрополије и њених владика
- Препозна Декларацију независности
- Разумије значај француске револуције
- Схвати значај I и II српског устанка
- Опише улогу Петра I у Црној Гори
- Позна значај Петра II на културном и дипломатском плану
- Да појасни увођење књажевине у Црној Гори
- Зна кад је било уједињење Италије, Њемачке

- Упозна главне битке Вељег рата
- Зна одлуке Берлинског конгреса за Црну Гору
- Анализира развој Црне Горе од 1878-1912.
- Зна да наведе неке културне институције из периода 1978-1912. у Црној Гори
- Зна кад су били Балкански ратови

СТАНДАРДИ ЗНАЊА ЗА IX РАЗРЕД

Ученик треба да:

- Наброји војно-политичке савезе почетком XX вијека;
- Зна да разликује узроке и повод за избијање Првог свјетског рата;
 - Лоцира на карти најзначајније фронтове Првог свјетског рата и наброји највеће битке;
 - Препозна улогу Друштва народа у међународним односима између два свјетска рата;
 - Уочи политички положај Црне Горе и Србије почеком XX вијека;
 - Зна набројати најзначајније борбе српске и црногорске војске у Првом свјетском рату;
 - Наведете резиме између земаља грађанске демократије и земаља тоталитарних система;
 - Зна набројати најзначајније политичке странке и њихове лидере у Краљевини СХС;
 - Именује основне одлике привредног и културног живота Краљевине Југославије;
 - Уочи политички и економски положај Црне Горе у Краљевини СХС - Југославији;
 - Опише прилике у свијету уочи Другог свјетског рата;
 - Наведете супротстављене стране у Другом свјетском рату;
 - Именује фронтове током Другог свјетског рат;
 - Објасни појам „Априлски рата”;
 - Покаже на карти окупациону подјелу територије Краљевине Југославије;
- Наброји специфичности 13-јулског устанка;

- Објасни појам колаборација и наброји колаборационистичке формације на југословенском простору у току рат
- Схвати значај борбе народа Југославије у побједи над фашизмом;
- Уочи значај Организације уједињених нација у међународним односима;
- Резимира процес конституисања ФНРЈ
- Опише положај ФНРЈ у међународним односима након Другог свјетског рата;
- Објасни процес дезинтеграције југословенске државне заједнице и настанак нових држава;
- Уочи најзначајније карактеристике друштвено-економског положаја Црне Горе у југословенској федерацији
- Схвати значај европских интеграција

7.2. ИСПИТНИ КАТАЛОГ

Напомена: скраћеницом **ННЗ** означен је нижи ниво знања, а скраћеницом **ВНЗ**, већ ниво знања

VI разред

ННЗ:

Ученици треба да:

- Наведу историјска раздобља хронолошким редосљедом
- Наведу историјске изворе
- Опишу начин живота у каменом и металном добу
- Опишу начин живота Илира на територију Црне Горе
- Знају што је декада, стољеће и миленијум
- Наведу поједине догађаје у хронолошком слиједу
- Наброје карактеристичне споменике народа Старог Истока
- Одредите друштвене слојеве и њихов начин живота
- Знају да образложе начин живота Грка
- Опишу границе државе Александра Македонског и њен значај
- Наброје и опишу карактеристичне грчке споменике
- Знају да одредите вријеме и простор настанка Рима
- Опишу узроке кризе Римског Царства
- Наведу римска достигнућа у грађевинарству и науци
- Знају да лоцирају римска насеља на простору Црне Горе

- Знају значај такмичења
- Наведу значајније догађаје из грчко-персијских ратова
- Сазнају о почецима хришћанства

ВНЗ:

- Разликују историјске изворе и истакну њихов значај за проучавање прошлости

- Употребљавају временску траку и знају да одреде поједине периоде

- На карти покажу ријеке око којих су настале прве цивилизације

- Анализирају египатско друштво

- Именују ријеке око којих су настале прве државе

- Уоче сличности и разлике у каменом и металном добу

- Упознају значај других култура на простору Црне Горе

- Разликују врсте писма, материјале на којима се писало и прибор

за писање

- Објасне развитак природних наука у Египту

- Вреднују значај културних остатака Старог Истока

- На примјерима Спарте и Атине знају упоредити развитак

привреде

- Знају да опишу грчка вјеровања, положај мушкарца, жене и дјете

- Оцијене значај Олимпијских игара

- Објасне промјене у развоју Атине после грчко-персијских

ратова

- Вреднују значај грчке културе

- Опишу друштво у доба Републике и Царства

- Објасне основно учење хришћанства

- Упореди римску културу са грчком

- Образложе промјене настале доласком Римљана на карти

Балкана

- Вреднују значај хеленистичке културе

- Препознају узроке пропасти Римског Царства

VII разред:***I Рани средњи вијек*****ННЗ**

Ученици треба да:

- Наброји основне одлике феудалног друштва
- Опише сеобу народа
- Наведe значај Византије на формирање јужнословенских народа
- Препознао Византију као доминантно хришћанску државу
- Илуструје улогу цркве у средњем вијеку
- Зна основне одлике арапског свијета

ВНЗ

- Упореди начин привређивања у доба робовласничког друштва са феудалним

- Помоћу историјске карте демонстрира кретање „варварских” племена

- Анализира унутрашњу структуру Византијског Царства
- Критички процијени утицај Веселјенске патријаршије на Јужне

Словене

- Уочи улогу цркве на културне и друштвене прилике у Европи
- Процијени разлику између хришћанства и ислама

II Јужни Словени у XII вијеку**ННЗ**

- Одреди помоћу историјске карте простор на коме су се доселили Јужни Словени

- Наброји прве јужнословенске државе
- Зна основне одлике Карантаније и Хрватске
- Пронађе заједничке елементе у формирању државе Македонских Словена и Рашана

- Разликује специфичности настанка Дукље - Зете у односу на друге Јужне Словене

- Наброји најзначајније владаре из династије Војислављевића
- Хронолошки поређа најзначајније културно-историјске споменике Јужних Словена

ВНЗ

- Именује веће ријеке и планине око којих су се населили Јужни Словени
- Опише услове у којима су настале прве јужнословенске државе
- Именује противнике формирања Карантаније и Хрватске, и разлоге за христијанизацију
- Разврста по значају догађаје и личности у ранофеудалном периоду Македонских Словена и Рашана
- Разложи односе између Македонских Словена и Дукљана - Зећана
- Вреднује проглашење првог краљевства међу Јужним Словенима
- Идентификује услове и чињенице утицаја сусједа на развој културе код Јужних Словена

III Европe од XII до краја XV вијека**ННЗ**

- Опише привредне токове у Европи од XII - XV вијека
- Преприча и илуструје услове у којима настају градови
- Разликује друштвено уређење у ранофеудализму и развијеном феудализму
- Препозна демократске институције у развијеном феудализму
- Одреди позицију Византије на Балкану од XII - XV вијеку
- Препозна улогу црквених великодостојника на истоку и западу у политичким приликама,

ВНЗ

- Именује економски напредак новчане привреде
- Анализира градски живот и његове предности и недостатке
- Критички процијени суштину сталешке монархије
- Упозна се и опише структуру парламента
- Пронађе сличности и разлике у организације византијског друштва у односу на државе Западне Европе
- Повеже црквене разлике са политичким приликама у Европи од XII - XV вијека

*IV Јужни Словени од XII до краја XV вијека***ННЗ**

- Препозна значај Србије на Балканске прилике у доба Немањића
- Преприча положај Зете у држави Немањића
- Уочи зашто је дошло до касног конституисања босанске државе
- Одреди особине Дубровачке републике
- Истакне значајније личности и догађаје из албанске историје у развијеном феудализму
- Опишу устројства Отоманског царства
- Наведите важне догађаје у Србији крајем XIV и почетком XV вијека
- Именује прве Балшиће и њихову улогу на Балкану
- Повежу име Црне Горе са Црнојевићима
- Препозна значај Скадарског басена за средњовјековну Црну Гору
- Разложи узроке пропасти балканских држава
- Наведите значајне културне споменике средњег вијека

ВНЗ

- Анализира прилике у Србији и издвоји чињенице и личности које су Србију одредиле као значајну балканску државу
- Дијагностификује положај Зете у држави Немањића
- Упозна са специфичним црквеним и државним устројством босанске државе
- Разлаже елементе по којима се Дубровник издвајао од осталих јужнословенских држава
- Информације о положају Албанаца у средњем вијеку
- Именује главне институције Отоманског царства
- Вреднује значај Маричке и Косовске битке на балканске прилике
- Преиспита узроке издвајања Балшића из Душановог царства
- Вреднује друштвене и културне прилике у Црној Гори у доба Црнојевића
- Наброји културно историјске споменике из доба Балшића и Црнојевића
- Хронолошки наведе пад балканских држава под Отоманску власт
- Дијагностицира различитост умјетничких праваца

VIII разред:***I нови вијек*****ННЗ:**

Ученици треба да:

- Наведете најзначајнија техничка, научна и географска открића у XVI и XVII вијеку

- Одреди устројство Османског царства у XVI и XVII вијеку

- Резимира положај Јужних Словена у XVI и XVII вијеку

- Опише положај Црне Горе током XVI и XVII вијека

- Хронолошки наведе и именује црногорске владике током XVIII вијека

- Наведу прве грађанске револуције у свијету

- Преприча ток првог и другог српског устанка

- Разликује улогу Петра I у односу на претходне владике

ВНЗ

- Дефинише елементе по којима се у структури живота разликује нови вијек од средњег вијека

- Анализира османски феудализам и војно устројство

- Означи положај Србије, Хрватске, Босне и Дубровника на Балкану током XVI и XVII вијека

- Класификује специфичности црногорског друштва у односу на њене сусједице у XVI и XVII вијека

- Разлаже црногорско-османске сукобе током XVII вијека и ситуирају позицији Црне Горе према великим силама

- Повеже појам „грађанин” са француском буржоаском револуцијом

- Вреднује значај првих устанака на Балкану и доведе их у узрочно последичну везу

- Анализира значај битака на Мартинићима и Крусима, Законика Петра I на стварање савремене црногорске државе

II Свијет крајем XVIII и почетком XIX вијека**ННЗ:**

- Опишу политичке и друштвене прилике у Европи од 1815-1856. године

- Одреди позицију Срба и Хрвата на Балкану средином XIX вијека
- Наведу прве органе државне власти у Црној Гори у доба Петра

II

- Разликују период Владиката и Књажевине
- Знају да истакну значајније догађаје из владавине Данила I
- Препознају значај уједињења европских држава средином XIX вијека
- Наброји револуционарне покрете на Балкану од 1860-1878.
- Препозна улогу Србије на Балкану у доба кнеза Михаила

ВНЗ

- Објасне позицију великих сила на Балкану (1815-1856) и значај Револуције 1848. године
- Пронађу сличности и разлике између утицаја Отоманског и Хабсбуршког царства на Србе и Хрвате
- Доведе у везу политике Петра I и Петра II
- Наведе елементе по којима се препознаје политика књаза Данила у односу на владике
- Оцијене значај „Црногорског питања” у односу на велике силе
- На примјеру Халије и Њемачке разлаже политичке прилике у Русији и Америци шездесетих и седамдесетих година XIX вијека
- Идентификује националне покрете у Босни, Боки и Албанији у односу на европске политичке прилике
- Критички процијени црногорско-српске односе у доба кнеза Михаила

III Тема: Европа и свијет у II половини XIX вијека

ННЗ

- Опише владавину књаза Николе до 1876. године
- Наведе значајније битке из Вељег рата (1876-1878)
- Изведе закључак о друштвено-економским приликама у Црној Гори у периоду мира 1878-1912
- Појасни прилике на Балкану послје Берлинског конгреса
- Проблематизује статус муслимана у Црној Гори након 1878. године
- Резимира прилике у Европи на почетку XX вијека
- Издвоји кључне догађаје у односима словенских народа и Отоманског и Хабсбуршког царства на почетку XX вијека

- Издвоји кључне догађаје у односима словенских народа и Отоманског и Хабсбуршког царства на почетку XX вијека
- Наведите демократске искорак у Србији током владавине краља Петра Карађорђевића
- Преиспита стање у Црној Гори након доношења устава 1905. године
- Наброји главне битке из Балканских ратова

ВНЗ

- Синтетизује важније догађаје из 25 година владавине књаза Николе
- Повеже ратне успјехе Црне Горе у Вељем рату са међународним признањем Црне Горе
- Направи краћи рад о друштвено-економским и културним приликама у Црној Гори од 1878-1905. године
- Класификује стање у Србији, Босни, Војводини и Хрватској после Берлинског конгреса
- Драматизује положај муслимана у Црној Гори
- Изведе закључак о стварању политичких блокова у Европи
- Проблематизује односе Отоманског царства на потезе Аустро-Угарске на Балкану
- Проблематизује позицију Србије на Балкану након Мајског преврата (1903)
- Скупи податке који говоре о почецима парламентаризма у Црној Гори након 1905. године
- Процијени значај Балканских ратова на европске политичке прилике

IX разред:

I Први свјетски рат

ННЗ

Ученици треба да:

- Наведите супротстављене војно-политичке блокове формиране крајем XIX и почетком XX вијека;
- Именује узроке и повод за избијање Првог свјетског рата;
- Показати на карти најважније фронтове у Првом свјетском рату;
- Преприча и илуструје ток ратних операција;

- Опише друштвено-економске и политичке прилике у Русији почетком XX вијека;
- Наведете најзначајније посљедице Првог свјетског рата;
- Каже основне податке о учешћу Црне Горе и Србије у Првом свјетском рату;
- Повеже догађаје из Првог свјетског рата са радом на уједињењу Јужних Словена;

ВНЗ

- Дефинише елементе који су довели до стварања војно-политичких блокова крајем XIX и почетком XX вијека;
- Анализира узроке и повод за избијање Првог свјетског рата;
- Врједнује значај успостављених фронтава у Првом свјетском рату и борби које су вођене на њима;
- Разлаже ток ратних операција у Првом свјетском рату;
- Идентификује услове друштвено-економског и политичког стања у Русији почетком XX вијека;
- Синтетизује учешће Црне Горе и Србије у Првом свјетском рату;
- Разврста по значају аргументе везане за уједињење Јужних Словена;

II Свијет̄ између два свјет̄ска рата

ННЗ

- Појасни основне одлике грађанске демократије;
- Информише о најзначајнијим одликама земаља социјализма;
- Резимира карактеристике тоталитарних система - фашизам, нацизам;

ВНЗ

- Пронађе сличности и разлике између земаља грађанске демократије и земаља социјализма;
- Уочи грешке руководства СССР-а почињене у периоду између два свјетска рата
- Критички процијени карактеристике фашизма као тоталитарног система

III Јужославија између два свјетска рата

ННЗ

- Појасни најзначајније чињенице о стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца;

- Наведите основне одлике политичког, привредног и културног развоја Краљевине СХС од 1929. до 1941. године;

- Опише и илуструје положај Црне Горе у Краљевини СХС;

- Уочи основне одлике привредног и културног живота Краљевине Југославије;

ВНЗ

- Критички процијени историјске чињенице које су довеле до уједињења Јужних Словена и стварања краљевине Срба, Хрвата и Словенаца

- Проблематизује политички, привредни и културни развој Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца

- Анализира положај Црне Горе у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца

- Докаже на примјерима развој привреде и културе у Краљевини Југославији

IV Друџи свјетски рат

ННЗ

- Именује узроке и повод за избијање Другог свјетског рата;

- Наброји и демонстрира на карти најзначајније фронтове Другог свјетског рата;

- Преприча својим ријечима неку од најзначајнијих битака Другог свјетског рата;

- Опише главне посљедице Другог свјетског рата;

ВНЗ

- Преиспита узроке и повод за избијање Другог свјетског рата;

- Просуди о важности највећих фронтова у Другом свјетском рату;

- Синтетизује најзначајније податке везане за борбена дјештва у времену од 1941. до 1945. године;

- Критички се одреди према главним посљедицама Другог свјетског рата;

V Јужославија у Дружном свјетском рату 1941-1945.

ННЗ

- Опише напад фашистичких земаља на Краљевину Југославију и уочи факторе брзе капитулације југословенске војске;

- Демонстрира на карти окупациону подјелу територије Краљевине Југославије;

- Наведе основне мотиве отпора народа Југославије;

- Опише најзначајније битке Другог свјетског рата на југословенском ратишту;

- Резимира специфичности 13-јулског устанка;

- Понови ток завршних борби за ослобођење Југославије;

- Наведе чињенице о међународном признању ДФЈ;

- Илуструје у чему се састоји допринос Југославије у побједи над фашизмом;

- Информише о борби са окупаторским снагама у Црној Гори током Другог свјетског рата;

ВНЗ

- Направи рад о фашистичкој агресији и критички процијени факторе „априлског слома” војске Краљевине Југославије;

- Анализира уз помоћ историјске карте окупациону подјелу територије Краљевине Југославије;

- Преиспита и вреднује устаничке активности народа Југославије;

- Оцијени значај југословенског ратишта у Другом свјетском рату;

- Суочи аргументе везане за 13-јулски устанак (pro et contra);

- Интерпретира ток завршних борби за ослобађање Југославије;

- Докаже дипломатске напоре за међународно признање ДФЈ;

- Дефинише допринос Југославије у побједи над фашизмом;

- Критички вреднује значај црногорског простора у току Другог свјетског рата у побједи над фашизмом;

*VI Свијет и Југославија после Другог свијетског рата***ННЗ**

- Наведите годину и мјесто потписивања мировног уговора којима је завршен Други свијетски рат;

- Образложите основне узроке који су довели до блоковске подјеле свијета;

- Опишите у основним цртама живот Југославије од 1945. до 1961. године;

- Појасните основне одлике привредног и културног развоја Југославије од 1961. до 1980. године;

- Упознајте основне узроке кризе и распада југословенског друштва крајем XX вијека;

- Повежите процес распада СФРЈ са мјестом и улогом Црне Горе у југословенској федерацији;

- Именујте узроке европских интеграција;

- Упознајте се са процесом глобализације;

ВНЗ

- Израда појмовне мапе које се односе на мировни процес после Другог свијетског рата;

- Суочите аргументе везане за блоковску подјелу свијета;

- Потражите у литератури податке који се односе на друштвено-политички живот Југославије у времену од 1945. до 1961. среди их у својој биљежници;

- Идентификујте и рангирајте по важности елементе који су услови привредни и културни развој Југославије у периоду од 1961. до 1980. године;

- Проблематизујте процес кризе и распада СФРЈ;

- Дијагностикујте положај Црне Горе у југословенској федерацији;

- Дефинишите елементе европских интеграција;

- На новим примјерима образложите нужност процеса глобализације;

8. НАЧИНИ ПРОВЈЕРЕ ЗНАЊА И СТРУЧНЕ ОСПОСОБЉЕНОСТИ

Провјера и оцјењивање знања је најважнија и најосјетљивија фаза наставниковог васпитно-образовног рада. Тражи много знања не само из струке него, прије свега, из методике наставе предмета, дидактике и психологије. Од наставниковог вредновања знања ученика зависи хоће ли знање остати само на равни репродукције или ће ученици покушати да материју разумију, а знање да употребе за рјешавање задатака у школи и у свакодневном животу. Приликом провјеравања и оцјењивања наставнике стиче повратну информацију о вриједностима и ставовима ученика и утиче на њих. Провјеравање знања ученика за наставнике је уједно и барометар његове успјешности у настави. Провјеравање и оцјењивање се обавља усмено и писмено.

Елементи провјеравања и оцјењивања знања

У фази провјеравања и оцјењивања поред основних знања (препознавање, обнављање, описивање историјских догађаја и појава) потребно је развијати такође и способности и вјештине, а при томе је потребно поштовати индивидуалне разлике.

Саопштавање

- излагање стечених информација (знања) у усменој, писменој или графичкој форми;
- развијати способност/вјештину раздвајања битних информација од небитних о одређеном историјском догађају;
- У усменом или писменом облику правилно употријебити основну терминологију о историјском догађају;
- уз помоћ различитих наставних помагала (карте, текст, слике) сакупити информације о одређеном историјском догађају, повезати их у логичну цјелину и о њима усмено или писмено излагати.

Способност сагледавања временских и просторних историјских појава

- сакупити и средити податке о одређеном историјском периоду или догађају у правилном временском редосљеду;
- потражити истовремене историјске догађаје и појаве у одређеном периоду;
- оријентисати се на историјској карти.

Историјско размишљање

- разликовати узроке и посљедице историјских догађаја;
- упоредити истовјетне појаве или догађаје и записати сличности или разлике;

- на основу стечених историјских знања о одређеним појавама или догађајима рећи своје мишљење о значају конкретног догађаја.

Писмена провјера знања обавља се најчешће објективним текстовима који покривају све нивое захтјевности. Ученици морају бити унапријед упознати са критеријумима како усменог тако и писменог оцјењивања. Оцјењивање је бројчано у складу са Законом о основном васпитању и образовању, а према стандардима које одређују дескриптори нивоа знања.

9. РЕСУРСИ ЗА РЕАЛИЗАЦИЈУ

9.1. Материјални услови, стандарди и нормативи за наставу хемије у основним школама

За квалитетно и ефикасно извођење наставе историје неопходна је посебно специјализована учионица. У учионици на располагању морају бити различити уџбеници, приручници, дидактичка помагала и аудио-визуелна средства. Учионица мора имати комплете зидних историјских и географских карата.

Потребна аудио-визуелна средства су:

- графоскоп
- дијапројектор
- телевизијски пријемник
- видео рекордер
- касетофон
- компјутер са могућношћу употребе дискета и са прикључком за Интернет

Поред уџбеника препоручених од стране Министарства просвјете и науке Републике Црне Горе, наставници су слободни да се у настави користе и другим приручницима за остваривање циљева предвиђених програмом.

-
- Оксфордска историја средњовјековне Европе, приредио: Džordž Holms, Clio, Београд, 1998.
 - Sidni Peinter, Историја средњег века (284-1500), Clio, Београд, 1997.
 - Helmut G. Kenigsberger, Džeri K. Bouler, Džordž L. Mouz, Европа у XVI веку, Београд, Clio 2002.
 - Donald H. Penington, Европа у XVII вијеку, Београд, Clio, 2002.
 - Metju S. Anderson, Европа у XVIII вијеку, Београд, Clio, 2002.
 - Hari Herder, Европа у XIX вијеку, Београд, Clio, 2002.
 - Драгољуб Р. Живојиновић, Успон Европе (1450-1789), Београд 1995.
 - Чедомир Попов, Грађанска Европа 1770-1871, Основи европске историје XIX вијека, књ. I, Политичка историја Европе, књ. II Матица српска, Нови Сад, 1989.
 - Пол Кенеди, Успон и пад великих сила, Економска промјена и ратовање 1500-2000, Подгорица, CID 1999.
 - Историја Османског царства, приредио Rober Mantran, Београд, Clio, 2002.
 - M. Peri, Интелектуална историја Европе, Београд, Clio 2000.
 - Džon M. Roberts, Европа 1880-1945, Београд, Clio 2002.
 - Erik Hobsbaum, Doba ekstrema, Историја кратког двадесетог века 1914-1991, Дерета, Београд, 2002.
 - А. Митровић, Време нетрпељивих, Политичка историја великих држава Европе, 1919-1939, Подгорица, CID, 1998.
 - Ф. Фире, Прошлост једне илузије, Комунизма у двадесетом вијеку, Београд, 1996.
 - Михаил Гелер, Александар Негрич, Утопија на власти, Историја Совјетског савеза, Подгорица, CID, 2000.
 - Ernst Nolte, Фашизам у својој епохи, Просвета, Београд, 1990.
 - Стеван К. Павловић, Историја Балкана, Београд, Clio, 2001.
 - Filip Longvort, Стварање Источне Европе, Београд, Clio 2002.
 - Volter Laker, Историја Европе 1945-1992. Београд, 1999.

Црна Гора

- Жарко Шћепановић, Кратка историја Црне Горе (од најстаријих времена до 1796), CID, Подгорица, 2002.
- Живко Андријашевић, Кратка историја Црне Горе 1946-1918, Contesco, Бар, 2000.

- Јагош Јовановић, Историја Црне Горе, Подгорица, 1995.
- Историја Црне Горе I-III, Титоград, 1975.
- Драгоје Живковић, Историја црногорског народа I-III, Цетиње 1991-1997.

10. ПРОФИЛ И СТРУЧНА СПРЕМА НАСТАВНИКА И СТРУЧНИХ САРАДНИКА

Историју у основној школи може предавати онај који је стекао високошколско образовање: дипломирани историчар и професор историје и географије као и наставник историје и географије.

** За израду овог нацрта програма комисија је користила искуства Словеније, Француске и Данске.*

САДРЖАЈ:

- 1. Назив наставног предмета**
- 2. Одређење предмета**
 - а) Положај, природа и намјена предмета
- 3. Општи циљеви предмета**
- 4. Садржаји и оперативни циљеви предмета**
- 5. Дидактичке препоруке**
- 6. Корелација међу предметима**
- 7. Стандарди знања (испитни каталог)**
 - 7.1. Стандарди знања
 - 7.2. Испитни каталог
- 8. Начини провјере знања и стручне оспособљености**
- 9. Ресурси за реализацију**
 - 9.1. Материјали услови, стандарди и нормативи за наставу хемије у основним школама
 - 9.2. Оквирни списак литературе и других извора
- 10. Профил и стручна спрема наставника и стручних сарадника**

ПРИКАЗИ

Михаило Војводић, СТОЈАН НОВАКОВИЋ И ВЛАДИМИР КАРИЋ, Београд 2003, 618

Књига професора Михаила Војводића скреће пажњу већ својим прецизним и на први поглед једноставним насловом „*Стојан Новаковић и Владимир Карић*”, насловом који спаја две комплексне, креативне, плодне, ангазоване личности. Стојан Новаковић (1842-1915) - историчар, филолог, политичар, дипломата, државник и Владимир Карић (1848-1894) - правник по образовању, географ по стручном и научном опредељењу, педагог, публициста, државни чиновник, национални радник, српски конзул у Скопљу, исписују причу која умногоме превазилази њихов међусобни однос и проговара о неизвјесној судбини хришћанског становништва европске Турске. Два имена, два јавна радника,

две сложене природе, две историографске непознанице повезује везник „и”, везник који спаја различите животне судбине, каријере, неистоветна стицања „научног имена”, умногоме другачије позиције на политичкој сцени и у друштвеном животу, по темпераменту, навикама, политичким опредељењима, карактеру, сензибилитету два сасвим различита човека. Везник „и” симболизује тринаест година познанстава, небројено много сусрета, мноштво размењених писама, исто толико проблема, молби, жалби, идеја, мука, потрошених енергија, радости и разочарања, заједничких брига и послова. Везник „и”, који је некада на особен начин повезивао Стојана Новаковића и Владимира Карића, као да

је током деценија избледео. Историчари, посвећени темама српске дипломатије и науке, о овим двама личностима су писали не уочавајући њихов динамични и сложени интелектуални и политички однос. Сада ту занимљиву и важну везу Новаковића и Карића реконструираше књига коју потписује проф. Михаило Војводић.

О каквој је књизи реч? Чине је две добро уклопљене, мисаоно кохерентне, сасвим историографски нове и истраживачки утемељене целине: монографија „*Стојан Новаковић и Владимир Карић*” и збирка докумената „*Прејиска 1888-1891*”, коју чини 247 писама (од којих 126 службених). У питању су две приче, на исту тему. Прва од њих, у хронолошком оквиру дужем од три деценије (1865-1897), посматра Стојана Новаковића и Владимира Карића у контексту времена у коме су живели, простора са кога су потекли, народа коме су припадали и служили, знања које су стекли, идеја које су их опседале, послова којима су се посветили, навика које су баштинили, дела која су чинили. Друга, опет омеђана годинама 1888. и 1891. доноси мноштво детаља из сфере личног (приватног) и јавног, презентује најинтимније мисли, чврста убеђења али и службене ставове, искуства стечена у националном раду, идеје које треба промислити и оживотворити, политику коју треба водити. Прву „причу” исписује проф. др Михаило Војводић, истраживач са неугаслом вољом за новим архивским трагањима, научник особеног стручног сензибилитета, професор чије

поуке млађи помно слушају и дуго памте, историчар који је свој стручни живот посветио изучавању дипломатске историје XIX века, историје европског југонстока, источног и балканског питања, националне историје друге половине XIX и првим деценијама XX века, писац 13 књига, аутор преко 250 научних и стручних радова, приређивач више томова архивске грађе. Другу причу приповедају приватна и службена писма којима Стојан Новаковић и Владимир Карић „задужују” један другог. Од првог писма, посвећеног књизи Офејкова о Македонији (30. јануаром/ 11. фебруаром 1888.), до последње, 247. по реду, у коме Карић сапоштава вест о обезбеђењу простора за српску школу у Скопљу (23. октобром / 4. новембром 1891), прошло је око 1360 дана, што говори о интензитету преписке (писмо на сваких 5-6 дана). Писана, већином, из Београда, Цариграда и Скопља, приватна и службена преписка свој богати садржај дугује духу и обавештености њених аутора који су заузимали значајне положаје у државној администрацији (Новаковић је министар просвете и посланик у Цариграду а Карић високи државни чиновник у Министарству просвете и црквених дела, Министарству иностраних дела и конзул у Скопљу). У питању је сведочанство веома специфичног историјског извора какво је писмо.

Изворну утемељеност монографије чини мноштво историјских извора различитог карактера, значаја, садржаја, провениенције, похрањених у Архиву Србије, Архиву САН-у, Ру-

кописном одељењу Народне библиотеке Србије, Архиву Историјског института. Преписка Новаковића и Карића прикупљена је дугогодишњим радом проф. Војводића у бројним архивским институцијама. Реч је, најчешће, о записима који су дешифровани, поређани хронолошким редом и презентовани у целини са додатним прилозима који су их пратили. Посебно треба истаћи да ниједно од објављених писама није коришћено при писању уводне студије чиме читалац добија прилику да аутентично тумачи преписку и са њом успоставља „креативни дијалог”. Језик историјских извора презентује важан, занимљив и уверљив поглед на сложене прилике у Македонији, на Косову и Метохији, Србији, у Турској. Информације које преписка доноси су богате, асоцијативне, важне, поверљиве, понекад у виду прекора, трача или гласине, често чине и интимне.

Пратећи сложен и слојевит однос два пријатеља, интелектуалца, национална радника проф. Војводић пише о времену у коме отпочиње самосталан живот српске државе, настају планови о озбиљним реформама у сфери просвете, бивају успостављени дубљи и трајнији темељи државе, „борба” књигом и пером лагано добија превагу над ратним јунаштвима у пословима на успостављању јединства и целокупности српског народа. У питању је време у коме су интелектуалне и политичке елите српског народа принуђене да одређују путоказе за будућност и дефинишу циљеве којима ће служити генерације. Аутор слика

простор од Београда до Цариграда и на њему уочава посебности Србије, прилике у европској Турској (Македонија, Косово и Метохија), расположења балканских држава (Бугарска и Грчка), интересе великих сила (пре свега Турска и Русија). Из историјског, етнолошког, психолошког, политичког угла посматра Београд, Цариград, Скопље. Занима га привреда, финансије, друштвене групе. Пажњу посвећује превасходно Новаковићу и Карићу али и целокупном политичком, интелектуалном и културном миљеу у коме они делују. Преко своја два јунака аутор посматра генерацију која је обележила једно време, нараштај који је веровао да има мисију, да је његов задатак да просвети, уздигне, ослободи, уједини свој народ и формира европски уређену државу. У питању је генерација политичара и интелектуалаца спремна да себе подреди том циљу, људи који су постали његови извршиоци и његове жртве, вечити незадовољници, гунђала, непријатни и непожељни саговорници, разочарани маштари, прегаоци и у политици, науци, култури који су желећи да надокнаде пропуштене векове настојали да створе програме не за више деценија унапред, без страха „пред озбиљношћу и величином замисли”. Генерација која спремно подноси напоре и жртве, троши големе енергије, формулише циљеве, остварује мале успехе и доживљава велике поразе и разочарања, националне акције подређује и уклапа у интересе великих сила, припрема се за будућност покушавајући избегне поразе намењене малим народима и

државама, „купује” време покушавајући да опстане, економски и финансијски ојача, модернизује и, просветно уздигне земљу, дипломатски и војно буде спремна за време и изазове који долазе.

Професор Војводић пише о различитим каријерама и животним путевима Новаковића и Карића, њиховом првом сусрету (1881. године у Главном просветном савету), блискости научних погледа и корисности размене мисли (та се веза посебно утемељује почев од 1886. године), дуготрајном пријатељству и искушењима која намеће службени однос нижег и вишег државног чиновника, основним задацима националне политике ((посебно после закључења важних конвенција са Турском 1888. године). Истраживања идентификују уложене напоре на ширењу српске књиге, приказују конзулске и посланичке дане, реконструишу мукотрпно формирање првих српских институција, проговарају о неповерењу турских власти, отпорима локалних првака, неискрености Васељенске патријаршије. У средишту пажње је црквено-школско питање али и сукоби са „гркоманском” и бугарском пропагандом, настојања да се преко Цариграда и Атине подржи „српска акција” у Скопљу, покушаји да на поједине владичанске тронове у европској Турској дођу српске владике. У том контексту тајна и јавна културно-просветна акција представљала је најважнији правац спољне политике Србије према Турској (просвећивање, освешћивање, ширење „српске идеје”). Из преписке постају видне калку-

лације и анимозитети који карактеришу политички живот, политички менталитет и политичку културу балканских престоница. Приказује се „морална криза”, „партијска острашћеност”, „душевна немоћ”, огрезлост у „партизанству”, спремност да се отима и краде од државе у време када је Србији потребно „највеће спокојство духа и моћна прибраност.” Јасно се препознаје „моћ новца” којим се у Цариграду „све може постићи” а, у вези са њим, и вештина вођења политике која у себи сажима употребу „бакшиша”, као „аргумента” у преговорима и прикупљању информација, примену „звечеће дипломатије” какву је употребљавао и кнез Милош јер је у турским европским провинцијама све, па и „душа на продају”. Уз то извори констатују злоупотребе, крађе, расипање, велику игру у којој учествује Порта, Фанар (Патријаршија у Цариграду), Егзархија, Русија, жалосну чињеницу да у одсуству „осећаја народности” „кеса” решава првенство Срба, Грка и Бугара на Југу. Из писама постају видне размере шиптарског насиља у Косовском вилајету. То се уклапа у слику Царства које умире, у коме постоји насиље, гдје влада општа корупција и несигурност, где власт нема контроле над свим територијама. Документи чине уочљивим путеве који од „једносмерних дипломатских акција” воде ка српском и словенском становништву Старе Србије и Македоније са циљем да оно задобије „духовни идентитет”. Преписка доприноси сагледавању процеса „језичког уједињења”, „пробијања” „бугарског зида” који је план-

ски, почев од 1870, спутавао Србију на Југу, „удара у бугарску писменост”, учинка публикације попут „Македонског буквара”, „Македонске читанке”, „Српског буквара”, „Српске граматике”. Преписка на својеврстан начин осветљава неке од прагматичних елемената српске политике у Турској - подмићивање турских чиновника и грчких владика, анимирање Русије, дистанцирање према Бугарској, сарадња са Грчком, планирање просветне и свештеничке елите из Старе Србије и Македоније, слања занатлија и трговаца у Турску и формирање економских центара и колонија, колонизовање Шумадинаца, изградња институција. Из грађе се види сазревање политике која у неколико етапа настоји да оствари „отцепљење од бугаризма”, „подстицање македонског дијалекта”, „посрбљавање македонизма” али и двоструки идентитет Новаковића и Карића који, мимо политике, наступају као заштитници аутентичног македонског културног наслеђа. У питању су политичке и интелектуалне фигуре које, поред бројних разлика, могу да послуже као прототип за лик предкумановског српског интелектуалца - искреног и отвореног, често непријатног, систематичног и фанатично радног, спремног да сазнаје и учи (глад за знањем), ерудитски образованог, национално романтичног, обавештеног, упорног до тврдоглавости, рационалног и критичног али и џангризавог, личног, мелахоличног. Иако обојени личним тоновима важни су и они делови сачуваних писама у којима Новаковић и Карић

понекад преоштро искључиво дисквалификаторски говоре о појединцима и институцијама преоштро, искључиво.

Преписка Стојана Новаковића и Владимира Карића указује на озбиљност са којом су српске политичке и интелектуалне елите водиле Србију. Искуство бављења политиком учило их је да националне послове треба водити тако „да никада не буду у сукобу са постојећим знањем и науком”. Мудрост им је налагала да се треба клонити мегаломанија које задиру у просторе других балканских народа и да отуда треба тачно и прецизно дефинисати сопствене интересе, практичне циљеве, могуће границе, политику са реалним изгледима на успех. Били су убеђени да друштво са „лошом школом” нема будућност јер је, по њима, школа својеврсни барометар за све промене и сва заостајања у једном друштву. Сматрали су да се на школи најлакше „чита” бахатост, небрига, запушеност и „шарлатанство” једног друштва. Школу су доживљавали као „пут напретка Србије”, међусобног повезивања делова српског народа на ослобођењим и неослобођењим територијама, стварања јединствених државних и националних заједница. У временима која нису била наклоњена малим државама Балкана сматрали су да треба „радити” књигом, школом, спремним и способним учитељем, „бестелесним силама”. Упозоравали су на опрезност са којом у политици треба користити традицију која може изазвати подозрења суседа, неразумевање, страхове. Били су свесни да Србија

није у стању да учини више од дипломатског протеста и притиска и добије више од скромног уступка. Знали су да је за више од тога потребна материјална снага, дипломатска иницијатива, модернована војска као аргумент политике и дипломатије. Били су убеђени да појединац мало шта може сам у „националном раду” али, такође, да не треба чекати ни на

државу вечно заокупљену другим питањима и проблемима.

Допадљиво написана и оригинално компонована књига „*Стојан Новаковић и Владимир Карић*” свакако ће наћи пут до читалачке публике. Тиме ће напор професора Војводића и труд и поверење издавача (Архив Србије и Издавачка кућа „Слио”) на најбољи начин бити награђени.

Љубодраг Димић

В. Пулевић и Н. Самарџић: **ФИТОНИМИ И ЗООНИМИ
У ТОПОНИМИЈИ ЦРНЕ ГОРЕ,**
Подгорица 2003.

Топономастика као помоћна историјска наука у Црној Гори је први пут књишки обрађена у мојим радовима (убенику), крајем деведесетих година XX вијека. Наравно, појединих истраживачких радова било је и раније. Тако су, на примјер, на тој тематици урађене и двије тезе др Марка Цамаја.

За мање упућене да подсетимо: *топономастика* је помоћна историјска наука која се бави изучавањем топонима, њиховом историјом, појавом и значењем. У ширем смислу ријечи то је наука о мјесним именима. Скуп географских назива означава се ријечју *топонимија*. Иначе, сама ријеч *топоним* је грчког поријекла, топонимско, област, земља + оним (старогрчки) име, назив. Дакле, ова сложеница служи за именовање природних објеката и оних на земљи које је осво-

јио човјек, а који су јасно фиксирани у датом региону (град, село, дио земље, територија, комуникација итд.). Сматра се да је топонимика синтеза лингвистике, историје и географије. Када се говори о историјској компоненти мисли се, прије свега, на историју језика, а мање на историју народа и државе. У најужем смислу ријечи топономастика или топонимија дио је лингвистичке гране - ономастике, која се опет с лингвистичког становишта обично сматра дијелом *лексикологије*. *Ономастика* је научна дисциплина која проучава властита имена, законитости њиховог образовања, развитака и трансформације. Грчки - ономастиком - вјештина давања имена.

Када је ријеч о књизи која у наслову, поред ријечи - топонимија - садржи и изразе - зооними и фитоними, дужни смо се осврнути и на њих.

Зооним је вид *онима*, тј. личног имена, односно његова индивидуализација и идентификација. Зооними, дакле означавају имена (или надимке) животиња. Зоонимика као дио ономастике је још увијек недовољно обрађена област да би могли примијенити и подијелити све њене термине као самосталне, али ћемо овдје ипак навести два зоонима ради бољег разумијевања ове проблематике. То су: антропо-зооним (зооним, образован од неког антропонима) и топо-зооним (зооним грађен од неког топонима). Свако име образовано од имена животиње, у том смислу и топоним, хидроним, ороним, итд. називамо зоофорно име.

Фитоним означава лично име или назив биљака. Овдје посебно треба нагласити култ појединих биљака у прошлости, што је било одлучујуће за настанак неких имена. *Фитонимија* представља скуп фитонима. Име које садржи у корјену морфему са означавањем назива биљке представља фитофорно име (на примјер: Орахово, Брезна, Бријест,..., итд.)

Овај излет у област ономастичких термина био је потребан да би се лакше разумјела књига коју представљамо али и ширина подухвата и труд који су аутори уложили да би дошли до једног оваквог дјела.

Дакле, пред нама је књига „*Фитоними и зооними у фитонимији Црне Горе*“, аутора Вукића Пулевића и Новице Самарцића, која је недавно изашла у издању ДАНУ.

Ако се има у виду да је академик Вукић Пулевић научник европског ранга у области биолошких

наука, а Новица Самарцић афирмисани публициста и стваралац, није онда ништа чудно што су се прихватили оваквог посла у научној области која у Црној Гори нити је развијена, нити има неку дужу традицију. Боље рећи да су зоонимика и фитонимија, као дјелови ономастике, тек овом књигом у Црној Гори добиле своје мјесто под сунцем. Задивљујућа је упорност професора Пулевића којом је сакупљао грађу за ову књигу. То знам из личних контаката са њим, када сам био у прилици да му и сам пружим своју скромну помоћ, било усмено, било из својих ономастичких биљежака за поједина подручја Црне Горе, али и из својих књига.

За своју књигу аутори су црпили бројне изворе: објављену и необјављену грађу, лична истраживања на терену, казивања појединаца, разне рјечнике, енциклопедије и наравно, литературу. Све је било потребно синтетизовати, сложити и објаснити до објављивања, што је изискивало огромне напоре и средства. На срећу, упорност се исплатила тако да сада имамо једно волуминозно дјело које представља базу за даља истраживања у овој области.

Основни принцип распореда термина је абецедни, иако понегдје има и, условно речено, одступања. Преимућство је дато ономастичким именима и синтагамама. Мада аутори нијесу улазили у структуралну и језичку анализу, књига и поред тога представља солидну базу за публикацију топонима на терену и прави рјечник ономастичке терминологије за дио зоонимије и фитонимије. Доду-

ше, аутори га скромно називају лексикон, али треба имати у виду да је то ипак књига од 18.468 термина. У попису коришћене литературе аутори наводе 260 јединица што само по себи говори колики труд је уложен да све дође на своје мјесто.

Дакле, књига „*Фитоними и зооними у топонимији Црне Горе*” се састоји из уобичајених за ову врсту публикација поглавља: опширног и врло спретно сложеног Предговора, абecedног пописа топонима, литературе са помоћним информатором и резимеа на енглеском језику.

Имајући у виду да топонимастика функционлано егзистира у оквиру језика, односно историје и археологије, и да се нуди као одражај и података материјалне и духовне културе народа који се тим називима служи, али истовремено да се прије свега у анализи служи лингвистичким методама, те не треба замјерити ауторима што нијесу ушли у ту проблематику која би захтијевала бар још онолико рада колико је до сада уложено.

Предмет проучавања топонима аутори су омеђили границама Црне Горе. За попутно заокруживање одређене географске регије, ради добијања потпуније ономастичке обавијести, нужно је имплицирати категорију времена, што значи да се

организованост и функционалност назива одређене географске арее проматра у данашњем стању и доводи у везу са стањем у историјским изворима као низ синхорнизованих слојева. Из ове констатације слиједи чињеница да се географски називи дају корисницима као знакови за разликовање земљописних објеката, али као и споменици прошлости. У том контексту, ако изостане етимологија, читаоци неће бити ускраћени за информацију.

Аутори као прилог књизи дају *ојшћу карћу Црне Горе*, али би много боље било да су макар за најбоље изучени црногорски регион дали карту са уписаним топонимима из књиге.

Вриједност овог дјела (у издању ДАНУ) огледа се понајприје у овоме:

а) *обимна ономастичка збирка назива служиће будуће као солидна зраћа за даље изучавања Црне Горе,*

б) *ова золема зраћа предсјавља љраву слику историјског развоја Црне Горе и симбиозу језика бројних народа који су живјели на црногорском љрошћору.*

Хвала Пулевићу и Самарцићу што су нам подарили једну врло интересантну и корисну књигу, коју искрено препоручујемо јавности.

Божидар Шекуларац.

Академик Радослав Ротковић: *ИЛУСТРОВАНА ИСТОРИЈА ЦРНОГОРСКОГ НАРОДА*, том I, Подгорица 2003.
Промоција књиге, Тиват, Центар за културу, 29.мај 2003.

Досадашње књиге академика Радослава Ротковића из црногорске историје оставиле су неизбрисив траг у историографији Црне Горе.

За многе њихове читаоце, поговору оне жељне знања о црногорској историји, - оне су одједанпут унијеле свјетлост истине и сазнања о богатој прошлости Црне Горе - као када се изненада отворе шкуре наше до тада мрачне собе и у њу одједанпут продре и обасја је блистава дневна свјетлост.

Иако је мрак у соби за вријеме одмора нормална и пријатна појава, ипак се увијек свјетлости обрадујемо.

Мрак од непознавања своје властите прошлости резултат је досадашњих сакривања појединих историјских периода, негирања других, фалсификовања трећих, даље, заматљивања одређених чињеница да збуњују људе како би се губио смисао и континуитет одређених процеса, затим наметања готових и непрецизних констатација ослоњених на епску поезију која се узимала као историјски извор, и других сличних манипулација, што је све, уз неке историјске околности које су свему томе ишле на руку, - формирало временом тај историјски мрак нашег незнања, - мрак, - који није био баш за радовање.

Посебно и највише, обликован је у XIX ст. - а учвршћиван и допуњаван у периоду од губљења самосталности Црне Горе 1918. па до деведесетих година прошлог столећа

тј. до појаве историјских дјела научних истраживача као што су академик Ротковић, Драгоје Живковић, Бранко Павићевић, Божидар Шекуларец, Радоје Пајовић, Шербо Растојер, и други.

Бројне генерације до тада нијесу биле чуле ништа о првој црногорској држави - Дукљанском Краљевству Војислављевића, која се при крају свог постојања већ почела називати и Зетом.

Сада, код писања историје Црне Горе, ту историју треба истовремено писати на два колосјека која морају бити временски и логички повезана.

Дакле, треба обликовати у цјелине одређене историјске периоде на основу историјских чињеница и историјских извора, - релевантних докумената и фактографије, - и, у исто вријеме, - за тај исти период указивати и разобличавати системе помоћу којих је обављано негирање тих чињеница, асимилација тог периода у историју другог народа и државе, указивати такође и на појединачне фалсификате, указивати на одвајање и разлучивање епског елемента из народних пјесама од историјске чињенице, па и активирати позорност читаоца у тумачењу и Његошевих дјела и ситхова као продукта његове огромне пјесничке величине, - а не никако као продукта Његоша историчара, што он није био.

Није лако писати дјелове црногорске историје који су до такорећи данас, били искључени из конинутитета цјелокупног црногорског историјског хода; од досељења и формирања државе и народа, прихватања религије (са јасном припадношћу прво западном хришћанству, па тек касније источном-православном уз сав остали културни миље и уопште цивилизацијско заокруживање црногорског друштва кроз стољећа.

А то је све неопходно да бисмо лакше схватили је смо били до сада и како то, да то до сада нијесмо знали. А то је било ту и постојало скоро у континутету, скоро хиљаду година.

А ми смо знали оно, - чега заправо није било.

Е, са Ротковићевим књигама прекида се та дуга, и предуга владавина црногорских историјских, али и других заблуда.

Јер, он је све своје досадашње књиге црногорске историје писао управо на такав начин.

Сјећам се, као да је то било јуче, када сам организовала промоцију прве Ротковићеве књиге „ОДАКЛЕ СУ ДОШЛИ ПРЕЦИ ЦРНОГОРАЦА” 1995. и слиједећу „КРАТКА ИЛУСТРОВАНА ИСТОРИЈА ЦРНОГОРСКОГ НАРОДА”, 1996. године.

На нашу несрећу, то је било још доба када се о историји црногорског народа и државе тешко могло писати, још теже написано штампати и можда не мање тешко те књиге промовисати.

На нашу срећу, то је ипак било и доба оних који су имали снаге, воље

и храбрости да се у све то упуште, и храбрих, истине жељних читалаца да томе присуствују и те књиге купују и читају.

На промоцији књиге „Кратка илустрована историја црногорског народа”, казала сам тада слиједеће:

Ова књига уваженог и неуморног истраживача Ротковића основа је и цјелина за елементарна сазнања из историје црногорског народа и неопходна база и подстријек за детаљна даља научноисторијска истраживања и сабирања тих података - у историје појединих периода...

Треба ли уопште да кажем, како ми је изузетно задовољство и част што се заправо остварила у потпуности та моја констатација и жеља!?

Јер, ево управо данас, седам година послје ње, промовишемо први од осам томова колико их планира аутор, сваки том за одређени период из историје Црне Горе.

У овом *првом штому Илустроване историје црногорског народа* обрађује се темељ црногорске државе, ту је сабран на једном мјесту и изнијет на свјетлост дана, један период, који је, поред периода црногорске трагедије и злочина српске војске над њом 1918. и даље до 1929. - најдубље скривани, замагљивани, прећуткивани и фалсификовани период историје Црне Горе!

Ту је укратко обрађен долазак из прадомовине Словена који су населили наше данашње просторе: Црногорци су јужнословенски народ западнословенског поријекла у прасродству са сјеверним Русима и Пољацима, посебно из њиховог Западног

Поморја, што иначе обрађује посебна Ротковићева књига. Затим, обрађене су на том новом тлу прве државне формације Поморје зетско и Поморје западно, и држава, Краљевина Војислављевића, од оснивања до покорвања од стране Рашке, што је пак предмет следећег тома.

Уз то како то модерно писање историје захтијева, поред личности, догађаја и бојева, она даје свеобухватност једног историјског периода и кроз грађевинско - архитектонско наслијеђе, умјетничко, ликовно, књижевно и по први пут и музичко наслијеђе овог периода наше далеке прошлости, тј. фундаменту данашње црногорске државе.

Дакле, уз ту суштину која је најважнија, - ова књига, морам примјетити, има и изузетно лијепу форму и цијелокупну опрему.

Распоред текста и илустрација у одличној је сразмјери.

Уз то, свака страна ове књиге, поред тога што осваја својим садржајем, допуњује сазнање одговарајућим прилогом, она покреће и оставља изузетно лијеп естетски доживљај.

Уживање у њеном читању тако је вишеструко.

Из свега овога реченога, логично закључујем: ову добру, корисну и лијепу књигу, треба по могућности посједовати, а обавезно што прије прочитати.

И ја вам је искрено препоручујем.

Затим, треба је ускоро поново прочитати, и прије него што изађе

слиједећа, опет је мало прелистати да бисмо лакше ушли у тематику новог периода.

И на крају:

не знам да ли је то случајно или намјерно, али по мени, у сваком погледу, добро је: прије самог краја књиге, тј. на 240 страни, налази се заправо празна страница!

Радујем се што је и она ту.

У мојему примјерку ове књиге на тој страни ја сам вечерас исписала:

Хвала айџуру, академику Ројковичу, била је радост подсејити се и учити из ове његове књиге.

Очекујем с нестрпљењем другу, ирећу... и сваку следећу.

Још је Цицерон давно рекао:

„Хисторија је свједок времена, сејетлост истине, живој усјомене, вјесник давнина, и учишљелица живојш.“

Па као и свака учишљелица, ни историја не воли йонављаче.

Неке чињенице се морају сазнати, ушврдити и научити, да се не буде вјечити йонављач, јер ће се йада, како ојетш рече један врсни савремени црногорски новинар (Е.К.), догодити, - „да историја још једном с омаловажавањем йреће йоред Црне Горе“.

Ова књига сиђурно даје свој дойринос да до йоџа не дође, али само йод условом: да је ми схвайтимо и йрихвайтимо.

У йројтивном, она би, како се обично народски каже, оштала мрйиво слово на йаириу, а ми оштали вјечити йонављачи.

КОНЗЕРВАЦИЈА И РЕСТАУРАЦИЈА КЕРАМИЧКЕ УРНЕ СА ЛОКАЛИТЕТА КОРБОВО – ВАЈУГА

Археолошки локалитет Вајуга – Корбово представља високу речну терасу; на десној обали Дунава, а у атару села Вајуга. Истраживања су спроведена у оквиру обимног пројекта заштите археолошких налазишта угрожених изградњом акумулације за ХЕ Ђердап II¹. Истраживања су започета 1980 год. и трајала су неколико година (до потапања) у више истраживачких кампања.

На локалитету Вајуга археолошким истраживањима је откривено насеље из енеолитског периода, као и некрополе бронзаног доба и средњег вијека (IX-X вијек)².

Покретни археолошки налази су конзерваторски третирани у радионицама Народног музеја у Београду. У оквиру ових радова извршена је и конзервација о којој је ријеч.

Фрагменти урне налазили су се у платненој врећици. Урна је сивомрке боје, неједнако печена. Керамика је донијета на конзервацију у фрагментованом стању. Пажљивим прегледом издвојена су три комада обода са раменом и дршком, 21 фрагмент рамена и тијела, два фрагмента дна и гомила ситних фрагмената. Конична урна са двије тракасте дршке равног је обода кратког коничног врата, високог рамена и дугачког

коничног трбуха и равног дна. Сачуван је један већи комад у цјелини са ободом, раменом и трбухом.

Већ на први поглед је видљиво да је керамика врло трошна, слојевито се одваја по преломима, да је од глине са доста пијеска и крупних зрнаца шљунка. Порозна је, са доста пукотина. Површина је груба, пјесковита, испрана и под прстима се отире. По површини су видљива, нарочито са унутрашње стране крупнија зрна пијеска и пукотине од сагорјелих неорганичких материја. Керамика је првобитно била глачана, али је глачани слој испран и сачуван само у траговима. По површини се примјећује доста ситних и крупних напрслина.

Пошто је керамика неједнако печена већи комади су боље печени и те комаде требало је наквасити водом, затим меканом четкицом скидати остатке земље, па керамику испрати чистом водом и тако неколико пута, док није била потпуно опрана од блата. Мањи комади керамике су чишћени влажним сунђером и полако скидани остаци земље са површине керамике. На овај начин су очишћени сви мањи комади ове урне. Са ивица фрагмената остаци земље су скидани скалпелом, Након чишћења свих фрагмената остављени су да се суше.

¹ Директор пројекта је био др. Владимир Кондић, а извођачи пројекта Археолошки институт САНУ, Народни музеј из Београда и Одјељење за археологију Филозофског факултета из Београда.

² Душан Костић: *Vajuga-Korbovo Compte-rendu des fouilles executees en 1981*, Ђердапске свеске III, Београд 1986, 148-160.

За консолидацију структуре керамике овог фрагментованог суда употребљен је 5 % раствор ОНО-специјала у ацетонском растварачу.

Фрагменти су потопљени у припремљени раствор ОНО-специјала. Ту су држани до момента када су из њих престали да излазе мјехурићи ваздуха, односно све док ОНО-специјал није истиснуо ваздух из свих пора керамике и заузео њихово мјесто. Током овог третмана коришћен је стаклени суд са ОНО-специјалом, да би се лакше пратио цио процес завршетка консолидације. Када су престали да излазе мјехурићи ваздуха из сваког фрагмента керамике, тада су они пинцетом били извађени из суда са консолидантом и остављени да се суше на чистој подлози.

Избор подесног лијепка је врло важан фактор код реконструкције керамике. За лијепљење керамике користи се најчешће ОНО лијепак препарат који представља мјешавину поливинил ацетата (PVA) и нитроцелулозе. Један од основних проблема код лијепкова је што сви временом мијењају боју и чврстину. Сматра се да је ОНО лијепак са својим карактеристикама најподеснији за лијепљење ове врсте.

Ивице фрагмената морају бити чисте и свака рупица очишћена прецизним инструментом, тако да може да оствари најчвршће повезивање. Танким слојем лијепка биле су премазане обје ивице фрагмената које је требало спојити. Слијепљени дјелови керамике након учвршћивања, полагају се у посуду са пијеском. ОНО лијепак почиње да везује већ

након 10 – 15 минута док се процес слијепљивања завршава отприлике послје 24. часа у зависности од температуре ваздуха, густине лијепка и дебљине нанијетог слоја. У том међувремену могуће је исправити поједине грешке које су се догодиле током процеса лијепљења фрагмената. Послје 24 часа вишак лијепка око слијепљених ивица био је пажљиво одстрањен скалпелом и тампонима вате натопљеним ацетоном, јер би у том случају постојала опасност да ацетон продре унутар слијепљених ивица и учини да лијепак попусти.

У лабораторији Народног музеја за рестаурацију керамике користе се материјали који могу да се набаве на нашем тржишту. За овај предмет употребљен је фундал гипс. Као помоћно средство код рестаурације ове фрагментоване урне коришћен је восак. Прије употребе восак се загрије да би се лакше узео отисак са унутрашње стране урне. Када је отисак био добро подешен, причвршћен је за керамику и стављен на ручно витло да се не би помјерао и због лакшег ношења гипса. Тек тада приступило се припремању гипса за његово ношење на дјелове који недостају. За мијешање гипса најподеснија је посуда од гуме у коју се сипа вода. Ивице керамике су добро навлажене водом. Да ово није учињено, сува керамика послје ношења гипса повукла би воду из њега и гипс би постао крт. Затим се приступило ношењу гипса са спољашње стране керамике, вајарском шпахлицом. Гипс је пажљиво притискан, нарочито дуж ивица керамике да би се добро

'ухватио'' за њу. Послије наношења гипса, док је он још увијек сасвим влажан и мек, очишћени су дјелови керамике који су се упрљали током рада. Отисак од воска даље је пренијет на остале дјелове фрагментоване здјеле који су недостајали све док нијесу били потпуно 'затворени''. Груба обрада гипса обављена је одмах након његовог стезања, док је још био сасвим влажан. Са даљом финалном обрадом гипсаних површина настављено је тек када је гипс постао сасвим сув. Како рестаурисани дјелови нијесу били сувише дебели, већ након отприлике 24 часа, гипс је био довољно сув за финално обрађивање.

Оно је извршено дотјеривајем гипса, најприје грубљим, а потом веома финим шмиргл папиром. Цио овај поступак је био обављен са великом пажњом да се не би оштетила површина керамике у близини рестаурираних дјелова. Послије обраде шмиргл папиром ниво гипса је изједначен са нивоом површине керамике. По окончању финалне обраде гипса рестаурисана здјела је пребрисана влажном крпом да би се очистила од гипсане прашине и остатка гипса. Послије сушења, гипсани дјелови су објени чиме је завршен поступак обраде.

Ксенија Ђуришић

Проф. др Веселин Драшковић: КОНТРАСТИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ,
„Економика” - Београд и Факултет за поморство Котор, 2002.

Недавно је изашла из штампе најновија књига др Веселина Драшковића „Контрасти глобализације”, која третира савремени процес глобализације у његовом најширем значењу и интердисциплинарном приступу.

Аутор је представљање сложеног и мултипликативног израза глобализације као свјетског феномена експлицирао преко њених основних перформанси, финансијске глобализације и виртуализације, утицаја транснационалних корпорација, ширења јаза између развијених и неразвијених земаља („асиметрични поредак”), стварања глобалног поретка и његовог утицаја на постсоцијалистичку транзицију.

Насловом студије „Контрасти глобализације” индицира се, у старту, чињеница да је аутор методолошки приступ прилагодио сериозном приказу и анализи савремене глобализације као сложеног и противурјечног феномена о коме у литератури, поред одређених јединствених мишљења, постоје веома опречна тумачења од стране аутора економске, правне, социолошке, политичке, културолошке и других струка и наука. Те чињенице илуструју озбиљност присутпа, постављеног задатка и његове обраде.

Проф. др Веселин Драшковић је ширином приступа конфронтирао мишљења разних аутора, направио избор релевантан за насловљену тему,

а главне контрасте глобализације апо-строфирао на релацијама либерализам-протекционизам, конкуренција-монополизам, развој-стагнација и богатство-сиромаштво.

Глобализација као сложени феномен, који у одређеној мјери чини дио и перспективу геополитике, већ отприлике три деценије изражава тренд политичке, економске, културне и друге стварности најширих размјера. Она је заправо почела с појавом међународних, наднационалних институција, преко којих су најмоћније и најразвијеније свјетске силе наметнуле заједничке стандарде у домену међународних односа. На тај начин, путем механизма и инструмената прилагођених великим, моћним и развијеним земљама, доприноси се даљој поларизацији између развијених и богатих земаља, с једне, и неразвијених и сиромашних земаља, с друге стране.

Многе значајне промјене новијег датума, карактеристичне за посљедњу декаду XX вијека, настале на најбитнијим подручјима људске активности, утицале су на другачији однос снага у свјетским оквирима. Поред војних, политичких и економских односа, значајно мјесто комплетног глобалног престројавања одвија се на сектору научних, технолошких, еколошких и других достигнућа. Аутор је, с правом, на све то у књизи указао, поткрепљујући своје тврдње анализом два доминантна процеса: а) прелаз индустријски развијених земаља у постиндустријско друштво, и б) прелаз бивших социјалистичких земаља и социјалистичке Кине у разне

облике мјешовитих друштава и привреде.

Лајтмотив наведених процеса убрзања глобализације јесте, сматра аутор, интерес крупног капитала за оплођавање у интернационалном процесу, гдје правила игре малим земљама намећу моћни и развијени. Овим процесом ствара се све већа повезаност држава, региона, привреда, институција. Глобалне промјене у свом вишеструком изразу надмашују националне и регионалне процесе, институције и механизме регулације. Кроз њих се остварује доминација моћних на читавом свјетском простору, мале земље губе национални суверенитет (који се у већини земаља иначе релативизира), док се привредни и социјални развој остварује крајње неравномјерно. Развијене земље остварују стабилне стопе раста и развоја, а тиме и високи животни и потрошачки стандард становништва. Насупрот томе, у неразвијеним земљама је евидентна стагнација, неповољни трендови раста, сиромашење, па чак и глад. Наведене тврдње илуструју сви релевантни показатељи мјерења нивоа развијености, прије свега репрезентативни: друштвени бруто производ или национални доходак *per capita*, структура привреде, потрошња по глави становника, стопа морталитета становништва, писменост и др.

Наведена поларизација све више се изражава и у бившим социјалистичким земљама, гдје су глобализација и прелазак на тржишну привреду симултано дјеловати у циљу остваривања тзв. „нове капиталистичке економије”

Проф. др Веселин Драшковић о овим темама и о синхорнизованости њиховог дјеловања у овој развојној етапи и убудуће, изражава јасан став. При томе, он у читавом раду истиче да су финансијска глобализација и транснационализација привреде, као промотери овог свјетског феномена, најзначајнија компонента развоја свјетске економије.

Транзицијски процеси у пост-социјалистичким земљама остварују се паралелно с глобализацијом. Аутор сматра да су земље у транзицији дио тзв. „асиметричног поретка” и да се реформе у њима не спроводе у складу с очекивањима. Концепт „шок терапије” који је примијењен узрочник је продубљивања кризе у тим земљама, гдје је с транзицијским промјенама поремећен систем вриједности у целини на релацији: друштво-појединац, групе-појединац или појединац-појединац.

Посљедице трансформације свјетске привреде одражавају се на све земље, било да се ради о позитивним или негативним ефектима. Истина, различите су рефлексије на развијене и неразвијене земље и земље у развоју.

Подржавајући позитивне резултате глобализације, посебно на плану интегрисања и достигнућа науке, технике, технологије, информатике, интернета, пораста међународне конкуренције роба, услуга, капитала и других фактора производње, др Драшковић је, као и многи други аутори, веома критичан према процесима глобализације и настављању поларизације у свим доменима. Уз све раније изложено, постоје извјесне стрепње од

утопизма и тоталитаризма које може да произведе савремени процес глобализације, с нагласком на незапосленост, социјално раслојавање, екстремизам, глобални тероризам, неконтролисану трку у наоружању, уништавање животне средине експериментима и индустријским отпадом, трговину наркотицима, ширење заразних и неизљечивих болести и др.

Питања амбивалентне природе глобализационих процеса биће све сложенија и изразитија и поред отпора глобализацији који пружају одређени покрети и удружења, због тога што ће и будуће токове и друштвени развој усмјеравати најмоћнији, најбогатији, најразвијенији - свјетске супер силе, а осталима на Земљиној кугли преостаје прилагођавање.

Књига професора Драшковића „Контрасти глобализације” представља вриједан рад у којем је садржана вишезначна анализа савремених процеса глобализације и транзиције, као актулених збивања на међународној сцени. Ослоњена је на прворазредну, добро одабрану литературу страних и домаћих аутора, што јој, уз добар методолошки приступ обезбјеђује квалификације садржајног и информативног научноистраживачког рада.

Иако је тематски усредсређена, првенствено на економске аспекте свјетске трансформације, тј. глобализације и транзиције (које се одвијају неравномјерно) и њене посљедице, књига има интердисциплинаран карактер, јер су у њој експлицирани и конфронтирани неки битни садржаји не само економске, него и социолошке, политиколошке и филозофске провенијенције.

Изношењем личног мишљења, најчешће критички интонираног, у вези са најзначајнијим питањима која су третирана у студији, аутор се не придружује антиглобалистима, већ указује на сложеност ситуације и залаже се за тражење рјешења која види у схватању потребе прилагођавања цивилизацијским нормама, достигнућима и стермљењима. Јер, прилагођавања токовима глобализације и транзиције је од пресудног значаја за неразвијене и средње развијене земље, а посебно за мале, у које спада и наша

земља. Оно је императив за садашњу развојну фазу и вријеме које долази, што подразумеива концепт отворене тржишне привреде.

Резултати овог истраживања могу да послуже бројним корисницима, а нарочито научницима и наставницима, младим истраживачима, студентима и свима који су заинтересовани за истраживања из ове области. Објављивање студије проф. Драшковића обогатило је економску науку за један вриједни рад.

Милица Косић

Предраг Вукић, ЛЕТОПИСИ ОСНОВНИХ ШКОЛА У КЊАЖЕВИНИ ЦРНОЈ ГОРИ (1885-1908), Зборник докумената, Државни архив Црне Горе, Цетиње, 2003, стр. 880

Недавно се (крајем октобра 2003. г.) у издању Државног архива Црне Горе појавио зборник докумената „Љетописи основних школа у Књажевину Црној Гори (1885-1908)“ који је за штампу приредио Предраг Вукић.

Овај зборник несумњиво представља драгоцен корпус историјских извора о историји црногорског школства. Евидентно је да је структура школских љетописа, који су имали бити и хроника мјеста, замишљена као својеврстан етнографски спис који би обиловао подацима из локалне историје и етнографије мјеста у коме се школа налази. Разумљиво је што је вођење љетописа морало припасти учитељу, од кога је зависила цјелокупна просвјетна и културна активност на подручју школске општине.

Подаци из љетописа требало је да послуже и као грађа за историју Црне Горе, њеног културног блага и народног живота уопште. Учитељи су се приликом писања љетописа бринули да унесу тачне податке. Били су обазриви и опрезни, јер су за то били одговорни. Стил записивача јасно указује на различит образовни ниво мјесних учитеља.

У Државном архиву Црне Горе на Цетињу сачувано је укупно 423 школска љетописа из раздобља Књажевине Црне Горе. Груписани су у три архивска фонда: Главно школско надзорништво са 366 љетописа, Западно школско надзорништво са 6 љетописа и Министарство просвјете и црквених послова Књажевине Црне Горе са 51 школским љетописом. Сви су ови љетописи укључени у садржај зборника. У цетињском часопису

„Просвјета” који је излазио крајем XIX вијека, објављено је пет школских љетописа у раздобљу од 1894-1899. године. Због обиља драгоцених података који садрже, и они су прикључени овом зборнику школских љетописа, како би био што садржајнији и потпунији. Школски љетописи припремљени су за публикување уз пуно поштовање њиховог аутентичног текста.

На крају сваког појединачног љетописа, наведен је одговарајући научни апарат, (назив фонда, број фасцикле и инвентарски број документа).

О историји школства у Црној Гори као и о културно-просвјетном развоју постоји релативно обимна литература. Међутим, о школским љетописима није се готово ни писало. Стога се досадашњи рад на објављивању извора ове врсте не може означити као систематична, континуирана или нарочито интензиван. То је условило потребу за публикувањем историјских извора који прате развој појединих основних и средњих школа у Црној Гори. Резултат тога је и овај зборник докумената који је за штампу приредио и предговор написао један од најталентованијих историчара у Црној Гори Предраг Вукић. Осим што је историчар, Вукић је и врстан познавалац архивистике и библиотекарства, а његово широко образовање, умногоме је утицало на квалитет рада на самом зборнику.

Зборник је резултат вишегодишњег истраживања аутора, који је ово корисно дјело фундирао на архивској грађи Државног архива на Цетињу, у

којем ради више година. Та дугогодишња веза са архивским документима осјећа се и у ауторовом методолошком приступу обради ове грађе. Предраг Вукић се држао строго научне методологије. Говорећи о важнијим питањима из историје Црне Горе, кроз документа је понудио одговоре неоптерећене дневном политиком или идеолошким предзнацима.

Дуготрајна усредсређеност писца на проблем од првог до последњег документа довела је до уједначености у истраживачком методу. Методолошка досљедност показује чврстину приређивачких научних полазишта да архивска грађа чини темељ писања историје. Она историчару олакшава непристрасност при просуђивању, а због своје количине и разноврсности увијек омогућава новине у приступу и тумачењима. Зборник представља прије свега велики изазов и маестрални захват једног големог проблема, дуго отвораног, а до ове збирке недовољно обрађеног и импонује читаоцима и широј научној јавности. Истраживање колеге Вукића, тематски ново и фактографски богато уводи у науку једну до сада и неправедно занемаривану комплексну појаву. Вођен начелом објективности Вукић ни у једном питању није оставио дилему или нејасноћу, јер је понирао аналитички до сваке историјске чињенице, освјетљавајући је и то захваљујући свом неселективном приступу презентације докумената. Вукић је, наиме, у свом Зборнику сакупио сва документа везана за ову проблематику. Стога се ова књига актуелизована временом

наше подијељености, необавијештености и искривљености слике о догођеном препознаје, не само у научним и публицистичким круговима, већ и у широј јавности, као подстицај у васпитном значењу и функцији историје као науке. Богата фактографија коју књига доноси пружа могућност свима да провјеравају процесе и догађаје и да о њима закључују. У временима када се суочавамо са мноштвом контраверзних тумачења, мистификација и манипулација, овакви зборници, засновани на историјским изворима и чињеницама, могу и морају да разријеше многе дилеме које носи ово вријеме. Стога овај научно изузетно утемељен зборник, израђен по највишим стандардима историјске

науке, представља велики допринос не само историографији већ уопште културној баштини.

Зборник је опремљен регистрима личних имена и географских појмова и снабдевен је резимеима на енглеском и италијанском језику, што заокружује његову успјешно остварену цјеловитост.

Рецензенти књиге су угледни црногорски историчари *проф. др Борђије Борозан, проф. др Бранислав Ковачевић, проф. др Зоран Лакић и др Радослав Раскојковић*.

Нама преостаје да *Зборник* свесрдно препоручимо читаоцима, јер ће у њему наћи пуно новог и корисног.

Жарко Лековић

Поп Лазо Поповић Јабучанин: МЕМОАРИ -Подгорица: ЦИД, 2003. 283 стр.

У току 2003. године, у издању ЦИД-а изашла је још једна књига академика др Душана Ј. Мартиновића. Овога пута у питању је дјело које је припремио заједно са вишим архивистом Марином Мартиновић. Ради се о публикацији особене садржине, мемоарима попа Лаза Поповића Јабучанина који су настали у другој половини XIX вијека.

Два пута је у црногорској периодици било ријечи о дијелу писане оставштине не попа Лаза: једном у „Гласнику Етнографског музеја на Цетињу” 1964. књ. IV, а други пут у „Побједи” у фебруару 1976. У оба случаја његово стваралаштво трети-

рано је као дневник. У књизи о којој је ријеч његова оставштина, која се чува у архивском фонду Народног музеја на Цетињу, свеобухватније је сагледана. Наиме уврштен је његов животопис, који има карактер мемоара, а раније је представљен као дневник, и 90 докумената, такозваних „књига”, писана „карата” који говоре о трговачким пословима, купопродајним уговорима поп Лаза, његове браће и њиховог оца Савића Драгова, и новцу који је попо Лазо позајмљивао уз високу или „обичну” камату.

Публикација се састоји из три дијела: I Животопис, II Баштинске „књиге” (оригинали, регистри и фа-

ксимили) и III Родослов доњокрајских Поповића.

Из првог дијела види се да се не ради о дневничкој грађи, биљеженој по данима или седмицама, него по цјелинама и проблемима која је настала у дужем периоду, да су управо у питању мемоари. Они су тако прилагођени савременом правопису и језику, док су неки документи, односно „књиге,” дати аутентично. Тако приређена публикација, уз садржајну уводну студију, пружа вишеструку слику живота Црногораца из доба владавине четири црногорска „господара”: Светога Петра, Његоша, књаза Данила и књаза Николе.

Иако посматра догађаје са дистанце дуже од једног вијека, читалац не може остати равнодушан према ономе што је у дјелу написано. Територија на којој се одвијају догађаји које поп Лазо презентира није велика - то је углавном Ријечка, Катунска и Црмничка нахија, а у суштини то је слика живота и збивања у оновременој Црној Гори. Поповић, истина, најчешће говори о злехудом животу своје и своје породице, у приликама када је право благостање било имати „ваганчић скроба пун”, а у ствари - такав је био живот великог броја Црногораца. Упечатљиве су слике босоног дјетињства његовог и његове браће, аргатовања од малих ногу - сам је као тринаестогодишњак почео да помаже зидарима најмовања у туђим породицама само за храну, одјећу и обућу, као што је било његово код Светога Петра и ујака. Као најамник у Цетињском манастиру, Лазо је, при лојаници, најчешће мо-

кар, јер није имао у што да се пресвуче, сам учио из окрпљених и поклоњених књига: буквара, часловца и псалтира, уз подсмјех манастирске момчади. Међутим, његова упорност довела га је дотле да је у Скадру рукоположен за попа.

Занимљиви су и описи његових трговачких послова, када је ступио у ортаклук са највећим трговцима у Црној Гори, па и са Пером Томовим, Његошевим братом, и његовим рођацима, његов се посао толико развио тако да је укључио у њега своју браћу и снахе, па са задовољством каже: „Све што пасаше с Ријеке (Црнојевића) у Котор или из Котора у Ријеку, све пролазаше проз моје руке” (стр. 34). Попу Лазу су ти послови омогућили да себи и бројној породици обезбиједи сигурнију егзистенцију чак и да с Пером Томовим сагради хан-први угоститељски објекат у Цетињу.

Најупечатљивије су, често и најдраматичније, слике свакодневних међусобних обрачуна у Цетињском пољу између Бајица, Хумаца и Доњокрајаца, који су се водили готово до истребљења. Зато су Хумци, послје једног окршаја у којем су им попаљене све куће, осим једне, заувјек одселили у Русију, а Доњокрајци безуспјешно покушали 1817. Не добивши дозволу, послје дугог лутања „по мору испод Цариграда у некакве бродуштине” у којем је умрло и бачено двадесет четворо старца и дјеце, вратили су се „без ништа на ништа”. Преостало им је да иду до Његуша, Ђеклића и Добрске Жупе и моле за милостињу да би преживјели.

Др Јован Вукмановић каже да је то била општа појава у Црној Гори. „Уопште, међуплеменска трвења, која су се понекад претварала у прави рат, била су понекад општа појава у Црној Гори и Брдима све до Његошевог доба, али нигдје није било више крвопролића него између Бајица и Доњокрајаца.” У доба Петра I ти сукоби су прерасли у прави рат - трајали су пуних 17 година и узели 62 живота. Узалуд је Свети владика слао посланице, кумио Богом великијем, заклињао, преклињао, проклињао - преко његове сиједи главе су знали пуцати једни у друге. А није тако било само између Бајица и Доњокрајаца. „Бијаше се кућа с кућом, братство с братством, племе с племеном, нахија с нахијом, крадијаху се, између себе, паљаху један другоме кућу” - каже поп Лазо (стр. 71).

Трајало је то све до смрти Светога Петра, када су се Црногорци, над његовим одром, заклели да ће престати с крвопролићима, која су некад за Црну Гору била погубнија него обрачуни с Турцима.

Други дио публикације су Баштинске „књиге”. То су, најчешће, купопродајни уговори између попа Лаза, његовог оца Савића и осталих његових синова, који су куповали имања и куће на Цетињу, по околним селима и на Риједи Црнојевића. Као имућнији људи, пошто су стекли средства трговачким трансакцијама, откупљивали су имања, гору, баштине, увећавајући иметак, а поп Лазо сиротињи давао новац на камату, „обичну”, а неријетко и до 20% уз напомену да зајмодавац има право да

прода имовину дужника, ако на вријеме не би вратио позајмљени новац, што се, документа говоре, дешавало.

Тих докумената има 90. Приређивачи су се побринули да дају њихове факсимиле и тако обогате књигу. Неколико значајнијих је транскрибовано и транслитерирано, док је за остале дата кратка садржина. Они су значајни за сагледавање свакодневне борбе за опстанак а и за проучавање језика, и писма тога периода. Посебно су занимљиви неки топоними, презимена и имена која се данас ријетко чују у цетињском крају (Барбакан, Вранова јама, Купусна рупа, Касанова продо, Јубоној до, Језерова љут, Лаиславић, Чокета, Пуран, Думо, Вукац, Преле...).

Приређивачи констатују да су ова документа „у извјесном смислу инструктивна за изучавање друштвено-економских прилика Цетиња и његове околине у оно вријеме, а сем тога интересантна су и за проучавање графије и њених особености са лингвистичког аспекта (...) Држимо да су, мање-више, сва документа занимљива за сагледавање свеукупних прилика једног времена и са социо-правног и лингвистичког становиштва” (стр. 83).

Трећи дио књиге је родослов доњокрајских Поповића, из којег се види да је ово братство, поред попа Лаза, дало црногорској науци и култури неколико значајних личности, његових потомака - „посљетка”, како он каже. Ђуро Лазов Поповић је био истакнути просвјетни радник, главни школски надзорник црногорски,

школски законодавац, аутор 15 уџбеника за основне школе. Његов син Лазо био је професор, аутор уџбеника за средње школе (Историја филозофије, Омилитика...), путописа - „Мрвице из Лазове торбице”, монографија о Петру I и црногорским владикама с краја XIX вијека. Ђуров син Владимир, правник, први је црногорски филмски посленик. Написао је сценарио и у иностранству снимио филм о Црној Гори „Васкрсења не бива без смрти”, који је приказан у Италији 1922. године, а писац је и многих чланака, брошура и књига, од којих је најважнија *Monténégro pendant la Grande Guerre*, Paris 1918, која још није преведена с француског. Из те породице су архимандрит Симеон Васов Поповић - преподобни старац Симеон, оснивач, управитељ и подвижник манастира Дајбабе, затим Ристо Видаков Поповић, једно вријеме, секретар Валтазара Богишића, судије Великог суда на Цетињу, министар финансија у Влади Црне Горе 1913-1915. Од тих Поповића је и графичар, сликар, вајар и есејиста Димитрије Поповић, познато и признато име и у размјерама савремене европске културне баштине.

Анализирајући казивања попа Лаза не може се отети утиску да није живио само у вријеме великих оскудица, када се умирало од глади („У сву Црну Гору, а највише у Црмничку Нахију, умрло је много чељади од глади” - 25 стр.), него и у бесудно вријеме, у којем човјек није био сигуран да се може одбранили од насиља, зла, напасти, отимачине, подметања, кад није било правде, нарочито за сироти-

њу, кад су бољи и јачи чинила што су хтјели. Њему - попу Лазу, „господин Перо / Томов, Његошев брат Д.В./ отео је хан, његовој породици подметнуто је убиство, а њега су четири пута затварали. „А колико су ми пута западали људи да ме смакну, то не могу набројати” (стр. 76). Од великог зулума долазио је у ситуацију да мрзи жвиот (...) „и кућ та срећа оћаше бит да могаше чојку запанут да изгуби живот с онијем ским би му мило било, него не могаше” (стр.60).

У доба Његошево, јадикује поп Лазо, „судници бјеху они људи који су дотле чинили највише мутњу и највише зло у Црну Гору (...) Сенат бјеше оно што оће г. Перо и Марко Лукин” (стр. 55).

Подношљивије су слике живота биле у доба Светога Петра. Поред свих невоља, он је знао сиротињу да заштити, да „призајми” насилнике. За владавине књаза Данила и књаза Николе „огрија сунце Црну Гору”, каже поп Лазо.

Поред тога што Мемоари дају упечатљиву слику жвиота Црне Горе у XIX вијеку, испричану једноставно, ненаметљиво, живо, често драматично, они су драгоцјени извор за многострука истраживања: социолошка, економска, посебно односа у породици-распадања породичне задруге, нпр., језичка, фолклорна, географска... Приређивачима припада велика заслуга што су једно такво дјело богато опремили, од уводне студије до факсимила, фотографија имање позантих ријечи, и ставили га чита-

оцима прије свега научној јавности, на увид.

Закопане су одавно ратне сјекире између Бајица и Доњокрајаца, па је лијепо zazвучала реченица Вање Поповића, једног од потомака попа

Лаза, изговорена на промоцији Ме-моара, у Дому слободе на Цетињу, 3. октобра 2003. године: „Мило ми је што је ово дјело приредио један Бајица”.

Дражица Војиновић

Мираш Мартиновић: ТЕУТА, Београд, 2003, 230 стр.

Дукља-античка, римска провинција, држава дукљанских Словена, настала на простору Горње Далмације, претходно као Превалитана, а била је предмет изучавања бројних истраживача разних струка-археолога, историчара, историчара умјетности, историчара културе и писмености итд. Настала је бројна литература о Дукљанској држави и преддукљанском периоду црногорске историје, почев од оне грчких и римских писаца, преко црногорских списа попут Љетописа попа Дукљанина и других извора, па до ауторских радова током XIX и XX вијека.

Нажалост, и поред тога, дукљански и преддукљански период је најмање изучен период наше историје, те представља још увијек отворено поље за истраживање гдје има много тога да се каже, допуни и исправи.

Колико ће историја и култура једне државе и народа бити обрађена, валоризована на прави начин и заснована на историјским изворима зависи највише од броја релевантних извора и сопствених стручних кадрова који се њима баве, али и од објав-

љене литературе о тој држави и том народу.

Црна Гора и црногорски народ имали су ту несрећу да нијесу имали своје кадрове већ су њену историју писали углавном странци и извањци, походећи је било као авантуристи, било са одређеним циљем. На срећу, посљедњих година стасавалу школовани црногорски кадрови који без предрасуда пишу о Црној Гори, њеној прошлости, култури и другим сегментима идентитета, јер све што је настало и што су створиле цивилизације кроз трајање на простору одређене државе њено је културно-историјско наслеђе.

Један од таквих, већ афирмираних аутора, који се загледао у најдубљу прошлост Црне Горе и њених простора је публициста и књижевник Мираш Мартиновић. Овај стваралац и сањар, трага за тајнама скривеним у далекој прошлости, за несталим градовима, личностима и цивилизацијама на тлу Црне Горе. Пошто је избрусио своје перо на разним круговима, молитвама, митовима и

смагдима, загледан у Есхилов дан, подучен Вавилонским мудрацима, стигао је изгледа дефинитивно у свој Монтенегро-„Pietre di Montenegro” (Камење Црне Горе), Путевима Превалиса, са жељом да Отвори Агрувијум. А онај који путевима Превалиса стигне у камење Црне Горе, стигао је у вртлог из којег више не излази. М. Мартиновић, по свој прилици, и не намјерава одатле ни излазити. У маниру правог историчара он основу за своје књиге узима историјске теме а потка су му надахнути литерарни описи и реминисценције, тако да читалац његове књиге гута у једном даху чиме упознаје прошлост на најпопуларнији могући начин.

Већ зрели стваралац М. Мартиновић нам је недавно подарио нову књигу на историјске теме. Извукао је из 23-вјековне таме илирску краљицу Теуту, жену непоновљиве љепоте којој су се чак и богови дивили, а непријатељи остајали немоћни пред том љепотом.

Књига носи јасан и кратак наслов - *Теуша*, који само једном ријечју објашњава све. Дакле, аутор је за фанбулу свога дјела узео краљицу Теуту, и што се подразумејива, град Рисан као њену пријестоницу.

Што све кажу извори и књиге о Теути и Рисну, ауторовој основној теми?

Теута је била илирска краљица, која је владала илирском државом, послје смрти свога мужа Агрона, од 231-228. године прије Христа, умјесто његовог малољетног сина Пинеса.

Ова мудра и енергична владарка у бројним ратовима које је водила приносилава Епир да ступи у савез са Илирима, врши опсаду Исе, коју је започео Агрон, напада Епидамнос, осваја оток Коркиру уз помоћ савезника Акарнанаца, послје побједи над флотом Ахајаца и Етолаца. За намјесника Коркире поставља Деметрија Хваранина. Међутим, јачање и ширење илирске државе према југу почело је угрожавати римске интересе у Јадранском и Јонском мору. У нападу на грчке и италске трговце нарочито су се истицали илирски гусари, што је натјерало Римљане да пошаљу краљици посланике са два брата Корунканија на челу (Луције и Гај) са задатком да од Теуте траже да прекине опсаду Исе и забрани својим поданицима гусарење и пљачку. Теута одбацује римске захтјеве, убија млађег брата јер је поносној краљици запријетио да ће је научити да поштује права Рима. То је био повод Римљанима да започну рат с Илирима 229. године управо у вријеме Теутине опсаде Виса, кад је Теута била послала велики број својих лађа против Крфа и Драча које их освоје. Римска војска се укључује у ове сукобе, те уз помоћ Деметрија Хваранина који издаде краљицу заузму Крф, Драч и Аполонију (близу Валоне). У ратовима 228. године Римљани настављају нападе ка сјеверу на Теуту, гдје им се преда више илирских племена. Теутини поданици доживе пораз и код Виса јер је римска сила била огромна: 200 бродова, 120 000 пјешака и 2000 коњаника.

Искрцавши се на источној обали Јадранског мора код Аполоније Римљани потисну Илире према сјеверу, а илирске вароши и утврђења падају једна за другим у Римске руке. Теута се повукла у тврђаву *Рхизон* (Рисан), а њена флота у Неретву. У том рату илирска држава изгубила је велики дио своје територије и сведена је била на подручје од Дубровника до Дрима. За свог намјесника Хвара и отока, Рим постаља бившег Теутиног војсковођу. Теута бијаше приморана на мир под неповољним условима – плаћање данка, ограничење кретања и броја наоружаних бродова (највише два брода и то само до Љеша). Послије склапања овог мира Теути се у изворима губи сваки траг.

Међутим, антички писци – Помпоније Мела, Плиније Старији, Стробон и др. говоре да се илирска племена као што су Ардијеји, Плереји, Анхелејци, Лабеати, Доклеати, Пирусти и Аутаријати, никада нијесу помирили с римском окупацијом, те да су сукоби били уобичајена појава. Лик илирске краљице им је био подстицај и надахнуће док није прешао у легенду, која ето и дан-данас заокупља машту истраживача и знатижељника.

Центар илирске државе у Теутино доба био је утврђени град Ризон, градић згодан по неосвојивости, повучен од мора и лежи на самој Ризонској ријеци, како су забиљежили хроничари. Овдје и данас многе непознанице побуђују машту, почев од локације ондашњег илирског насеља, па до топонима: Царине, ријечица Шпиља, Градина, пећине

Липци, киклопских зидова, те археолошких налазишта попут хеленистичке и илирске керамике, новчића Аполоније, Дирахине, Балајоса (краља), нарочито ризонскога новца и надасве чувеног мозаика чувене краљице Теуте.

Интересантно је напоменути да се под најездом Авара и Словена распада црквена организација у Прева-лису и да се управо у Рисну посљедњи пут помиње епископ 595. год., да би 602. године ова била потпуно уништена и у Дукљи и Скадру.

И још нешто: Константин Порфирогенит убраја Рисан у градове, а Поп Дукљанин *Rissena* сматра Жупом, која се простирала уз обалу и залеђе Рисанског залива.

Управо на овим чињеницама и на овом терену Мираш Мартиновић везе прелијепи историјски ћилим црногорске прошлости. Историјско штиво је заогрнуо литерарном пређом тако да читалац не осјећа гдје почиње и гдје завршава историја и гдје писац говори устима својих јунака. Прочитавши књигу Мартиновића стиче се утисак да се о Теути нема што више рећи од већ реченог.

Инспирисан налазима пољских археолога аутор плете причу као паук мрежу, око вазе из VII или VIII вијека прије Христа и зрна са Царина које цвијета последице три миленијума, зрна које сеже до средишта Земље као у бајкама, а своју причу казују и други налази новац, керамика...

Ово је прича са краја књиге, што говори о томе да се Мирашева књига може читати и с краја као и са почетка, јер је штиво распоређено у

двје књиге (прву и другу) са по двадесет слика-поглавља која се по потреби могу читати независно једно од другог, иако се прави угођај добија тек након читања цјелине. Но то није све. Аутор је дјело опремио фусно-тама које поред тога што појашњавају основни његов текст, представљају примјер како и сувопарно историјско штиво кад се употреби на прави начин може звучати и научно, пјеснички лепршаво ако је осмишљено и писано пером мајстора. Овдје је наша мјесто света илирска биљка-ирис (*iris illyrica*), чију су љековитост хвалили многи антички писци, а Илири о њој испредали легенде и предања. Наравно, директну везу овдје ирис има и са Теутом јер у њено доба најбоље успјева. Своје мјесто овдје налази и божанства-богиња љепоте код Илира Латра и Биднус, бог ријека код племена Јапода. Ипак, ниједна прича о Боки Которској не би била потпуна да се у њој не нађе мјеста за Котор, град чаробне мјесечине, љубимац звијезда, миљеник мита, симбол поморског богатства, који је према легенди основала грчка богиња Алкима која и данас живи у пећини Вилиници изнад града.

Посебну пажњу читалаца у главном тексту привлачи преписка између Теуте и њеног војсковође Деметрија, писма која су писана са пуно љубави и њежности ма да писана у суровим временима битака и погибија којима је овај простор богат и пребогат, можда најбогатији на свијету.

Умјесто да ламентирам, над ауторским текстом Мираща

Мартиновића цитираћу укратко само неке његове реченице које говоре све. Он каже устима својих јунака: „Нигдје ноћ није тајанствена као у овој земљи. Нигдје звијезде не блистају као овдје. И нигдје небо није у дослуху са земљом као над овим планинама..”

Иако легенде и историја не иду заједно, јер су легенде везане за литературу, а историја за изворе, ипак треба наћи оправдања за Миращево мишљење да „предања стварају простор за трајање, себи и свом народу”. Неспорно је такође, чињенице говоре да је Ризон представљао центар војне моћи у Илирији у вријеме краљице Теуте и да су дивља илирска племена попут Ардијеја, Доклеата и Лабеата представљала главну сметњу за успостављање римске власти у Илирији. Читаоцима препуштам да просуде има ли ова прича о непокорности и дивљини свој наставак.

А М. Мартиновић оптимистички оставља отвореном причу своје књиге, јер каже он, краљица Теута наставља да живи у машти народа. Наставља да путује и гледа своје краљевство, из ириса, у доба кад он расцвјета.

Свакако ваља још једном подсјетити да Теута и даље столује у свом пријестоном граду Рисну, античком Rizonu, Rizuntu, Riziniumu, Sinus Rizonicosu, Rizonitasu, који оснива племе Ризонати, односно Ризонитас, или на прастарим језицима Обаљани, како се претпоставља у науци.

Можда се још увијек скрива у вировима „Илирске црnodубоке ријеке гдје бијаху сахрањени Хармонија и Кадмо код људи Енхелеја.”

Овај последњи цитат преузео је аутор од једног мудрог Ришњанина-Лазара Дробњаковића, који Црnodубоку ријеку поистовјећује са Рисанским заливом, који у појединим добима и атмосферским приликама умјесто плаветнила добија тамнију боју.

Не можемо да не подсетимо да нас овај топоним асоцира и стаје у

дугачки низ топонима са значењем, црн, мрк, вран, сив, таман, којих у Црној Гори има много, а који се уклапају у главни назив са истим значењем-Дукља-Зета-Црна Гора.

На крају да зажелимо Мирашу Мартиновићу да настави трагање за црногорским тајнама што ће свакако дати нове књиге.

Божидар Шекуларац

**ИЗВЈЕШТАЈ
О РАДУ ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
ЦРНЕ ГОРЕ ЗА 2002. г.**

1. НАЗИВ ПРОЈЕКТА - ТЕМЕ: Вишетомна историја Црне Горе
РУКОВОДИЛАЦ: проф др Ђорђе Борозан
РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: дугорочан пројекат

На основу Уговора (бр. 05/01-3-1629 од 11.06.1997) између Министарства просвјете и науке - Сектора за науку и Универзитет и обавеза и права Историјског института Црне Горе, којег заступам од именовања 8. априла 2002. године, координирам рад на стварању услова за писање преосталих томова из пројекта *Вишетомна историја Црне Горе од 1796. до 1991*. За 4 књигу створени су услови тј. рукопис очекујемо - тако да се њено публикавање очекује 2004. године. Она покрива период историје Црне Горе од 1796. до 1878. г. С обзиром на то да је посљедња књига објављена 1975. рукопис четврте књиге академика Бранка Павићевића биће, коначно, нови почетак ове, сматрам, неодложне потребе и дуга не само Историјског института већ и Универзитета Црне Горе. Даље координираће послова око стварања стручних и научних претпоставки за писање *Историје Црне Горе* за период 1878 - 1918. и 1918 -1991, обављено је у домену методолошких претпоставки, сабирања научних сазнања из историографије и других научних дисциплина. Тај рад ће бити интензивираан током 2004. године у смислу стварања релевантних научних и стручних тимова, формирања оперативне редакције, процјене обухватности истраживачки довршених и недоконаних тема, расположивих и синтезама обухваћених цјелина и

тек на основу таквих, реалних процјена, прићи ће се ауторској обради оба периода. У овом тренутку, реално је очекивати да се током 2003. г. обликују конкретна ауторска задужења за довршење незавршених и обраду нових тема у циљу стварања услова за писање синтеза *Историје Црне Горе* за период 1878-1918. и 1918.-1991.

Поред тога посла, током ове године држао сам редовна предавања на групи за Историју и географију Филозофског факултета у Никшићу, за предмете:

а) Историја јужнословенских народа од XVI вијека до краја XVIII вијека.

б) Историја јужнословенских народа од краја XVIII вијека до 1918. године.

Током 2002. године објавио сам чланке, радио на припреми књиге, зборника грађе и учествовао на научним скуповима:

Чланци

1. *Великоалбанско питање 1878-1998*, Гласник одјељења друштвених наука ЦАНУ, бр. 14, стр. 7-64, Подгорица 2002.

2. *Ислам-религија као судбина*, Historia No-2, г.г. 23-48, Lisabon 2002.

3. *Територије краљевине Југославије у саставу протектората Велика Албанија 1941-1944*, Зборник, Косово и Метохија у великоалбанским пројектима 1878-2000, стр. 103-132, Београд 2000.

4. *Демографско у идентитету Срба и Хрвата*, Дијалог повјесничара - историчара, стр. 116-131, Загреб 2002.

5. *Косово и Метохија у великоалбанским плановима*, часописа за етнологију етнографског музеја - Београд, 3-4/2002, стр. 295-298, Београд, 2002. године.

6. *Државноправни животи Србије 1918-1991. у најновијим историографским дјелима, Историјски записи 3 - 4 стр. 295-298, Подгорица 2001.*

7. За *Историјске записе* 1-2 за 2002. годину предао сам Редакцији часописа чланак „*Црна Гора у рату против Османске империје од 8. до 18. октобра 1912*“; осврт са промоције едиције *Монумента Монтењегрина* и приказ књиге *Радови у Југославији 1992-1999*.

8. Завршио радна писања уџбеника (једна трећина *Историја за III разред гимназије* (општи, друштвено-језички и природно математички смјер) и уџбеник за III разред стручних школа.

9. Рецензирао уџбеник за историју за VIII разред осмогодишње школе, који је већ штампан, и одреднице за Албанце уџбеника за историју за II разред гимназије и средњих стручних школа

Припремање књиге и зборника грађе.

Рад на припреми *шреће књиџе* из циклуса - *Југословенска држава и Албанци*, коју радим заједно са проф. др Љубодрагом Димићем, приводи се крају. Исто тако у току је рад на двотомном зборнику грађе Југословенско-совјетски односи 1945-1956.

Учествовао сам на три међународна научна скупа

1) Дијалог историчара-повјесничара, Београд 18-21. септембар 2002.

2) Југословенско-совјетски односи 1945-1956, Москва 24-30. новембар 2002, поводом зборника грађе и приређивања од стране југословенске и руске редакције.

3) Село у Црној Гори, организатор ЦАНУ, Подгорица, 18-20. децембар 2002. На сва три скупа поднио сам саопштења која ће бити штампана у зборницима радова.

2. НАЗИВ ПРОЈЕКТА-ТЕМЕ: Црногорско руски односи 1878-1917.

РУКОВОДИЛАЦ: др Радослав Распоповић,
виши научни сарадник

РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: децембар 2002. године

На сједници Научног вијећа Историјског института Црне Горе, одржаној 25. јануара ове године, у оквиру разматрања Извјештаја о раду за претходну годину и утврђивања Плана рада за 2002, заузет је став и о задацима у вези са пројектом „*Црногорско-руски односи 1878-1917*” и другим пројектима чији је рок истекао у 2001. Научно вијеће је закључило да се рад на њима настави: „јер је до закашњења дошло из објективних околности, што због кашњења уплате средстава а дјелом и због недовољно исплаћених средстава за научно-истраживачки рад у иностранству”. Одлука је подразумијевала продужење рада у току 2002. г. (мада је самовољом записничара првобитно преиначена на јун 2002), као и то да се обезбиједи услови да се истраживачки послови, у земљи и иностранству, који нису могли бити обављени у прошлој и ранијим годинама, обаве током 2002. г. и приступи писању рада.

Међутим, у дијелу који се односи на овај пројекат, одлука Научног вијеће није реализована јер нијесу одобрена никаква средства на основу којих су се могли обавити незавршени послови научно-истраживачког карактера. Настојећи да заокружим елементарни ниво истражености теме у земљи, покушао сам да из властитих средстава обавим дио преосталих истраживања у архивским установама на Цетињу. То се прије свега односило на Архивско одјељење Цетињских музеја и фонд „Приновљени рукописи”. Та истраживања, обављена у октобру и почетком новембра ове године, иако веома значајна, представљају само дио послова које још увијек треба обавити у оквиру истраживачке фазе рада на овој теми. Све то говори да пројект није могао бити реализован на првобитно планирани начин. Умјесто тога као елаборат о мом досадашњем ангажовања на овом пројекту могу да презентирам десетак посебних текстова који су произашли из досадашњег рада на овој теми. Већи дио тих радова, насталих током ове и претходних година, објављен је у различитим часописима и зборницима. Сакупљени на једном мјесту, својом тематском и хронолошком блискошћу и проблемском усредсређеношћу они добрим дјелом могу да одговоре потреби коју подразумева монографска обрада теме *Црногорско-руски односи 1878-1917”*.

У овој години, до истека мандата, као уредник *Историјских записи*, заједно са осталим члановима Редакције, радио сам на преосталим пословима припреме за штампу двоброја 1-2/2001, као и свеске 3-4/2001. Ти послови су обављени у року тако да је Редакција, држећи се на почетку усвојеног концепта (о издавању двоброја), до истека свог четворогодишњег мандата успјела да објави осам свесака *Историјских записи*.

Током године радио сам и на реализацији међународног пројекта „*Николај Михаилович Поцајов - Руски војни агенти у Црној Гори*”, књ. I (зборник докумената) и књ. II (дневник) који се сходно потписаном *Пројеколу* реализује у сарадњи Института за руску историју - Руске академије наука и умјетности, Војноисторијског архива Руске федерације, Историјског института Црне Горе и уз финансијску подршку предузећа „Санус” из Подгорице. Ради обављања финалних послова у припреми за штампу прве књиге из наведеног пројекта (*Зборник докумената*) од 10. до 24. новембра 2002. године боравио сам у Москви. Ови послови, вјероватно, не би били завршени у овој години да није било разумијевања председника Владе Црне Горе г. Филипа

Вујановића који је за ту сврху одобрио финансијску помоћ у износу од 3.000 евра.

Боравак у Москви искористио сам и за рад на пројекту „*Црногорско-руски односи 1878-1917*”. С тим у вези у Државном архиву Руске федерације прегледао сам неколико архивских јединица из фондова: „Извољски Александар Петровић” и „Ламздорфи Владимир Николајевич”. Такође сам радио у Институту за научну информацију РАН гдје сам прегледао научну периодику као и публикације из сваремене руске историографије, и извршио фотокопирање одабраног материјала.

У вријеме мог боравка у Русији, у организацији Института за славистику и балканистику РАН, одржана је међународна научна конференција Савремени проблеми постјугословенског пространства и позоиција Русије”. На позив организатора присуствовао сам раду конференције и учествовао у дискусији у вези са питањима која су на њој покренута.

Припремио сам за штампу реферате са којима сам у претходним годинама учествовао на међународним научним скуповима: „Велике силе и проблем суверенитета балканских земаља у другој половини XIX вијека” поднијет на међ. научном скупу: *Национални идентитет и државни суверенитет у Југоисточној Европи*); „Русија, Петар I Петровић Његош и план о стварању славно-српске државе на Балкану (поднијет на међ. научном скупу *Политичке и културне концепције о уједињењу Југоисточне Европе*); „Династије Романових и Петровића у спољнополитичком животу Црне Горе у другој половини XIX и почетком XX вијека (поднијет на међ. научном скупу: *Династија Петровић-Његош*).

3. НАЗИВ ПРОЈЕКТА-ТЕМЕ: Културне везе Црне Горе и Русије у другој половини XIX и почетком XX вијека

РУКОВОДИЛАЦ: Др Сенка Бабовић-Распоповић,

виши научни сарадник

РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: децембар 2002. године

Према плану рада усвојеном на сједници Научног вијећа Историјског института Црне Горе, одражној у јануару 2001. г. била сам обавезна да у току ове године наставим и завршим рад на пројекту „*Културне везе Црне Горе и Русије у другој половини XIX и почетком XX вијека*”. То је подразумевало завршетак необављених истраживања у земљи и иностранству, по овом пројекту, и писање рукописа рада.

Потреба за омогућавањем неопходних услова за обављање незавршених истраживања у земљи и иностранству током 2002. године, била је много израженија код овог, него код већине других пројеката из програма рада Историјског института. Разлог за овакву констатацију лежи у чињеници да практично од момента уговарања, он није третиран на исти начин као и други пројекти на којима се ради у Историјском институту, тако да су износи одобраваних материјалних трошкова увијек били мањи него за остале пројекте. Илустративан примјер како је овај пројекат вреднован представља податак да су по основу материјалних трошкова, за истраживања у земљи и иностранству, у 2001. години одобрена средства у износу од 1.245 DM као и то да су она исплаћена тек 14. децембра 2001. У овој години за рад на овом пројекту, и поред поменуте одлуке Научног вијећа, нијесу одобрени никакви материјални трошкови. С обзиром на ту чињеницу, јасно је да током ове године нијесу могли бити обављени преостали незавршени истраживачки послови.

Ради сагледавања цјелине услова у којима се већ дуже вријеме одвија мој научно-истраживачки рад напомињем да сам, да бих испунила услове за пријављивање на конкурс за избор у звање вишег научног сарадника, расписан у првој половини ове године, морала сама да обезбиједим средства за штампање рукописа моје докторске дисертације „*Културна политика у Зетској бановини 1929-1941*”, која је реализована као научни пројект Историјског института. Томе могу да додам да су средства која су ми исплаћена за 29 дана научноистраживачког рада у Москви (3.500 DM), према *Извјештају утрошка средстава намијењених за материјалне трошкове по пројектима за 2000. годину*, који је сачинио тадашњи шеф рачуноводства, у односу на она које би ми према *Уредби о дневницама* у иностранству по основу материјалних трошкова за овај период припадале, износила само 24,65%. Средства која су одобрена за 2000. годину (1.245 DM) могла су да подмире једино трошкове пута, док сам све остале расходе мог двадесетодневног истраживања у Русији морала сама да обезбиједим. У овој години никакви материјални трошкови ми нијесу одобрени, тако да сам о властитом трошку обавила једномјесечна истраживања на Цетињу.

Из извјештаја који достављам за ову годину сасвим је очигледно запостављање од стране Министарства за просвету и науку како

пројекта „*Културне везе Црне Горе и Русије у другој њоловини 19. и њочейком 20. вијека*“, тако и његовог аутора. Због тога се оправдано може поставити питање критеријума који се примјењују у финансирању мог научноистраживачког рада.

С обзиром на то да је реализован под веома неповољним условима (о томе се могу направити упоредни подаци са другим пројектима) свакако да се рад на овом пројекту није могао одвијати планираном динамиком нити су сви послови могли бити обављени у предвиђеном обиму. На бази онога што сам, ипак, успјела да урадим је елаборат мојих до сада завршених послова који представља текст рукописа „*Културне везе Црне Горе и Русије у другој њоловини XIX и њочейком XX вијека*“, обима од око 15 ауторских табака, који ћу, надам се, до краја ове године предати органима Института.

У овој години као члан уређивачког тима (члан редакционог одбора и један од приређивача) радила сам на реализацији међународног научног пројекта „*Николај Михаилович Пошайов - Руски војни агенти у Црној Гори*“, књ. I (зборник докумената) и књ. II (дневник).

Припремила сам за штампу „*Културна њолиџика Црне Горе њод уџицајем Русије у 19. и њоч. 20. вијека Династије Петровић*“, саопштен на међународном научној скупу *Династија Петровић-Њеџош*“. За часопис Историјски записи (бр. 1-1-2002) написала сам чланак: „*Формирање Зейске бановине и социјално-економски услови за увођење јуџословенске идеологије у њен унуџрашњи живој*“. За исти часопис (бр. 3-4/2001) написала сам приказ на књигу „*Историја јуџословенске кризе 1990-2000*“, (Москва 2001), аутора др Јелене Гускове.

4. НАЗИВ ПРОЈЕКТА-ТЕМЕ: Уџицај Црногораца школованих у Русији на друштвено-политички живој у Црној Гори у периоду 1830-1918. година

РУКОВОДИЛАЦ: Др Момчило Д. Пејовић,
виши научни сарадник

РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: децембар 2002. године

Планом и програмом рада за 2002. годину, радни задаци у текућој години били су усмјерени на даљим архивским истраживањима која су остала нереализована у Русији и Украјини, због необезбијеђених финансијских средстава од стране Министарства просвјете и науке -

Сектора за науку и Универзитет, а које је давало наговјештаје за њихов оправдани наставак. Такође, у датом временском периоду сређивани су исписи и архивска документација, а написана је и радна верзија као мањи рад на тему „Школовања црногорских ђака и сѣуденатија у Русији од 1830-1918. године” а све у оквирима који су били диктирани до сада прикупљеним архивским и библиотечким подацима у Русији и Украјини.

Оправдана очекивања да ће се наставити са даљим архивским истраживањима, од стране руководиоца пројекта, нијесу се остварила, јер се све завршило нејасним ставовима надлежног министарства па и његовом незаинтересованошћу за обраду наведене теме, а то је временски трајало готово све до септембра текуће 2002. године, да би се тек тада извјесно саопштило да се не може очекивати наставак истраживања на пројекту, мада су на сједницама Научног вијећа Историјског института подгријаване наде и очекивања да ће се завршени пројекти у текућој години једним дијелом финансирати, па је и на једној од сједница заузет готово јасан став да наставим са радом на недовршеним пројектима у Институту.

Дакле, рад на уговореном пројекту у текућој 2002. години није настављен што се тиче архивских истраживања, али је с, друге стране, сређивана архивска документација и написана једна верзија рада на тридесетак страница штампаног текста, који ће бити дат на рецензирање и биће саставни дио овога извјештаја.

На основу досадашњих истраживања и прикупљеног архивског материјала није се могло више очекивати од написаног и приложеног у извјештају, јер пројектом одређена и планирана истраживања нијесу реализована у уговореном временском року од шест мјесеци као неопходном времену за укупна истраживања на датом пројекту.

Да ли ће надлежно министарство имати воље, научног интересовања и да ли ће бити изражена и потреба друштва и саме државе да настави са финансирањем пројекта који је у текућој години био изостао, остаје да оно само процјени, а руководилац пројекта је веома заинтересован за наставак даљих истраживања на овој теми-пројекту.

Сматрам да наведени пројекат има пуну научну оправданост за наставак архивских истраживања и обраду ове веома значајне теме из културне историје Црне Горе у њеној даљој и блиској прошлости.

До осамдесетих година XX вијека у црногорској и југословенској историографији нема запажених радова или монографија који су посебну пажњу поклањали школовању црногорске омладине у земљи и иностранству у периоду од почетка 18. па све до првих деценија 20. вијека. Већ од осамдесетих година та проблематика заокупља пажњу појединих историчара, посебно у Црној Гори, а и заинтересованост друштва и појединих надлежних установа исказује се у извјесној мјери финансирањем одређених тема - пројеката из наведене проблематике.

Проблематика школовања Црногораца у иностранству је комплексна и специфична, а уједно и веома инспиративна за проучавање једног сегмента у богатој баштини црногорске културе, па је и руководиоца уговорене теме-пројекта посебно био заинтересован за њену научну обраду. Бавећи се већ дужи низ година архивским истраживањима на задату тему, дошло се до веома значајних резултата који се повремено саопштавани научној и стручној јавности у појединим часописима, новинама, или су ти резултати објављивани као студија или посебно издање.

Из досадашњих истраживања на тему школовања Црногораца у земљи и иностранству објављени су сљедећи радови:

посебно издање:

1) *Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918*. (Подгорица, 2000. год. стр. 1-673.)

2) Необјављена магистарска теза: „*Школовање црногорских студената на Београдском универзитету 1905-1915*”.

3) „*Школовање црногорских ђака у Цариграду крајем XIX вијека и почетком XX вијека*. Историјски записи, Титоград 1986., бр. 1-2.

4) *Школовање црногорских студената на Београдском универзитету 1905-1915*, реферат на симпозијуму у Београду 1989. године.

5) *Прилог проучавању школовања омладине из Боке Которске у XIX вијеку и почетком XX вијека* (Зборник радова, Котор 1989.)

6) *Школовање црногорске омладине у Македонији у периоду друге половине XIX вијека и првих деценија XX вијека* (Зборник радова, Скопље 1994.)

7) *Школовање црногорске омладине у иностранству 1848-1918*. Просвјетни рад, Подгорица 1994. године.

8) *Школовање црногорске омладине у иностранству на техничким школама и факултетима* (Београд 1995, Записи, бр.1. ПИСУС)

9) *Школовање ђака-студената у Русији 1830-1918*. године, (на рецензирању).

5. НАЗИВ ПРОЈЕКТА-ТЕМЕ: Утицај оријентално-исламске цивилизације у Црној Гори
 РУКОВОДИЛАЦ: др Драгана Кујовић, научни сарадник
 РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: децембар 2003. године

Након истраживања и рад на пројекту „*Утицаји оријентално-исламске цивилизације у Црној Гори*” у првој фази односио се на прикупљање основних података и упостављања контаката на основу којих је требало да буде остварена посјета Сарајеву, односно породици Музуровић (Зарифа Музуровић) код које се налазио најстарији исламски рукопис на подручју некадашње Југославије, некада својина Узеира Диздаревића из Бијелог Поља. У току посјета које су услједиле у два наврата током фебруара и марта (у трајању од по три дана, рачунајући и дане путовања, без наплате трошкова смјештаја) установила сам да је поменути рукопис продат „Christi’s” аукцијској кући у Лондону. Три странице из поменутог Кур’ана уз детаљни опис налазе се у „Christe’s” каталогу „Islamic art and Manuscripts” (Tuesda 16 October 2001) на странама 17, 18, 19. У овом периоду (март/април) остварене су и три посјете Архиву Народног музеја на Цетињу, посјета Народном музеју и Етнографском музеју на Цетињу и ризници Цетињског манастира. У току ових посјета обављен је преглед грађе на оријенталним језицима која се налази у Архиву Народног музеја и евидентирани предмети оријенталног поријекла који се чувају у Народном музеју и ризници Цетињског манастира. Нажалост, у наредном периоду била сам болешћу онемогућена да предвиђеном динамиком наставим планирана истраживања. Ипак, у јуну и јулу учествовала сам на научном скупу поводом обиљежавања 50 година постојања и рада Завичајног музеја у Пљевљима. На овом научном скупу са темом: „Историјски циклуси развитка пљеваљског краја: чиниоци напретка и регресије (поводом 50 година Завичајног музеја у Пљевљима)” учествовала сам саопштењем: *Сегментн културне прошлости Пљеваља: Активности значаја изв. „џурских школа”*. У новембру, одласком за Сарајево ради набавке неопходне стручне литературе и посјетама Државном архиву Црне Горе на Цетињу настављено је регистровање грађе на оријенталним језицима, односно предмета оријенталног поријекла у архивским и музејским фондовима Црне Горе.

6. НАЗИВ ПРОЈЕКТА-ТЕМЕ: Жене у средњовјековном Котору
РУКОВОДИЛАЦ ПРОЈЕКТА: др Ленка Блехова Челебић
РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2001. година

Горе поменуте године сам се вратила из иностранства гдје сам пратила мог супруга, те сам почела да радим тек почев од 1. априла 2002. Преглед моје научне дјелатности везане за мој рад у Историјском РЦГ институту је сљедећи:

1. Припрема за издање књиге *Жене средњовјековног Котора*, 408 стр., издавач ЦИД, Подгорица. Ради се о студији која је настала на основу докторске дисертације брањене г. 2001. на Филозофском факултету у Новом Саду.

Књига је имала промоцију у Котору, на којој се окупила научна јавност и о којој су јављала сва средства информисања. Исто тако, значајан дио текста књиге публикован у наставцима у дневном листу „Вијести”. Промоција књиге је одржана, такође, у Матици, српској у Новој Саду.

2. Рад на документима Историјског архива Котор и Бискупског архива Котор, које планирам да публикујем или научно користим, вршен је редовно (83 посјете Архиву). До краја године ће бити спремно за штампање првих 100 фолијума (од укупно пет стотина) VII књиге Судско-нотарских списа ИАК (1440-1442). Такође, почела сам да прикупљам податке за сљедећу студију која ће се односити на свештенство средњовјековног Котора. У ту сврху, обрадила сам I књигу Бискупског архива Котор (1434-1453). До краја године ћу завршити и обраду II књиге истог архива (1457). Пројекат сам пријавила почев од 1. јануара 2003. године.

Мимо мојих радних обавеза у Институту, публиковала сам 2002. године:

1. J. Svenbro, G. Cavallo: *Како су чинили Грци-како Римљани*, превод са шпанског на српски, издавач Октоих, Подгорица.

До краја календарске године планиран је излазак из штампе:

2. Isidorus de Sevilla: *Etymologiae V*, двојезично издање, превод са латинског на чешки, критички апарат, увод; издавач Oikumene, Праг, Чешка Република.

7. НАЗИВ ПРОЈЕКТА-ТЕМЕ: Дробњак 1850-1918.

РУКОВОДИЛАЦ ПРОЈЕКТА: проф. др Бранислав Ковачевић

ИЗВРШИЛАЦ: мр Жарко Лековић

РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: децембар 2003.

У току 2002. године обавио сам истраживања у архивима Црне Горе и Србије у циљу прикупљања грађе за израду докторске дисертације „Дробњак 1850-1918”.

Завршио сам истраживања у Музеју на Цетињу (архивско одјељење). У овом архиву сам истраживао 20 радних дана.

Истраживао сам и у Државном архиву на Цетињу, фонд „Министарство унутрашњих дјела” (100 радних дана).

Истраживао сам и у Архиву Историјског института Црне Горе у Подгорици (50 радних дана).

У Архиву Србије сам истраживао фонд Министарства унутрашњих дела (30 радних дана).

Упоредо радим на проучавању основне литературе, како бих могао лакше приступити писању и обликовању дјела.

8. НАЗИВ ПРОЈЕКТА-ТЕМЕ: Социолошко-демографска анализа кретања становништва у Подгоричкој општини 1945-1991. (докторска дисертација)

РУКОВОДИЛАЦ ПРОЈЕКТА: проф. др Слободан Вукићевић

ИЗВРШИЛАЦ: мр Вукајло Глушчевић

РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: децембар 2003. године.

Рад на пројекту „Социолошко-демографска анализа кретања становништва у Подгоричкој општини 1945-1991” састојао се у следећем: Поред повремених консултација са ментором, др Слободаном Вукићевићем, обавио сам два истраживања у Београду; и то:

- у априлу текуће године у Архиву Југославије

- у октобру исте године у СЗС и Савезном заводу за тржиште рада и миграције.

Селектирао и обрадио архивску грађу, а потом извршио допуну првог поглавља:

Колонизација становништва подгоричке општине у Војводини и Миграције радне снаге са подручја Подгоричке општине на привремени рад у иностранство.

- Написао треће поглавље: Миграције село-град на подручју Подгоричке општине и започео рад на четвртом поглављу: Природно кретање становништва на подручју-Подгоричке општине

9. НАЗИВ ПРОЈЕКТА-ТЕМЕ: Нови од пада под османску власт до краја XVI вијека
РУКОВОДИЛАЦ ПРОЈЕКТА: Академик Миомир Дашић
ИЗВРШИЛАЦ: мр Јасмина Ђорђевић
РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2002. година

Према Плану рада за другу половину 2002. године требало је да завршим рад на докторској дисертацији „*Нови од њага њод османску власћ до краја XVI вијека*”. Међутим, у овом периоду била сам ангажована од стране Министарства за просвјету и науку, Сектор за просвјету, и Завода за израду уџбеника за рад на пројекту израде уџбеника историје за 8. разред основне школе док ће за III разред гимназије бити завршен крајем децембра текуће године.

У оквиру пројекта Савјета Европе „History and History Teaching in south East Europe:” учествовала сам у раду конференције Радне групе у Тирани, 21-22. новембра, и Стразбуру, 3. децембра, посвећених изради CD-рома са изворним материјалима за пројекат „Европске кључне године: 1848, 1913, 1919, 1945. и 1989-90”. Учествовала сам у радионици „New Approaches in History in Southeast Europe: What Can Research Policies Contribute?” у организацији Универзитета у Грацу, 8-9. децембра. У оквиру пројекта Tempus Универзитета Црне Горе радила сам на изради евалуације Стандарда рада Историјског института.

Обављала сам дужност секретара Округлог стола Историјског института.

10. НАЗИВ ПРОЈЕКТА-ТЕМЕ: Вјерски живот у Црној Гори 1945-1963.
РУКОВОДИЛАЦ ПРОЈЕКТА: Проф. др Бранислав Ковачевић
ИЗВРШИЛАЦ: Мр Звездан Фолић
РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2002. године

Рад на пројекту „*Вјерски живот у Црној Гори 1945-1963*” састојао се у следећем:

Написао пето поглавље докторске дисертације: *Држава и носиоци вјерског ауторитета*, и већи дио шестог поглавља: *Материјални положај вјерских заједница*.

Објављени радови:

1. *Римокаатоличке редовнице у Црној Гори 1945-1965*, (дневни лист „Публика“)
2. *Судски процес на Цетињу 1949*. године (недјељник „Монитор“)
3. *Косовски мити у пројекцијама Српске православне цркве* (дневни лист „Вијести“)
4. Планирам да у 2003. години предам Комисији прву верзију докторске дисертације.

11. НАЗИВ ПРОЈЕКТА-ТЕМЕ: Италијанско-црногорски односи 1896-1914

РУКОВОДИЛАЦ ПРОЈЕКТА: др Радоје Пајовић

ИЗВРШИЛАЦ: мр Славко Бурзановић

РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2002. године

Током првог квартала текуће године био сам од стране Министарства просвјете и Завода за издавање уџбеника агнажован на писању текстова уџбеника историје за VIII разред основне школе, односно на усклађивању текста уџбеника са захтјевима рецезентске комисије. У овом периоду нијесам радио на пројекту *Италијанско црногорски односи 1896-1914*.

Одмах након добијања дијела средстава неопходних за рад на пројекту отпутовао сам за Рим. У периоду од 3. до 27. јуна тамо сам обавио истраживања у Архиву Министарства спољних послова, у Државном архиву, Архиву Марка Беса, Архиву Римске банке и Војном архиву. Радио сам, такође, у Библиотеци за савремену историју. Уколико се односе на тему италијанско црногорски односи 1896-1914, резултати ових истраживања су врло скромни. Нијесам дошао до грађе која би битније измијенила моја сазнања о овој материји заснована на ранијим истраживањима. Значајна грађа о односима династија Петровића и Савоја која би могла расвијетлити и многа питања из међудржавних односа Италије и Црне Горе, на жалост још увијек је недоступна истраживачима.

Да бих рационалније искористио боравак у Риму, паралалено сам радио и на сакупљању грађе о црногорско италијанским односима

у периоду 1914-1924, посебно о Божићној побуни и дјелатности црногорске емиграције у Италији. Овај рад дао је много боље резултате. О овој проблематици снимио сам око 2000 копија архивске грађе.

Након повратка из Италије, радио сам на исчитавању и превођењу сакупљене грађе. Сматрам да је тему *Италијанско-црногорски односи 1896-1914*. немогуће квалитетно обрадити за три године како је то предвиђено одлуком министарства о финансирању овог пројекта. Молим зато да ми Министарство просвјете и науке продужи рок за обраду теме и да настави са финансирањем пројекта.

Уз рад на пројекту током 2002. повремено сам радио на припремању студије и зборника докумената о Јовану Пламенцу. Рад је објављен у монографији *Црмница, Подгорица 2002*.

У августу два дана сам истраживао у Архиву и Градској библиотеци у Херцег Новом. Написао сам прилог о Евгенију Поповићу, вишегодишњем представнику Црне Горе у Италији и предсједнику црногорске владе у избјеглиштву 1917-1919. Чланак треба да буде објављен у часопису „Бока”.

Као један од сарадника на писању монографије *Комуникација међу људима и народима на подручју Црне Горе* говорио сам на промоцији ове књиге одржаној у марту у Градској библиотеци „Радосав Љумовић”, у Подгорици.

Поводом дана ослобођења Цетиња 13. новембра, учествовао сам на трибини на тему *Мий и историја*, са саопштењем *Косовски мий и Црна Гора*.

Крајем октобра два дана сам истраживао у Београду у Архиву и Библиотеци САНУ. Од почетка новембра ангажован сам као сарадник - асистент на Филозофском факултету у Никшићу, гдје држим вјежбе из предмета Увод у историјске студије и Општа историја новог вијека.

12. НАЗИВ ПРОЈЕКТА: Од заостале до модерне Библиотеке
Историјског института Црне Горе
РУКОВОДИЛАЦ ПРОЈЕКТА: Ђорђе Борозан
РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2005. година

У првој фази 2000-2002. године нијесу ни приближно реализовани послови предвиђени Пројектом „*Од заостале до модерне Библиотеке Историјског института*”, прије свега због малог износа добијених средстава од стране Министарства у односу на тражена неопходна

средства - нешто више од 10%. То је условило неиспуњење плана за прву фазу, али је у односу на раније стање велики напредак јер је библиотека трајно и плански колико-толико финансирана преко устаљеног минимума.

За 2000. годину Библиотека је добила 2000. ДЕМ. Та средства су утрошена на куповину неопходних књига, повезивање и коришћење периодике и оштећених књига. Од Министарства културе добијен је компјутер са штампачем. Купљено је 195 књига од планираних 2000.

За 2001. годину Библиотека је добила од тражених 34.000 ДЕМ свега 3000 ДЕМ. Купљено је 136 књига, укоричена 2 годишта Побједе, 122 свеске часописа и 153 оштећене књиге. Средства су утрошена и за инсталирање Библио-програма, као и за одлазак на Сајам књига у Београду. За 2002. годину од Министарства је добијено 1800 еура од тражених 16.750 еура за пријекне потребе Библиотеке. Добијена средства утрошена су на куповину књига, коришћење новина, часописа и оштећених књига, за дневнице за одлазак на Сајам књига у Београду.

Купљено је свега 98 књига.

У првој фази ни издалека план по пројекту није реализован. Од планираних 6000 књига приновљено је само 429. Није реализована претплата на новине и часописе, није купљена библиотечка опрема, није реализована стручна заштита старе периодике („Глас Црногорца” итд.) која спада у споменике културе. Није извршена поправка постојеће, старе библиотечке опреме.

Библиотека није добила никакво кадровско појачање. Нешто је ипак урађено на организационом плану и у рјешавању проблема обезбјеђења простора за смјештај библиотечког материјала.

У овај извјештај нијесу урачуната средства добијена за плате два библиотечка радника.

Све у свему, пројекат „*Од заостале до модерне Библиотеке Историјског института*” је због недовољног финансирања још на почетку.

Зато се за другу његову фазу мора показати знатно веће разумијевање од стране Министарства - Сектора за науку и определијелити знатно већа средства него што се то чинило за прву фазу.

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ

Живко Андријашевић, <i>Неки подаци о заграничној политици Црне Горе (1878-1912)</i> ;	7
Шербо Растодер, <i>Црногорска војска у Италији 1919-1922</i>	25
Душан Мартиновић, <i>Културно-умјетничка друштва Цетиња с краја 19. до средине 20 вијека</i> ;	85
Милан Терзић, <i>Мачек и Тито у информацијама југословенској краљевској влади 1941-1944</i> ;	131

ПРИЛОЗИ

Младен Вукчевић, <i>Централно-евројска иницијатива (CEI) као облик регионалне сарадње</i> ;	163
Слободан Јерков, <i>Миодраг А. Васиљевић као истраживач музичког фолклора сјеверног и сјевероисточног дијела Црне Горе 1903-1963</i> ;	173

ЈУБИЛЕЈИ

Бранисал Ковачевић, <i>О Илинденском устанку у „Гласу Црногорца”</i> ;	183
--	-----

ГРАЂА

Драгана Кујовић, <i>Неколико свједочанстава као прилог илустрацији просвјетних прилика у новоослобођеним крајевима Црне Горе током 1913. године</i> ;	195
Милован Мушо Шћепановић, <i>Божинићеви исписи судских сенџениција са подручја Колашина (1873-1899)</i> ;	213

НАСТАВНИ ПРОГРАМ ЗА ИСТОРИЈУ	255
ПРИКАЗИ	
Љубодраг Димић, Михаило Војводић, <i>Стојан Новаковић и Владимир Косић, Београд, 2003, сџр. 618.</i>	305
Божидар Шекуларац, Вукић Пулевић и Н. Самарцић, <i>Фитоними и зооними у фитонимији Црне Горе, Подгорица, 2003.</i>	310
Весна Вичевић, Радослав Ротковић, <i>Илустрирана историја црногорског народа, том I, Подгорица, 2003.</i>	313
Ксенија Ђуришић, <i>Конзервација и рестаурација керамичке урне са локалитета Корбово - Вајуза;</i>	316
Милица Костић, Веселин Драшковић, <i>Контрассти и глобализације, „Економика” Београд и Факултет за поморство Кошор, 2002.</i>	318
Жарко Лековић, Предраг Вукић, <i>Љетописи основних школа у Књажевини Црној Гори (1875-1908), Зборник докумената, Државни архив Црне Горе, Цетиње, 2003, сџр. 880;</i>	321
Дагица Војиновић, <i>Пој Лазо Појовић Јабучанин, Мемоари, Подгорица, 2003, сџр. 283.с</i>	323
Божидар Шекуларац, <i>Мираш Мартиновић, Теуша, Београд, 2003, 230 сџр.</i>	327
<i>Извештај о раду Историјског института Црне Горе за 2002. годину.</i>	333

CONTENTS

ARTICLES

- Živko Andrijašević, *Some data on Montenegro politics in areas close to it's borders (1878-1912)* 7
- Šerbo Rastoder, *Montenegrin army in Italy 1919-1922.* 25
- Dušan Martinović, *Singing clubs in Cetinje from the end of 19th till middle of 20th century* 85
- Milan Terzić, *Maček and Tito in information of Yugoslavian Royal Government 1941-1944.* 131

CONTRIBUTIONS

- Mladen Vukčević, *Central-European initiative as a model of regional cooperation* 163
- Slobodan Jerkov, *Miodrag A. Vasiljević as a researcher of music folklore in northern and north-eastern part of Montenegro 1903-1963.* 173

JUBILEES

- Branislav Kovačević, *On Ilinden rebellion in „Glas Crnogorca”* 183

ARCHIVE DOCUMENTS

- Dragana Kujović, *Few documents as a contribution to illustration of education situation in newly liberated regions of Montenegro in 1913. ...* 195
- Milovan Mušo Šćepanović, *1873-1899. Kolašin district court sentences copied in writing of Bogišić Curricula for 9 year primary school* 213

BOOK REVIEWS

Ljubodrag Dimić, Mihailo Vojvodić, <i>Stojan Novaković and Vladimir Kosić</i> , Beograd 2003.	305
Božidar Šekularac, Vukić Pulević and Novica Samardžić, <i>Names of plants and animals in toponymy of Montenegro</i> , Podgorica 2003.	310
Vesna Vičević, Radoslav Rotković, <i>Illustrated history of Montenegro history, vol. I</i> , Podgorica 2003.	313
Ksenija Đurišić, <i>Conservation and restoration of ceramic urn from Korbovo - Vajuga locality</i>	316
Milica Kostić, Veselin Drašković, <i>Contrasts and globalizations</i> , Beograd 2002.	318
Žarko Leković, Predrag Vukić, <i>Annals of primery schools in Montenegro Principality, Collection of documents</i> , Cetinje 2003.	321
Dragica Vojinović, <i>Priest Lazo Popović Jabučanin, Memoirs</i> , Podgorica 2003.	323
Božidar Šekularac, Miraš Martinović, <i>Teuta</i> , Beograd 2003.	327
<i>Report on work of Institute for History of Montenegro for 2002</i>	333

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Андрияшевич Живко, Некоторые данные о заграничной политике Черногории /1878-1912/	7
РАСТОДЕР Шербо, Черногорская армия в Италии 1919-1922	25
МАРТИНОВИЧ Душан, Культурно - художественные общества Цетинья с конца XIX по середине XX в.	85
ТЕРЗИЧ Милан, Мачек и Тито в информациях югославского королевского правительства 1941-1944.	131

ПРИЛОЖЕНИЯ

ВУКЧЕВИЧ Младен, Центрально-европейская инициатива /ЦЕИ/ как форма областного сотрудничества	163
ЕРКОВ Слободан, Миодраг А. Васильевич как исследователь музыкального фольклора северной и северо-восточной части Черногории /1903-1963/.	173

ЮБИЛЕИ

КОВАЧЕВИЧ Бранислав, О Илинденском восстании в „Гласе Черногорца”	183
---	-----

ДОКУМЕНТЫ

КУЙОВИЧ Драгана, Некоторые свидетельства как приложение иллюстрации состояния просвещения в новоосвобождённых краях Черногории в течении 1913. г.	195
--	-----

ЩЕПАНОВИЧ Мушо Милован, Выписка Богишчасудейских
сентенций в районе Колашина /1873-1899/. 213

ПРОГРАММА ИСТОРИИ для девятиклассной школы 255

ОБЗОРЫ

ДИМИЧ Любодраг, ВОЙВОДИЧ Михаил, Стоян Новакович
и Владимир Косич, Белград, 2003, стр. 618. 305

ШЕКУЛАРАЦ Божидар, ПУЛЕВИЧ Вукич и Н. Самарджич,
фитоними и зоонимы в топонимии Черногории,
Подгорица, 2003. 310

ВИЧЕВИЧ Весна, Радослав Роткович, Иллюстрированная
история черногорского народа, т. I, Подгорица, 2003. 313

ШУШИРИЧ Ксения, Конзервация и реставрация керамической
урны с локального места Корбово - Ваюга. 316

КОСТИЧ Милица, ДРАШКОВИЧ Веселин, Контрсты и
глобализации, „Економика” Белград и Факультет
мореходства Котор, 2002. 318

ЛЕКОВИЧ ЖАРКО, П. Вукич, Летописи начальных школ в
Княжестве Черногорском /1875-1908/, Сборник документов,
Государственный архив Черногории,
Цетинье 2003, стр. 880. 321

ВОЙИНОВИЧ Драгица, Поп Лазо Попович Ябучанин,
Мемуары, Подгорица 2003, стр. 283. 323

ШЕКУЛАРАЦ Божидар, Мираш Мартинович, Теута,
Белград, 2003, стр. 230. 327

ХРОНИКА

Сообщение о работе Исторического института Черногории
за 2002. г. 333

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXVI

Бр. 1-4/2003.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

Подгорица, Булевар Револуције 3

За издавача

Ђорђе Борозан, директор

Припрема

Салагић О. Суад

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектор

Маријан Миљић

Коректор

Милан Дамјановић

Резиме превила

Виолета Ђорђевић

Тираж:

500

Штампа

Штампарија Обод АД Цетиње

**ОБЈАВЉЕНИ ЗБОРНИЦИ
СА НАУЧНИХ СКУПОВА
И ОКРУГЛОГ СТОЛА
ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
ЦРНЕ ГОРЕ**

**СТОДВАДЕСЕТ ГОДИНА ОД
ОСЛОБОЂЕЊА ПОДГОРИЦЕ**

**БИТКА ЗА ЦРНУ ГОРУ
МАРТИНИЋИ - КРУСИ
1796-1996.**

**МЕЂУНАРОДНО ПРИЗНАЊЕ
ЦРНЕ ГОРЕ**

ИСТОРИЧАР И САВРЕМЕНА ЕПОХА

**ЦРНА ГОРА У
ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ**

**СРЕДЊОВЈЕКОВНА ИСТОРИЈА
ЦРНЕ ГОРЕ
КАО ПОЉЕ ИСТРАЖИВАЊА**

**ПАРЛАМЕНТАРИЗАМ У ЦРНОЈ ГОРИ
ИСТОРИЈСКИ КОРИЈЕНИ И РАЗВОЈ**